

Utvärdering av metoder i hälso- och sjukvården och insatser i socialtjänsten

En handbok

Innehåll

1	Utvärdering av metoder inom vård och omsorg – inledning	7
2	En översikt av stegen i en systematisk utvärdering	13
3	Strukturera och avgränsa översiktens frågor	19
4	Litteratursökning	25
5	Bedömning av en studies relevans	41
6	Kvalitetsgranskning av studier	45
7	Tillförlitlighet av tester och bedömningsmetoder	59
8	Värdering och syntes av studier utförda med kvalitativ analysmetodik	69
9	Sammanvägning av resultat	107
10	Evidensgradering	127
11	Hälsoekonomiska utvärderingar	139
12	Etiska och sociala aspekter	159

Bilagor (publicerade på www.sbu.se/metodbok)

Bilaga 1. Mall för bedömning av relevans

Bilaga 2. Mall för kvalitetsgranskning av randomiserade studier

Bilaga 3. Mall för kvalitetsgranskning av observationsstudier

Bilaga 4. Mall för kvalitetsgranskning av diagnostiska studier (QUADAS)

Bilaga 5. Mall för kvalitetsgranskning av studier med kvalitativ forskningsmetodik
– patient- och brukarupplevelse

Bilaga 6. Mall för kvalitetsgranskning av systematiska översikter enligt AMSTAR

Bilaga 7. Mall för kvalitetsgranskning av empiriska hälsoekonomiska studier

Bilaga 8. Mall för kvalitetsgranskning av hälsoekonomiska modellstudier

Bilaga 9. Etiska aspekter på åtgärder inom hälso- och sjukvården

Bilaga 10 Statistiska begrepp i medicinska utvärderingar

Bilag a11 Allmänt om forskningsinsatser med kvalitativ metod

Förord

Detta är den tredje upplagan av SBU:s metodbok. Syftet med metodboken är att vara en vägledning för SBU:s medarbetare och sakkunniga i arbetet med att systematiskt, enhetligt och transparent ta fram SBU:s rapporter. Metodboken kan också vara ett stöd för andra som gör systematiska utvärderingar. Även för den som tar del av utvärderingsrapporter och vill förstå mer av processerna bakom, kan metodboken innehålla värdefull information.

Metodboken är i denna upplaga anpassad till systematisk granskning av metoder och insatser i både hälso- och sjukvården och socialtjänsten. Kapitlet om diagnostiska utvärderingar har uppdaterats och texten i övriga kapitel reviderats. Metodboken kommer också i fortsättningen att vara ett levande dokument, som med jämna mellanrum revideras. Därför kommer den från och med denna upplaga att finnas endast som ett elektroniskt dokument, som kan laddas ner från SBU:s webbplats.

I arbetet med boken har flera av SBU:s medarbetare deltagit och jag vill rikta ett stort tack till dem för deras insatser.

De tidigare upplagorna av SBU:s metodbok har glädjande nog kommit till stor praktisk användning. Det är min förhoppning att den fortsätter att vara ett pålitligt och handfast stöd i arbetet med att utvärdera det vetenskapliga stödet för metoder och insatser i hälso- och sjukvården respektive socialtjänsten.

Stockholm mars 2017

Susanna Axelsson

GENERALDIREKTÖR SBU

REVIDERAD 2017

1 Utvärdering av metoder inom vård och omsorg – inledning

Evidensbaserad vård och omsorg

Det blir allt svårare att hinna hålla sig uppdaterad inom sitt verksamhetsområde. Mängden artiklar som publiceras per år ökar kontinuerligt. Beräkningar visar att drygt 1,4 miljoner medicinska artiklar publiceras årligen – och av dem uppskattas cirka 10–15 procent ha ett praktiskt och bestående värde.

Systematisk översikt

Ett sätt att sammanfatta kunskapen är med hjälp av en *översikt* (review). Svagheten med icke-systematiska översikter är att de ofta endast bygger på studier som författaren känner till snarare än alla som existerar. Dessutom finns det risk för att författaren väljer ut enbart de studier som stödjer författarens egna åsikter. Översikten kan därför komma att ge en skev bild av de verkliga förhållandena.

En *systematisk översikt* (systematic review) ska uppfylla höga krav på tillförlitlighet. En sådan systematisk översikt följer vissa principer som ska minimera riskerna för att slump eller systematiska fel påverkar slutsatserna. Hit hör:

- En preciserad fråga/problem.
- Reproducerbarhet: redovisning av urvalskriterier (inklusions- och exklusionskriterier) för att sälla fram den relevanta litteraturen samt hur sökning och kvalitetsgranskning skett.
- Systematisk sökning efter all relevant litteratur för den fråga eller problem som behandlas.
- Kvalitetsgranskning av samtliga studier som uppfyller urvalskriterierna.
- Extraktion av data och tabellering från de studier som har kvalitetsgranskats.
- Sammanvägning av resultaten i till exempel en metaanalys.
- En bedömning av hur välgrundade resultaten är (evidensgradering).

En välgjord systematisk översikt ger läsaren möjlighet att bedöma tillförlitligheten i slutsatserna och att kontrollera om någon viktig litteratur inte kommit med i bedömningen.

Utvärdering av metoder

SBU:s utvärderingar av metoder omfattar förutom en systematisk översikt av det vetenskapliga underlaget för effekter och risker [1] också kostnader, etiska och sociala aspekter. Utvärderingen tar därmed mer hänsyn till de nationella/lokala förhållandena än en systematisk översikt. För hälso- och sjukvårdsområdet benämns denna form av utvärderingar för health technology assessment, och organisationen som gör dem för HTA-organisationer.

Faktaruta 1.1

SBU – en av världens första organisationer för utvärdering av hälso- och sjukvårdens metoder.

SBU har regeringens uppdrag att göra systematiska utvärderingar av metoder som används inom hälso- och sjukvården, socialtjänst och Lag om stöd och service till vissa funktionshindrade (LSS). Resultaten av utvärderingarna ska vara vägledande för såväl de praktiska utövarna som för politisk och administrativ ledning på olika nivåer. I uppdraget ingår också att sprida resultaten från dessa utvärderingar till målgrupper i Sverige och följa upp effekterna av dessa insatser. SBU blev en av de första organisationerna för utvärdering av medicinska metoder. Däremot finns det flera internationella organisationer som arbetat med socialtjänst och liknande verksamheter sedan länge. SBU startade sin verksamhet år 1987.

Val av ämnen för utvärdering

SBU får in förslag till utvärderingar från många håll. De kan komma från till exempel vård- och omsorgspersonal, specialistföreningar, andra myndigheter och direkt från regeringen. En del utvärderingar blir underlag för Socialstyrelsens nationella riktlinjer eller Tandvårds- och läkemedelsförmånsverkets beslut.

De projektförslag som kommer in bedöms med hjälp av ett antal kriterier. Ju fler kriterier som uppfylls, desto mer angelägen är frågan. Viktiga kriterier är:

- stor betydelse för liv och hälsa
- vanligt hälsoproblem – berör många
- stor variation i praxis
- ofullständig kunskap om hur starkt det vetenskapliga underlaget är
- stora ekonomiska konsekvenser
- viktig etisk fråga
- stor betydelse för organisation eller personal
- kontroversiell eller uppmärksammas fråga.

Projektförslagen kommer in till SBU via olika vägar:

1. Direkt från regeringen (regeringsuppdrag)
2. Via SBU:s webbplats där personer som representerar till exempel hälso- och sjukvård och socialtjänst kan lämna förslag på metodutvärderingar men även privatpersoner kan lämna förslag.
3. Från olika myndigheter vilkas förslag först prioriteras av ett Råd för statlig styrning med kunskap där nio myndighetschefer finns representerade.
4. Från SBU:s nämnd eller råd.

Projektförslagen prioriteras i SBU:s kvalitets- och prioriteringsgrupp (KP-gruppen) och råden. SBU:s generaldirektör beslutar slutligen om vilka projekt som ska genomföras. SBU:s råd granskar den vetenskapliga kvaliteten i SBU:s rapporter och SBU:s nämnd godkänner slutsatserna i rapporterna. SBU:s två vetenskapliga råd består av representanter för olika akademiska discipliner och verksamhetsutövare. Nämnden består av företrädare för centrala organisationer inom hälso- och sjukvård och socialtjänst i Sverige. Nämndens sammansättning ska garantera att projekten har en bred förankring, anses betydelsefulla och att slutsatserna är väl förankrade.

Det finns ett väl fungerande samarbete mellan hälso- och sjukvårdsmyndigheterna i Sverige med avgränsade ansvarsuppgifter som något förenklat kan beskrivas enligt nedan:

Myndighet	Huvuduppgifter
Läkemedelsverket	Beslutar om godkännande av läkemedel. Fokus på effekt och säkerhet
Tandvårds- och läkemedelsförmånsverket (TLV)	Beslutar om subventionering av läkemedel och tandvård. Fokus på kostnadseffektivitet
SBU	Ansvar för systematiska kunskapsöversikter och utvärdering av metoder i hälso-, sjukvård och socialtjänst
Socialstyrelsen	Ansvar för nationella riktlinjer, föreskrifter, register m.m.

Faktaruta 1.2
Ansvarsfördelning
mellan hälso- och
sjukvårdsmyndigheter
i Sverige.

Ämnesexperterna har en central roll i arbetet

Utvärderingen görs av experter inom ett ämnesområde med stöd från SBU:s kansli. Detta skiljer SBU från många andra organisationer som gör systematiska översikter och utvärderingar på egen hand. Experterna i SBU:s projekt säkrar att utvärderingen grundas på djup förståelse för ämnesområdet.

Det är viktigt att projektgruppen är allsidigt sammansatt. Frågan som ska utredas berör ju oftast flera yrkeskategorier. Projektgruppen bör ha en jämn fördelning mellan könen och en geografisk spridning.

Arbetsprocessen

Utvärderingar tar ofta mellan 1–2 år, men kan ta längre om de omfattar ett helt område. Det finns en del kontrollstationer där arbetet presenteras för diskussion. När manus är klart väntar en omfattande granskning. Utkastet granskas av en intern kvalitetsgrupp som i huvudsak bedömer den metodologiska kvaliteten. Det skickas också till flera externa granskare som i första hand bedömer om innehållet är relevant. Manus tas därefter upp i något av de vetenskapliga råden. När rapporten godkänts av dem går den till SBU:s nämnd som godkänner rapportens slutsatser. SBU:s generaldirektör beslutar om publicering.

Lästips och läsanvisningar

Det finns flera svenska [2–9] och internationella [10–19] publikationer som ger en grundläggande eller mer fördjupad beskrivning av evidensbaserad praktik och utvärdering av metoder inom vård och omsorg.

Metodboken följer de olika stegen i arbetsprocessen. Den kan läsas i en följd eller användas som uppslagsbok av experterna i olika skeden av ett projekt.

Metodboken inleds med en översikt över de olika stegen i en systematisk granskning och utvärdering (Kapitel 2). Därefter följer ett avsnitt om formulering av frågor och val av selektionskriterier (Kapitel 3) följt av litteratursökning och val av databaser (Kapitel 4). Bedömning av studiens relevans beskrivs i Kapitel 5. Kvalitetsgranskning av studier med olika studiedesign beskrivs i Kapitel 6 och 7. Kapitel 8 tar upp utvärdering av kvalitativa studier. Användning av metaanalyser tas upp i Kapitel 9. I Kapitel 10 redovisas hur den sammanfattande evidensgraderingen ska göras. Hälsoekonomi återfinns i Kapitel 11, och i Kapitel 12 tas etik och sociala aspekter upp.

Sist i metodboken finns bilagor med olika mallar som används vid granskning av studier. Grundläggande statistiska begrepp redovisas i Bilaga 10.

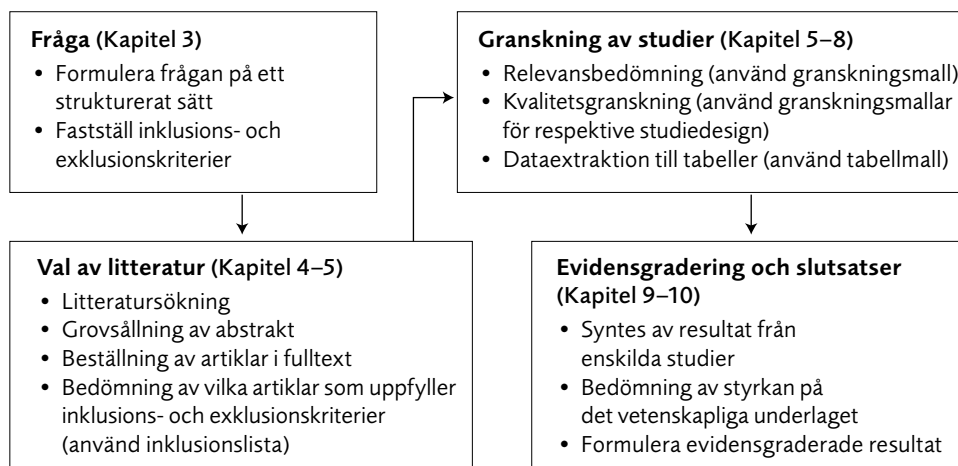
Referenser

1. Banta D, Jonsson E, editors. History of HTA. *Int J Technol Assess Health Care* 2009;25 suppl 1:1-289.
2. Brorsson B, Wall S. Värdering av medicinsk teknologi – problem och metoder. Stockholm: Medicinska forskningsrådet; 1985.
3. Nordenström J. Evidensbaserad medicin i Sherlock Holmes fotspår. 4:e upplagan. Karolinska University Press; 2007.
4. Furberg B, Furberg C. Allt är inte guld som glimmar. III Hur man värderar kliniska studier. Kungsbacka: Solutio; 2005.
5. Larsson A. Arbetsbok i evidensbaserad medicin. Södra Älvsborgs sjukhus 2006;2.2.
6. Willman A, Stoltz P, Bahtsevani C. Evidensbaserad omvårdnad. En bro mellan forskning och klinisk verksamhet. Studentlitteratur; 2006.
7. Levi R. Vettigare vård. Evidens och kritiskt tänkande i vården. Stockholm: Norstedts; 2009.
8. Sundell K. Om evidensbaserad praktik. Socialstyrelsen. <http://www.socialstyrelsen.se/Lists/Artikelkatalog/Attachments/18920/2012-12-20.pdf>. 2011.
9. Sundell K (red.). Att göra effektutvärderingar. Stockholm: Gothia. <http://www.socialstyrelsen.se/evidensbaseradpraktik/attarbetevidensbaserat/Documents/att-gora-effektutvarderingar.pdf>. 2012.
10. Higgins JPT, Green S, editors. Cochrane handbook for systematic reviews of interventions. Version 5.0.0 (update February 2008), Cochrane collaboration 2008. Available from www.cochrane-handbook.org.
11. Fletcher RH, Fletcher SW. Clinical epidemiology. The essentials. 4th ed. Lippincott Williams & Wilkins: Baltimore; 2005.
12. Guyatt G, Rennie D, editors. User's guide to the medical literature. A manual for evidence-based clinical practice. JAMA & Archives Journal; 2002.
13. Egger M, Smith DG, Altman DG, editors. Systematic reviews in health care: meta-analysis in context. London: BMJ Books; 2001.
14. Sackett DL, Haynes RB, Guyatt GH, Tugwell P. Clinical epidemiology. A basic science for clinical medicine. 2nd ed. Little, Brown and company: Boston; 1991.
15. Gottfredson DC, Cook TD, Gardner FEM, Gorman-Smith D, Howe GW, Sandler IN, Zafft KM. Standards of evidence for efficacy, effectiveness, and scale-up research in prevention science: Next generation. *Prev Sci* 2015;16:893-926.
16. Haynes RH, Devereau PJ, Guyatt GH. Physicians' and patients choices in evidence based practice: Evidence does not make decisions, people do. *British Medical Journal* 2002;324: 1350-1.
17. Shadish WR, Cook TD, Campbell DT. Experimental and quasi-experimental designs for generalized causal inference. Boston: Houghton Mifflin company; 2002.
18. Shlonsky A, Gibbs L. Will the real evidence-based practice please stand up? Teaching the process of evidence-based practice to the helping professions. *Brief Treat Crisis Interv* 2004;4:137-53.
19. Thyer BA (2006). What is evidence-based practice? Roberts IA, Yeager K (Red). Foundations of evidence-based social work practice (s. 35-46). Oxford: Oxford university press.

2 En översikt av stegen i en systematisk utvärdering

Inledning

Den metod för utvärdering som SBU tillämpar grundas på en systematisk granskning av den vetenskapliga litteraturen. Detta innebär att sökningen av relevant litteratur, urval och kvalitetsgranskning görs på ett systematiskt sätt. Det är viktigt att varje fas i processen är väl definierad och tydligt redovisad i rapporten (Figur 2.1). I detta avsnitt redovisar vi en sammanfattning av vad som ingår i de olika delarna av utvärderingen.

Figur 2.1
Process för systematisk utvärdering av vetenskapligt underlag.

Formulering av frågorna i projektet (Kapitel 3)

De frågor som projektet omfattar är i regel formulerade på en generell nivå. En första uppgift för projektgruppen är därför att precisera frågorna så att de kan besvaras. Detta arbete är avgörande för vilka studier som kommer att fångas in i litteratursökningen.

Projektgruppen ska ta ställning till vilka populationer som är intressanta för respektive fråga, vilka metoder som ska utvärderas inom projektets ram och vilka utfallsmått som ska utvärderas. I de allra flesta fall definieras även vilka kontrollmetoder som är relevanta. Frågan formuleras därefter enligt det så kallade PICO-formatet (population, intervention, control, outcome) för interventionsstudier och enligt PIRO-formatet (population, index test, reference test, outcome) för studier om diagnostisk tillförlitlighet.

Studierna som ska inkluderas specificeras ytterligare med hjälp av inklusions- och exklusionskriterier.

Litteratursökning (Kapitel 4)

Litteratursökningen genomförs av en informationsspecialist i samråd med projektets experter och projektledare. Experternas roll är framför allt att bidra med relevanta artiklar till informationsspecialisten som analyserar abstrakt och indexering för att utveckla sökstrategin. Experterna ger också förslag på lämpliga termer till sökstrategin.

För att minimera risken för att missa viktiga studier utförs sökningar i flera databaser samt görs kontroll av referenslistor. Målet med sökstrategierna är att om möjligt fånga alla relevanta studier samtidigt som antalet icke relevanta artiklar är så få som möjligt. I slutfasen av ett projekt görs en uppdaterande sökning för att inkludera artiklar som publicerats under projektiden. Litteratursökningen kan komma att omfatta tusentals studier, varav de allra flesta är irrelevanta för frågeställningarna. Anledningen till detta är att studier ofta är bristfälligt eller felaktigt indexerade i databaser.

Sökstrategierna inklusive sökresultaten redovisas i rapporten.

Bedömning av en studies relevans (Kapitel 5)

Två personer (eller fler) granskar, oberoende av varandra, abstraktlistor från databassökningarna. Studier som bedöms vara relevanta beställs därefter i fulltext. Det räcker att en av granskarna anser att artikeln bör läsas i fulltext för att den ska beställas.

Antalet beställda artiklar ska redovisas i rapporten.

De två granskarna bedömer därefter, oberoende av varandra, om de beställda artiklarna uppfyller inklusionskriterierna. Som stöd i arbetet används ett formulär för inklusion och exklusion. De artiklar som inte uppfyller kriterierna sorteras bort. I formuläret anges orsaken till exklusion. Granskarna jämför därefter sina inklusionslistor. Om listorna inte överensstämmer, diskuterar granskarna inbördes och beslutar huruvida artikeln ska inkluderas eller inte.

Rapporten ska innehålla en redovisning av antalet exkluderade artiklar och orsak till exklusion.

Urvalsprocessen från litteratursökning till tabellering kan sammanfattas enligt Figur 2.2.

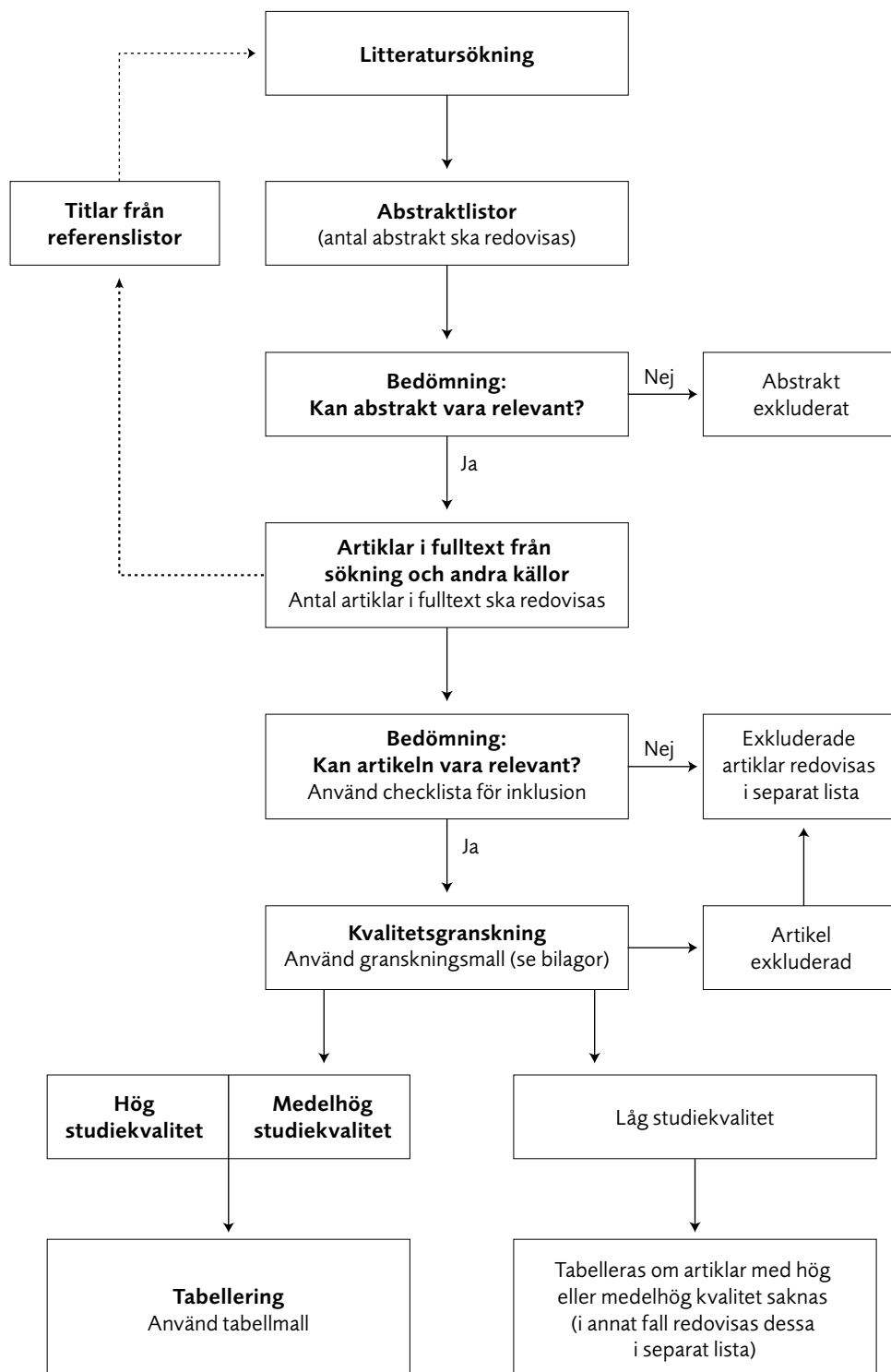
Kvalitetsgranskning och dataextraktion (Kapitel 6–8)

I nästa steg bedömer granskarna, oberoende av varandra, kvaliteten på de preliminärt inkluderade studierna. Som stöd för arbetet finns granskningsmallar, en för varje studietyp (randomiserade kontrollerade studier, observationsstudier, diagnostiska studier, kvalitativa studier och systematiska översikter). Beroende på hur välgjord en studie är kan den få omdömet hög, medelhög eller låg studiekvalitet. Studier med hög och medelhög studiekvalitet utgör underlag för att syntetisera data och bedöma evidensstyrka.

Vid denna mer noggranna granskning visar det sig ofta att ytterligare några studier inte uppfyller kriterierna och därmed ska exkluderas (och föras in i exklusionslistan).

En viktig del av rapporten är tabeller med data från de studier som utgör det vetenskapliga underlaget. Tabellerna ska innehålla uppgifter om författare, population, intervention, kontroll, resultat och studiekvalitet. Det finns tabellmallar för frågor om intervention respektive för diagnostik. Tabellerna skrivs på engelska. Anledningen är att de, tillsammans med den engelska sammanfattningen, sprids internationellt via olika databaser.

Figur 2.2
Urvalsprocessen.

Syntes eller sammanvägning av resultat (Kapitel 9)

Nästa steg i processen är att syntetisera resultaten från studierna som ingår i det vetenskapliga underlaget, genom att till exempel beräkna en effektstorlek. Om det finns flera studier är det lämpligt att undersöka om data går att väga samman i en metaanalys. Metaanalysens så kallade forest plot (skogsdiagram) är användbar för såväl interventionsstudier som studier om diagnostisk säkerhet.

Metaanalyser kan utföras med hjälp av Cochrane Collaborations program RevMan som är tillgängligt kostnadsfritt.

Evidensgradering av resultaten (Kapitel 10)

Tillförlitligheten i de sammanvägda resultaten uttrycks med hjälp av en evidensstyrka. SBU använder evidensgraderingssystemet GRADE. GRADE är utarbetat av en internationell expertgrupp och systemet används i ökande utsträckning av organisationer och myndigheter, som till exempel WHO, NICE och Cochrane Collaboration.

GRADE bygger i princip på erfarenheter från tidigare system men betonar i högre utsträckning nytta och risker med interventionen. Evidensgraderingen beror på studiekvalitet, samt på hur tillförlitligheten påverkas av faktorer som samstämmighet, överförbarhet, precision i data och risk för publikationsbias. GRADE har fyra nivåer: hög, måttlig, låg och mycket låg evidens. Resultat med låg respektive mycket låg evidens enligt SBU:s definition motsvaras av begränsat och otillräckligt vetenskapligt underlag.

Hälsoekonomi (Kapitel 11)

För att göra en allsidig utvärdering måste man bedöma metodens kostnads-effektivitet och de ekonomiska konsekvenserna av att metoden införs, utökas, minskas eller avvecklas.

Etiska och sociala aspekter (Kapitel 12)

Förutom att bedöma metodens effekter, risker och dess kostnadseffektivitet bör utvärderingen inkludera etiska och sociala konsekvenser av metoden.

REVIDERAD 2017

3 **Strukturer och avgränsa översiktens frågor**

Den första delen av projektet består i att besluta dels vilka frågor som ska besvaras inom projektets ram, dels projektets avgränsningar.

Projektgruppens uppdrag är ofta generellt hållet och behöver preciseras i ett begränsat antal frågor. Det gäller att välja ut de viktigaste. Ibland behöver projektgruppen konsultera olika intressenter för att säkerställa att de väsentligaste frågorna ringats in. Exempel på sådana intressenter är de som föreslagit projektet, brukarorganisationer, beslutsfattare och experter.

Den strukturerade frågan

Till att börja med måste frågan struktureras, och ett vanligt sätt att göra det är att dela upp den i delfrågor. För de flesta frågor är PICO-systemet användbart. PICO är en förkortning för population/problem, intervention/index test, comparison/jämförelse och outcome/utfallsmått [1]. Genom att definiera vilka studiepopulationer, behandlingar, kontrollbetingelse och utfallsmått som är relevanta för frågan fastställer man de huvudsakliga inklusionskriterierna. Dessa kompletteras av andra aspekter, som behandling- eller uppföljningstid och studiedesign.

En väl strukturerad PICO ger ofta större chans till en mer specifik litteratursökning, vilket leder till färre artikelabstrakt som behöver granskas. Faktaruta 3.1 sammanfattar PICO för interventionsstudier.

Det är viktigt att formulera inklusionskriterierna i detalj. Då minskar risken för överinklusion – att man på grund av osäkerhet beställer artiklar som ligger utanför frågan – vilket leder till merarbete.

Population

Vilka populationer är vi intresserade av? Populationen kan behöva specificeras mer eller mindre noggrant. Ibland räcker det med en diagnos eller problematik, men i andra fall kan det behövas hög detaljnivå, till exempel svårighetsgrad av sjukdom, ålder, kön, etnicitet. I en välgjord studie är studiepopulationen definierad dels med tydliga inklusions- och exklusionskriterier, dels med tydligt redovisade baslinjedata. Ibland är populationen heterogen, och man kan behöva ta ställning till hur stor andel av studiedeltagarna som ska utgöras av den intressanta populationen, om inte resultaten är särredovisade för gruppen ifråga.

Exklusionskriterier kan till exempel vara subgrupper av populationen som utmärks av särskilda omständigheter, till exempel samsjuklighet och medicinering.

Faktaruta 3.1
Frågeställningens olika komponenter.

Population/ deltagare	Intervention/ metod	Jämförelsemetod/ kontroll	Effektmått
Här definieras den population som ska ha studerats. Till exempel: • ålder • kön • diagnos/ problematik • sjukdomsgrad/ omfattning • riskfaktorer	Definition och beskrivning av metoden	Definition och beskrivning av jämförelsebetingelse • Annan behandling • Väntelista • Placebo	Effektmått av direkt betydelse för individen såsom överlevnad, livskvalitet, sjuklighet och förändring av symtom/problematik Komplikationer och biverkningar till följd av interventionen är andra viktiga utfallsmått I hälsoekonomiska studier är effektmåttet ofta uttryckt i kostnad per kvalitetsjusterat vunnet levnadsår (QALY)

Intervention

Detaljbeskrivningen av interventionen varierar beroende på fråga och den valda populationen. Man måste ibland specificera till exempel dos/omfattning, beredningsform och administrationssätt.

För frågor om till exempel riskfaktorer för sjukdom/problematik kan exponering vara en lämpligare term än intervention.

Om frågan gäller diagnostisk tillförlitlighet eller riskbedömning ska istället den experimentella metoden (indexmetoden) definieras (Kapitel 7).

Jämförelseintervention

Val av jämförelseintervention kan ofta vara avgörande för en studies relevans. Det är till exempel vanligt att läkemedel som inte finns registrerade i Sverige används som jämförelseintervention. Ibland kan dock sådana substanser vara relevanta, till exempel om de representerar en läkemedelsgrupp, såsom exempelvis betablockerare eller bensodiazepiner. Motsatsen förekommer också, att man har valt ett registrerat läkemedel som kontroll, men ett som inte är representativt för läkemedelsgruppen [2].

Ibland har doser av intervention och jämförelseintervention valts för att framhäva den terapeutiska effekten av interventionen eller för att tona ned risken för biverkningar [3]. För läkemedelsstudier förekommer det också att studien är designad på ett sätt som av farmakokinetiska skäl missgynnar kontrollsubstansen [4].

För socialtjänstens område kan dosen mätas i till exempel antal, frekvens och längd på sessionerna. Korrekt administrerad kognitiv beteendeterapi utförs av personal med adekvat utbildning, men det förekommer i studier att KBT utförs också av utbildade vårdgivare. Det är ovanligt med placebointerventioner i samhällsvetenskaplig forskning. För psykologiska och sociala interventioner är det vanligt att jämförelsegruppen erbjuds ”sedvanliga” insatser. De kan variera liksom att den kan vara irrelevant för svenska förhållanden. Ibland kan också den jämförande metoden vara sämre än ingen behandling, alltså direkt skadlig, vilket kan introducera en orättvis fördel för den undersökta interventionen [5].

För frågor om diagnostisk tillförlitlighet definieras en referensmetod som indextestet ska jämföras med (Kapitel 7).

Effektmått

Vilka utfallsmått är lämpliga för att bedöma effekten av en åtgärd? I första hand bör man välja mått som är relevanta för personen, såsom dödlighet, sjuklighet, lidande, funktionsnedsättning och livskvalitet. I andra hand kan man välja surrogatmått, alltså mätbara faktorer som är relaterade till utfall som är relevanta för patienten. Exempel på surrogatmått inom hälso- och sjukvård är blodfetter, blodtryck och bentäthet. Inom socialtjänsten behöver man ofta utgå från syftet med interventionen för att avgöra vad som ska betraktas som surrogatmått. Om en insats syftar till att minska missbruk och mäter självkänsla så är det ett exempel på surrogatmått.

Kompositmått är vanligt förekommande i klinisk forskning. Principen är att man genom att räkna samman flera olika effektmått kan få högre statistisk styrka i studien. Man bör dock vara försiktig med kompositmått, särskilt när

surrogatmått ingår som en parameter. Ofta kan en statistiskt säkerställd effekt på ett kompositmått förklaras helt av effekt på ett surrogatmått eller en mindre viktig variabel som är relevant för patienten. Ibland kan kompositmåten till och med maskera en negativ effekt av behandlingen på viktiga utfall som död och hjärt- och kärlhändelser [6].

För frågor om diagnostisk tillförlitlighet är utfallsmåten oftast sensitivitet och specificitet (Kapitel 7).

Behandlings- och uppföljningstid

Behandlings- och uppföljningstid måste ofta också anges i den strukturerade frågan. För behandling av långvariga eller kroniska tillstånd kan det till exempel vara irrelevant att beakta korttidsstudier. Detsamma gäller frågor om prevention.

Studiedesign

Olika studiedesigner kan vara mer eller mindre lämpliga för att besvara en fråga (Faktaruta 3.2). Frågor om behandling besvaras till exempel bäst med en randomiserad kontrollerad studie. Även frågor om diagnostisk tillförlitlighet besvaras bäst med en randomiserad studie. Om projektgruppen bedömer att det redan finns många randomiserade studier kan det alltså vara ett skäl att avgränsa studietypen till att enbart granska randomiserade studier. För till exempel nyare metoder och de flesta diagnostiska studier kommer man dock troligen behöva acceptera även studietyper som inte ger lika tillförlitliga resultat. Frågor om sällsynta biverkningar, eller om riskfaktorer för sjukdom eller problematik, besvaras oftast bäst med kontrollerade, prospektiva observationsstudier (till exempel kohortstudier).

Faktaruta 3.2

Vanliga studietyper för olika frågor. Studietyp med högst tillförlitlighet för varje fråga står först.

Frågan avser	Studietyp
Terapi/behandling/profylax	1. Randomiserad kontrollerad studie (RCT) 2. Kohort med jämförelsegrupp 3. Fall-kontroll med jämförelsegrupp
Prognos	1. Kohort
Biverkan/orsakssamband	Utan inbördes ordning: • RCT • Kohort • Fall-kontroll
Diagnos/bedömning	1. RCT 2. Diagnostisk träffsäkerhetsstudie
Screening	1. RCT 2. Kohort 3. Tvärsnitt
Ekonomi	1. Kostnadseffektivitetsanalys
Etiologi	1. Kohort 2. Fall-kontroll

Andra inklusionskriterier

Utöver PICO, behandlings- och uppföljningstid samt studiedesign kan man behöva definiera ytterligare inklusionskriterier. Det kan till exempel vara värdefullt att definiera i vilken miljö (setting) som studierna ska vara genomförda. Exempel på miljöer är akutmottagningar, arbetsplatser eller skolmiljö.

Ibland kan det vara nödvändigt att begränsa den studerade litteraturen till studier med en angiven minsta storlek på studiepopulationen. Sådana begränsningar bör om möjligt föregås av en analys av statistisk styrka.

Höga bortfall kan försvåra tolkningen av en studies resultat, eftersom det ofta är oklart vad som är skäl till varför personer väljer att avbryta deltagandet. Anledningar kan till exempel vara utebliven effekt eller biverkningar. Bortfall av personer kan också bero på migration. Höga bortfall är vanligt särskilt vid livsstilsstudier, där interventionen kräver mer än att bara ta en tablett. Bortfallet ökar också med tiden och det kan vara rimligt att ställa olika krav beroende på vilken uppföljningstid som har valts. Bortfallets storlek bör relateras till frekvensen händelser i studien.

Andra avgränsningar

I praktiken behövs oftast ytterligare avgränsningar. De vanligaste är språk och publiceringsdatum.

Språk

Utan språkbegränsningar kommer sökningen att omfatta studier på andra språk än engelska. Avgränsningar i språk görs dels med hänsyn till språkkunskaper i expertgruppen, dels om det är angeläget att beakta litteraturen på ett visst språk. Inom hälso- och sjukvård är många alternativmedicinska studier till exempel publicerade på kinesiska, tyska och italienska, medan många kirurgi-studier är publicerade på tyska.

Publiceringsdatum

Det är ofta rimligt att avgränsa sökningen i tid. Vissa metoder har till exempel modifierats så mycket med tiden att det inte är relevant att inkludera äldre studier. Eftersom riktlinjer för hur studier ska genomföras har utvecklats så har äldre studier ofta lägre kvalitet. Avgränsning på publiceringsdatum är också användbart vid uppdatering av tidigare rapporter.

Referenser

1. Boudin F, Nie JY, Bartlett JC, Grad R, Pluye P, Dawes M. Combining classifiers for robust PICO element detection. *BMC Med Inform Decis Mak* 2010;10:29.
2. Carlberg B, Samuelsson O, Lindholm LH. Atenolol in hypertension: is it a wise choice? *Lancet* 2004;364:1684-9.
3. Safer DJ. Design and reporting modifications in industry-sponsored comparative psychopharmacology trials. *J Nerv Ment Dis* 2002;190:583-92.
4. Johansen HK, Gotzsche PC. Problems in the design and reporting of trials of antifungal agents encountered during meta-analysis. *JAMA* 1999;282:1752-9.
5. Moos RH. Iatrogenic effects of psychosocial interventions for substance use disorders: prevalence, predictors, prevention. *Addiction* 2005;100:595-604.
6. Ferreira-González I, Permyer-Miralda G, Busse JW, Bryant DM, Montori VM, Alonso-Coello P, et al. Methodologic discussions for using and interpreting composite endpoints are limited, but still identify major concerns. *J Clin Epidemiol* 2007;60:651-62.

Sundell K, Åhsberg E (2016). Trends in methodological quality in Swedish controlled trials of psychological and social interventions. *Research on Social Work Practice*. DOI: 10.1177/1049731516633297.

REVIDERAD 2017

4 Litteratursökning

Introduktion

I Kapitel 1 av SBU:s metodbok beskrivs de särskilda principer som kännetecknar arbetet med den systematiska översikten och som syftar till att minimera riskerna för att slump och godtycklighet påverkar översiktens slutsatser. En av dessa principer är den systematiska litteratursökningen. Målet är att om möjligt fånga alla för frågeställningen relevanta studier. Det här kapitlet handlar om litteratursökningen som en del av projektprocessen med fokus på sökning av originalartiklar i internationella ämnesdatabaser med vetenskapligt innehåll.

I arbetet med att försöka fånga alla relevanta studier används också kompletterande metoder. Sökningar görs oftast i flera olika ämnesdatabaser och vid behov görs även sökningar i citeringsdatabaser. Citeringssökning innebär att man utgår från en bestämd forskare eller en artikel för att ta reda på om den är citerad och i så fall av vem. Exempel på citeringsdatabaser är Web of Science och Scopus. Andra kompletterande metoder är att analysera redan funna studiers referenslistor, ofta kallad kedjesökning, samt det självklara att experters kunskap om ämnesområdet noggrant tas till vara. Många HTA-organisationer, som till exempel Cochrane Collaboration [1], anger att handsökning av specifika tidskriftstitlar utförs och att sökning av så kallad grå litteratur¹ ingår i arbetet med systematiska översikter [2]. Handsökning innebär att vissa för frågeställningen viktiga tidskrifter söks igenom sida för sida vilket är mycket tidskrävande. De två sistnämnda metoderna används sällan på SBU. Vissa studier pekar på att

¹ Publikationer som inte har kvalitetsgranskats av ett förlag, till exempel myndighetsrapporter.

sökning av grå litteratur i form av konferensabstrakt visserligen minimerar publikationsbias (endast hälften av innehållet av dessa abstrakt resulterar i vetenskapliga artiklar) men samtidigt är informationen ofta alltför knapp vad gäller metoddelen [3].

Litteratursökningen – en del av projektprocessen

Arbetet med att skapa en så heltäckande sökstrategi som möjligt är ett samarbete mellan informationsspecialist, projektledare och projektets experter.

Några framträdande drag i processen kan urskiljas: förberedande sökningar, testsökning, huvudsökning och mot projektidens slut en uppdaterande sökning. Utgångspunkten för litteratursökningen är alltid uppdragets frågeställning som struktureras i en projektplan. Fördelen med att samarbeta redan från start i arbetet med projektplanen är att informationsspecialistens arbete med sökstrategin effektiviseras genom den ökade förståelsen för frågans olika aspekter som denna får. En annan lika viktig aspekt är att informationsspecialistens kunskap och erfarenheter av att omsätta en frågeställning till en sökstrategi kan bidra till att strukturera frågan. Information om för frågeställningen lämpliga databaser kan tidigt presenteras.

Före projektstart

Innan ett projekt startar bör ett förberedelsearbete ha gjorts för att kontrollera om liknande projekt är under arbete i någon annan HTA-organisation eller om andra aktuella systematiska översikter redan finns. Viktiga databaser här är Cochrane Library och exempel inom det sociala området är Social care online och Campbell Library. I databasen Prospero registreras pågående systematiska översikter inom både hälso- och sjukvård och socialtjänstområdet.

Faktaruta 4.1

Databaser/webbplatser som innehåller systematiska översikter och HTA-rapporter.

Cochrane Library

Innehåller flera deldatabaser, bland andra Cochrane Database of Systematic Reviews, www.thecochranelibrary.com

Campbell Library

Innehåller systematiska översikter inom ämnesområdena socialt arbete, kriminologi, utbildning, www.campbellcollaboration.org

Social Care Institute for Excellence (SCIE)

Nationell organisation inom socialt arbete (Storbritannien), www.scie.org.uk

National Institute for Health and Care Excellence (NICE)

Nationell organisation (Storbritannien), www.nice.org.uk

Nasjonalt kunnskapssenter for helsetjenesten

Nationell HTA-organisation (Norge), www.kunnskapssenteret.no

National Institute for Health Research Evaluation, Trials and Studies Coordinating Centre

Nationell HTA-organisation (Storbritannien), www.southampton.ac.uk/netscc/about/index.page?

Canadian Agency for Drugs and Technologies in Health

Nationell HTA-organisation (Kanada), www.cadth.ca

Testsökning

När det är beslutat att ett projekt ska starta formulerar informationsspecialisten, i samarbete med projektledaren, sökstrategier för testsökningar som sedan utförs. Testsökningarna syftar till att undersöka bland annat följande frågor:

- Hur är relevanta studier indexerade och vilka termer förekommer i titel och abstrakt?
- Är vår frågeställning tillräckligt väldefinierad, eller behöver den förtydligas ytterligare?
- Hur stora sökmängder kan vi förvänta oss?

Projektets experter har en mycket viktig roll genom att förse informationsspecialisten med ”kärnartiklar” som används för att utveckla sökstrategierna och över huvud taget bidra med kompletterande litteratur som inte fångas av informationssökningarna. Experterna kan också bidra med begrepp och uttryck hämtade från det aktuella ämnesområdet och bedöma om sökresultatet är passande för projektets fråga(or) eller om korrigeringar av sökstrategin bör göras.

Formerna för det konkreta samarbetet mellan informationsspecialist och experter kan genomföras på olika och ibland kompletterande sätt. Det kan vara i form av möten, fysiska såväl som onlinemöten, där sökstrategierna och sökresultatet diskuteras. Experterna kan också ges möjlighet att själva bläddra i det preliminära sökresultatet, genom till exempel Collections från PubMed eller i

form av ett bibliotek från ett referenshanteringssystem, och kan därefter meddela sina synpunkter till informationsspecialisten. Projektledarens roll i detta samarbete kan variera, men det är viktigt att denne är väl insatt i hur arbetet fortskrider.

"Huvudsökning"

När sökstrategin är genomarbetad utförs sökningen i den databas som valts som första databas. För projekt och frågeställningar inom medicinområdet görs testsökningar och sedan även huvudsökningarna först i PubMed. För frågeställningar inom socialt arbete görs vanligen första sökningen i någon av databaserna SocIndex, Sociological Abstract/Social Services Abstracts, eller PsycInfo. Andra databaser kan vara förstahandsvalet inom andra områden.

Nästa steg är att anpassa sökstrategin till resterande databaser. Sökstrategier och sökningar inom hälsoekonomi och etikområdet formuleras och utförs. Här söks i första hand de databaser som fastställts i projektplanen, men återigen kan kompletterande databaser behöva användas. Alla sökstrategier och sökresultat dokumenteras noggrant som en viktig del av SBU:s krav på hög tillförlitlighet och transparens.

Sökresultaten importeras till ett referenshanteringsprogram där dubblettkontroll görs. När alla sökningar är gjorda och alla dubletter borttagna återstår den manuella granskningen av de framsökta abstrakten. Sökningen identifierar ett antal referenser, men arbetet med att avgöra hur relevanta de är i förhållande till frågeställningen måste sedan göras manuellt.

Uppdateringssökning

Om det har gått lång tid sedan huvudsökningarna gjordes till dess att rapporten publiceras, bör en uppdateringssökning göras innan rapporten publiceras. Denna sökning görs för att identifiera de allra senaste publicerade studierna och hinna få med dem i arbetet.

Utformning av sökstrategi

Som beskrivits i tidigare kapitel är en väl strukturerad och definierad frågeställning av avgörande betydelse för en effektiv litteratursökning. Att strukturera frågeställningen innebär helt enkelt att den delas upp i sina olika beståndsdelar och att varje del analyseras. Och att de beslut som tas dokumenteras i projektplanen.

Från PICO till sökning

Som en hjälp i arbetet med att strukturera frågeställningen används för studier om interventioner och diagnostik en så kallad PICO (population, intervention, comparison/control, outcome) och för studier som bygger på kvalitativ data

kan projektets frågor struktureras med hjälp av en så kallad SPICE (setting, perspective, intervention, comparison, evaluation).

Arbetet med att strukturera frågeställningen innebär att projektets inklusions- och exklusionskriterier tar form. I dessa ingår också att ta beslut om eventuella avgränsningar, till exempel begränsning till en viss tidsperiod, avgränsningar till vissa språk eller vissa studieupplägg. Allt detta har betydelse för hur sökstrategin utformas. Sökstrategin utgår från frågeställningens PICO, men det är viktigt att uppmärksamma att det inte betyder att alla delar av en PICO/SPICE alltid ska vara med som en del av sökstrategin.

Building block strategy

När man formulerar en sökstrategi använder man sig vanligtvis av det som på engelska brukar kallas building block strategy och som på svenska kan kallas blocksökning. Varje del av PICO som man valt att använda i sökstrategin, motsvaras vanligtvis av ett block av söktermer och sökfraser. Ibland kan vissa delar av frågeställningen motsvaras av två block i sökningen. Om frågeställningen till exempel handlar om populationen "äldre personer med urininkontinens" motsvaras detta förslagsvis av två block; ett block för äldre personer och ett block för urininkontinens. Varje block söks var för sig för att sedan kombineras med varandra för ett slutgiltigt sökresultat.

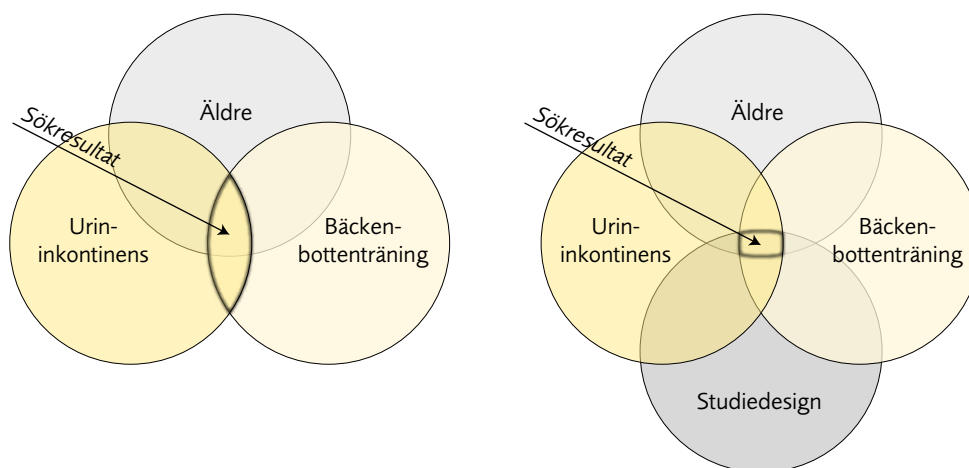
Booleska operatörer för att kombinera sökord

De enskilda blocken av söktermer som ska ingå i sökningen skapas genom att kombinera begrepp och termer med en boolesk operator. De booleska operatörerna AND, OR, NOT är programmerade att ge databasen specifika instruktioner och ska inte blandas samman med ordens vardagliga betydelse. Inom varje block av söktermer kombineras synonyma begrepp och andra näraliggande termer med den booleska operatören OR. Operatören OR mellan varje sökterm inom ett block ger databasen instruktionen att söka antingen det ena eller andra söktermen eller alla i blocket förekommande termer. Genom att använda OR garanterar man sig för den mångfald av olika uttryck som kan användas i till exempel ett abstrakt för en och samma sjukdom, intervention etcetera. Sökresultatet utvidgas i jämförelse om man bara sökt med ett sökord.

När varje block av sökord är sökta kombineras de med ett booleskt AND mellan blocken. Instruktionen till databasen är då att minst *ett* ord ur varje block måste finnas i varje referens av sökresultatet. Nu specificeras sökningen och sökresultatet snävas in.

Ett smidigt sätt att kombinera block är att använda respektive databas funktion för sökhistorik.

Figur 4.1
Sökresultat med den booleska operatör AND.

Den booleska operatör NOT används för att ge databasen instruktionen att något inte ska förekomma i sökresultatet. Vanligen används denna med stor försiktighet.

Parentessökning

Parenteser används i en sökstrategi där olika booleska operatörer ingår för att bestämma i vilken ordning databasen ska söka söktermerna och operatorerna.

Exempel: incontinence AND (urine OR urinary OR stress OR urge)

Parentesen ger databasen instruktionen att börja med att utföra sökningen inom parentesen. Det sökresultatet kombineras sedan med söktermen incontinence och ett booleskt AND.

Olika typer av sökord – indexeringsord

En sökstrategi till en systematisk översikt består av en blandning av indexeringsord och fritextord, för att fånga så många av de relevanta studierna som möjligt.

Indexeringsorden hämtas från den särskilda alfabetiskt hierarkiskt uppställda ordlista, tesaurus, som varje stor internationell ämnesdatabas har. Medlines (PubMed) tesaurus kallas MeSH, PsycInfos kallas Thesaurus of Psychological Index Terms och Social Services Abstracts/Sociological Abstracts tesaurus heter Thesaurus of Sociological Index Terms. Eftersom olika databasers tesaurus använder olika begrepp och uttryck, olika indexeringsord eller kontrollerade sökord, måste alla sökstrategier omformuleras och anpassas till varje specifik databas.

Huvuddelen av alla artiklar som läggs in i en databas indexerar, det vill säga en indexerare lägger till ett antal termer ur tesaurus till varje artikel. Dessa indexeringsord ska beskriva innehållet i en artikel och ibland även studiedesign, publikationstyp med mera. En tesaurus syftar till att försöka skapa ett enhetligt sätt att benämna innehållet i en databas samtidigt som den skapar relationer mellan begreppen i det hierarkiska systemet.

Fritextord

Den andra typen av sökord som används kallas fritextord. Det är söktermer valda för att matcha ord som förekommer i databasens beskrivning av varje specifik studie. Här kan man bestämma var i beskrivningen orden får förekomma. Det är vanligt att en begränsning görs så att fritextorden matchar ord som finns i referensernas titlar och abstrakt.

Fördelar och nackdelar med indexeringsord respektive fritextord

Fördelar med att söka med hjälp av databasernas indexeringsord är att de är enhetliga, varje referens får ett antal distinkta termer som syftar till att beskriva artikelns innehåll. Ett abstrakt ska också beskriva en artikels innehåll men att söka på ord i beskrivande text kan leda till irrelevanta träffar. Med indexeringsord behöver man inte heller ta hänsyn till synonymer och stavningsvarianter som man måste göra med fritextord. En nackdel kan vara att de ibland blir för generella för att passa den aktuella frågeställningen. Viktigt är också att val av titel och hur abstrakt skrivs har betydelse för hur artikeln kommer att indexeras och naturligtvis måste den mänskliga faktorn vad gäller felindexering beaktas.

Fördelar med fritextord är att man med hjälp av dessa även hittar studier som ännu inte blivit indexerade. Det betyder att för att fånga de allra senaste publicerade artiklarna i till exempel den viktiga PubMed räcker det inte att söka med indexeringsord. En kombination med fritexttermer behövs. Fritexttermer kan också vara till hjälp när databasens indexeringsord är för generellt för att passa den aktuella frågeställningen.

Avgränsningar

När frågeställningens PICO arbetas fram tar man också ställning till vilka avgränsningar som frågan ska ha och om dessa ska ingå i sökstrategin eller sällas manuellt vid granskningen av abstrakt.

Avgränsningar kan gälla populationens ålder, kön, språk, begränsningar i tid eller studiedesign etcetera.

Internationella databaser har inbyggda funktioner, Limits, för avgränsningar. I en del databaser, som till exempel PubMed, är användandet av vissa Limits liktydigt med att söka med MeSH-termer, vilket betyder att man inte får träff på nya artiklar som ännu inte är indexerade med MeSH. Det gäller bland annat funktionerna Ages, Article type och Species. Andra avgränsningar som språk och tid är inte kopplade till MeSH utan man får träff även på oindexerade artiklar. Respektive databas hjälpsidor om limits måste kontrolleras noggrant innan sökning utförs.

Alla beslut om avgränsningar tas i projektgruppen

Experternas kunskaper om forskningsområdets utveckling har stor betydelse för vilka avgränsningar som är lämpliga tillsammans med SBU:s personals kunskaper och erfarenheter av metoderna för att skapa översikter. Hänsyn måste också tas till projektens tidsramar och resurser.

Språk: I de internationella databaserna kan avgränsningar till olika språk lätt göras. Projektgruppen måste besluta om det är av intresse att få en överblick över även icke-engelskspråkiga studier (abstrakten är alltid på engelska men inte själva studien) eller om begränsningar ska göras.

Tidsperiod: Det kan finnas skäl att ange en begränsad tidsperiod i sökstrategin. Vid uppdateringar av tidigare sökningar kompletteras den tidigare sökningen.

Studiedesign: Projektgruppen måste också ta beslut om studiedesign ska ingå i själva sökstrategin eller bara som inklusionskriterier som hanteras i abstraktgranskningen.

Sökfilter (på engelska search filters eller hedges) är ett hjälpmedel för att underlätta sökningen av en viss typ av studier, till exempel studiedesign. Moderna sökfilter är validerade, det vill säga kontrollerade för att hitta så många relevanta studier som möjligt samtidigt som antalet icke relevanta studier som fångas ska begränsas. Sökfiltren är anpassade till både olika versioner av en databas, till exempel Medline, och till helt olika databaser. Sökfiltret kombineras med sökstrategins övriga block.

InterTASC Information Specialists' Sub-group, vid Centre for Reviews and Dissemination (CRD), samlar, utvärderar och publicerar sökfilter [4].

Några sammanfattande punkter att beakta vid utformning av en sökstrategi till en systematisk översikt:

- Skapa sökblock som består av både indexeringsord och fritextord.
- Sök på så få delar av PICO som möjligt, sålla resten vid abstraktgranskningen.
- I vissa frågeställningar motsvarar *en* del av PICO flera sökblock.
- Det är oftast populationen samt interventionen som är lämpliga att söka på.

Litteratursökningens omfattning: en balansgång

Förhoppningen är att systematiska litteraturöversikter baseras på all existerande relevant litteratur. Den optimala litteratursökningen till ett sådant projekt vore därför en sökning som både hittar alla relevanta studier och ingenting annat än de relevanta studierna, det vill säga en sökning med 100 procents precision.

När man gör en litteratursökning kan man ha olika ansatser, man kan göra sökningen mer eller mindre omfattande; ”bred sökning” och ”smal sökning”. Hur omfattande sökningen görs är ofta i praktiken beroende av hur många träffar som sökningen genererar, eftersom det alltid är en människa som går igenom resultatet av sökningen (i form av listade abstrakt).

Precision = Andelen relevanta hittade artiklar i proportion till det totala antalet hittade artiklar.

Recall = Andelen av de relevanta träffarna som man hittade i förhållande till det totala antalet relevanta artiklar.

Faktaruta 4.2

Begrepp som används vid beskrivning av sökresultatet [5].

Smal sökning

En litteratursökning där man exempelvis söker efter två ord i artikelns titelfält och kombinerar dessa med ett booleskt AND, ger naturligtvis få träffar och de träffar man får är antagligen till stor del relevanta. Samtidigt har man säkerligen missat stora delar av den relevanta litteraturen eftersom man inte tagit hänsyn till varierande terminologi. En smal sökning har alltså ofta hög precision, men det kan naturligtvis hända att den smala sökningen inte alls träffar ”mitt i prick” utan snarare helt utanför. En smal sökning brukar inte vara tillräckligt omfattande för en översikt men fyller en funktion vid litteratursökning för andra ändamål.

Bred sökning

I arbetet med en systematisk översikt bör man sträva mot att göra en bred sökning, en sökstrategi som tar hänsyn till varierande indexering, bristande indexering och att vissa studier inte blivit indexerade. Syftet med en bred sökning är att ha hög recall, att hitta så många som möjligt av de existerande studierna som svarar på frågeställningen. Naturligtvis vet man inte när sökningen görs hur stor andel av de relevanta studierna som faktiskt kommer att fångas, men en bred sökning ökar möjligheterna att finna det mesta. Nackdelen är att ju bredare sökning desto fler irrelevanta träffar kommer sökningen att fånga.

För systematiska översikter är syftet att hitta så många relevanta studier som möjligt, och man bör därför söka brett. För andra typer av sökningar som har mindre krav på fullständighet kan smalare sökningar göras. I Faktaruta 4.3 ges några generella tips vad som smalnar av en sökning och vad som breddar en.

Faktaruta 4.3
Att utforma en
smalare respektive
bredare sökning.

Smalare sökning:

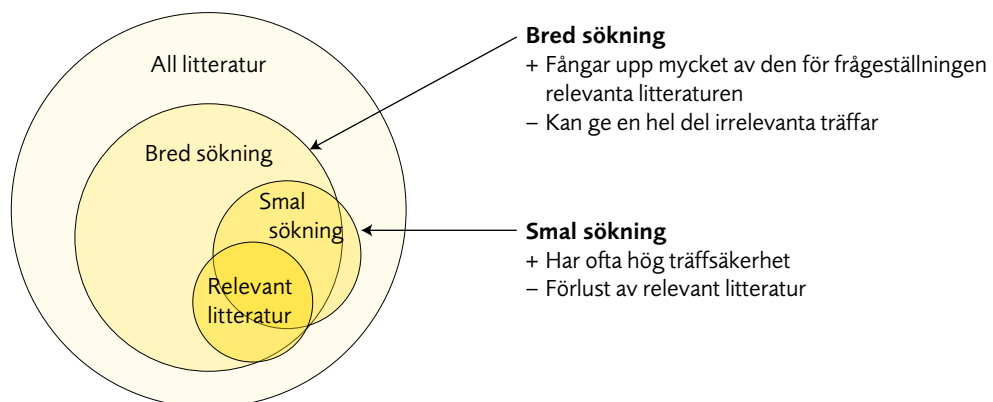
- Använd endast indexeringstermer.
- Avgränsa indexeringsorden med funktioner för huvudämne och aspektord (i PubMed: "Major Topic" respektive "Subheadings").
- Begränsa sökningen till publiceringstid, språk, åldersgrupp.
- Om varje del av en PICO motsvaras av ett block med söktermer blir sökresultatet smalare ju fler delar som ingår i sökstrategin med ett booleskt AND mellan varje block.
- När du söker med fritextord, sök endast efter ord i referensernas titlar.
- När du söker med fri textord, sök på specifika ord eller fraser (t.ex. "cost-effectiveness" istället för "cost*" och "qualitative study" istället för "qualitative").
- Undvik att söka på förkortningar om samma förkortning kan betyda olika saker.

Bredare sökning:

- Sök med både indexeringsord och fritextord.
- Ta hänsyn till att en tesaurus är ett föränderligt hjälpmedel. Det kan finnas olika sätt att indexera samma sak eller näraliggande företeelser.
- Sök i flera för ämnesområdet relevanta databaser.
- Sök med få block (ofta block för population AND intervention).
- Lägg till alternativa stavningar och böjningsformer för fritextorden.
- Trunkera fritextorden när det är tillämpligt, det vill säga sök på ordstam som slutar med ett trunkeringstecken (vanligen *). Men kontrollera och avstå om trunkeringen ger för många irrelevanta träffar.

Skillnaden mellan breda och smala sökningar åskådliggörs i Figur 4.2.

Figur 4.2
Skillnaden mellan breda
och smala sökningar.

Number needed to read

Sökningens precision kan också uttryckas som number needed to read (NNR), ett mått som tar antalet abstrakt att läsa i beaktande. NNR beskriver hur många abstrakt man måste läsa för att finna en relevant artikel ($NNR = 1/\text{precisionen}$). NNR avgörs inte bara av hur bred/smäl sökningen är utan också av forskningsområdets omfattning, samt av hur väl avgränsad frågeställningen är. Syftar projektet till att besvara en frågeställning där det finns få publicerade studier, är det

granska okomplicerat att göra sökningen bred. En sådan sökning riskerar inte att missa särskilt många relevanta artiklar, samtidigt som arbetsbördan inte behöver bli särskilt stor för dem som sedan kommer att granska de funna referenserna.

Om projektet däremot vill besvara en frågeställning där det finns ett stort antal publicerade studier, ställs frågan om sökningens bredd på sin spets. Hur många abstrakt är projektets experter beredda att läsa igenom manuellt för att vara säkra på att ingenting missats?

Balansen mellan hur smal och hur bred man gör sökningen är alltså i mångt och mycket en fråga om tid, hur många personer som arbetar i projektet och var man lägger arbetsbördan. Ibland går det kanske snabbare och enklare att granska ett stort antal referenser i jämförelse med den tid det tar att snäva in sökningen på ett sätt som gör att man inte missar alltför många relevanta studier. Å andra sidan är alternativet med ett för stort antal sökträffar med högt NNR (det vill säga man måste läsa ett stort antal irrelevanta artiklar för att hitta en relevant) inte heller oproblematiskt. Den mänskliga faktorn gör att det kan vara svårt att hålla koncentrationen uppe vid granskning av ett stort antal abstrakt, och på så vis riskerar man också att relevanta studier sällas bort av misstag. Det kan dock påpekas att det inte behöver ta alltför mycket tid i anspråk att granska en abstraktlista, trots att antalet abstrakt vid första anblicken kan se ut att vara ett ohanterbart antal:

”At a conservatively-estimated reading rate of two abstracts per minute, the results of a database search can be ‘scan-read’ at the rate of 120 per hour (or approximately 1 000 over an 8-hour period)” [6].

Val av databaser

Det finns flera studier som visar att det inte räcker att söka i endast en databas när syftet är att hitta alla studier som svarar på den aktuella frågeställningen [7]. Vilka databaser, och hur många databaser, som är lämpliga att söka i beror helt på frågeställningens ämne.

Enligt den mall som vanligtvis används vid kvalitetsgranskning av systematiska översikter, AMSTAR (Bilaga 6), krävs det utförlig sökning i minst två databaser för att sökningen ska bedömas vara tillräcklig. På SBU genomsöks vanligtvis minst tre databaser. För frågor inom medicinområdet räcker det ofta med sökning i PubMed, Embase och i Cochrane Library. För frågor inom socialt arbete används vanligen PsycInfo, SocIndex och/eller Sociological Abstract/Social Services Abstracts med PubMed och Cochrane Library som tillägg. Kompletterande databaser tillkommer beroende på frågeställning. Om frågeställningen är multidisciplinär, bör detta tas i åtanke vid val av databaser.

Observera att även om en referens finns inkluderad i en databas innebär detta inte att den är lätt att hitta. Därför kan kompletterande sökning i andra databaser vara av värde, eftersom samma referens kan vara indexerad på olika sätt i olika databaser.

Faktaruta 4.4

Exempel på bibliografiska databaser som är viktiga för systematiska litteraturöversikter inom hälso- och sjukvårdsområdet respektive socialt arbete.

PubMed (www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed)

PubMed innehåller cirka 26 miljoner referenser till artiklar och ett urval fulltextartiklar från mer än 5 000 biomedicinska tidskrifter (2016). Databasen ger en bred täckning inom hälso- och medicinområdet. PubMeds huvudsakliga innehåll utgörs av databasen Medline. Utmärkande för artiklarna i Medline är att de är indexerade enligt databasens särskilda tesaurus MeSH (Medical Subject Heading). Förutom dessa finns ett växande antal artiklar i PubMed som väntar på indexering och som känns igen genom kommentarerna "PubMed – in process" alternativt "Supplied by publisher". Databasen produceras av National Library of Medicine i USA och är kostnadsfritt tillgänglig via internet.

Embase (www.embase.com)

Embase är den andra stora databasen inom medicinområdet. Embase innehåller cirka 31 miljoner referenser från 7 600 tidskrifter (2016). I Embase finns möjlighet till en integrerad sökning med databasen Medline, men Embase innehåller inte PubMeds övriga innehåll eller MeSH-databasen. Embase har en utvecklad tesaurus, Emtree, som brukar framhållas som särskilt bra på farmakologi som är ett av databasens centrala ämnesområden. Förutom artiklar innehåller Embase även konferenshandlingar. Liksom i PubMed kan artiklar "In process" sökas men här finns också "Article in press", det vill säga ännu inte publicerade artiklar. Embase produceras av det europeiska vetenskapliga förlaget Elsevier och innehåller ett större antal europeiska tidskrifter på respektive europeiskt språk än den amerikanska PubMed. Databasen är avgiftsbelagd.

SocIndex

SocIndex innehåller 2,1 miljoner referenser (2016), och täcker alla sociologins delar såsom antropologi, kriminologi, socialpsykologi, socialt arbete, missbruk och välfärd. Databasen innehåller referenser till tidskriftsartiklar, böcker och konferenshandlingar. Databasvärd är EBSCO och den är avgiftsbelagd.

Sociological Abstracts

Sociological Abstracts indexerar internationell litteratur inom sociologi och närliggande ämnesområden. Databasen innehåller referenser till tidskriftsartiklar, böcker, konferenshandlingar och avhandlingar. Databasvärd är ProQuest och den är avgiftsbelagd.

Social Services Abstracts

Social Services Abstracts vetenskaplig litteratur inom socialt arbete och välfärd. Databasvärd är ProQuest och den är avgiftsbelagd.

Cochrane Library (www.thecochranelibrary.com)

Cochrane Library består av flera olika deldatabaser. Förutom Cochrane Database of Systematic Reviews som innehåller de egna systematiska översikterna, finns bland andra Cochrane Central Register of Controlled Trials (Central), Cochrane Methodology Register och NHS Economic Evaluation Database (NHS EED). Både NHS EED och DARE, som också är en deldatabas i Cochrane Library, produceras av CRD, Centre for Reviews and Dissemination. Dessa deldatabaser uppdateras inte längre i Cochrane Library sedan April 2015. DARE finns numera i PubMed Health. I databasen Health Technology Assessment Database registrerar man nya och pågående projekt utanför Cochrane-samarbetet. Databasen är avgiftsbelagd.

Faktarutan fortsätter på nästa sida

CINAHL (www.ebscohost.com/biomedical-libraries/the-cinahl-database)

CINAHL (Cumulative Index to Nursing and Allied Health Literature) är en databas över artiklar om omvårdnad, sjukgymnastik, arbetsterapi etcetera. Den innehåller cirka 2,9 miljoner referenser ur cirka 3 000 tidskrifter (2016). Databasen tillhandahålls av EBSCO och åtkomst är avgiftsbelagd.

PsycInfo (www.apa.org/psycinfo)

PsycInfo är en databas inom psykologi, beteendevetenskap och näraliggande ämnesområden. Databasen ger referenser till cirka 3 miljoner vetenskapligt granskade artiklar ur cirka 2 500 tidskrifter (2016), böcker och dissertationer. PsycInfo är avgiftsbelagd och produceras av American Psychological Association (APA).

Dokumentation

För att en databassökning ska gå att repetera är det viktigt att tillvägagångssättet dokumenteras. Sökdokumentationen bör sedan finnas tillgänglig för dem som läser den systematiska översikten. Det finns ingen allmän standard för hur sökdokumentationsmallen ska se ut, däremot bör följande information redovisas:

- databasens namn
- databasleverantörens namn
- datum när sökningen gjordes
- exakta söktermer och vilken typ av term det är, det vill säga indexeringsord eller fritext
- eventuella begränsningar
- hur termerna kombinerats.

SBU:s sökdokumentationsmall visas i Exempel 4.1.

Redogör också för eventuella komplementära sökmetoder om sådana använts för att hitta relevant litteratur till projektet, exempelvis handsökning eller kedjesökning.

Referenshantering

För att kunna hantera den stora mängd referenser som omfattas av arbetet med en systematisk litteraturöversikt krävs ett kraftfullt referenshanteringsprogram, till exempel EndNote eller Zotero. Med hjälp av programmet importeras alla referenser från databassökningarna till ett bibliotek som är specifikt för frågeställningen eller hela projektet.

Exempel 4.1
Sökdokumentation.

PubMed via NLM 17 November 2011

Title: Pelvic floor muscle training as an intervention for elderly with urinary incontinence

Search terms	Items found
--------------	-------------

Population: aged

1.	"Aged"[Mesh:NoExp] OR "Aged, 80 and over"[Mesh] OR "Frail Elderly"[Mesh] OR Geriatrics[MeSH] OR Homes for the Aged[MeSH]	2 038 796
2.	(older patient*[TI] OR older adult[TI] OR older adults[TI] OR older women[TI] OR older men[TI] OR geriatric[TI] OR geriatrics[TI] OR elderly[TI] OR elders[TI] OR Vulnerable elder[TI] OR Vulnerable elders[TI] OR senior[TI] OR seniors[TI] OR community-dwelling[TIab] OR nursing home[TI] OR nursing homes[TI] OR care home[TI] OR care homes[TI] OR oldest old[TI] OR frail[TI]) NOT medline[SB]	7 972
3.	1 OR 2	2 046 528

Population: urinary incontinence

4.	Urinary Incontinence[MeSH:NoExp] OR Urinary Incontinence, Stress[MeSH] OR Urinary Incontinence, Urge[MeSH] OR Nocturia[MeSH] OR Urinary Bladder, Overactive[MeSH] OR "Diurnal Enuresis"[Mesh] OR overactive bladder[tiab]	25 556
5.	(Mixed incontinence[tiab] OR Stress incontinence[tiab] OR Stress urinary[tiab] OR overactive bladder[tiab] OR bladder overactivity[tiab] OR bladder control[tiab] OR urge to void[tiab] OR (Incontinence[ti] AND (urine[ti] OR urinary[ti] OR stress[ti] OR urge[ti])) NOT medline[SB]	1 146
6.	4 OR 5	26 393

Intervention: pelvic floor muscle training

7.	(Pelvis[MeSH:NoExp] OR Pelvic Floor[MeSH]) AND (Muscle Contraction[MeSH] OR Exercise Therapy[MeSH:NoExp] OR Physical Therapy Modalities[MeSH])	1 407
8.	pelvic muscles exercise*[tiab] OR Pelvic muscle exercise*[tiab] OR Bladder and pelvic muscle training[tiab] OR pelvic floor muscle training[tiab] OR pelvic floor re-education[tiab] OR pelvic exercise*[tiab] OR pelvic floor training[tiab] OR pelvic muscle precontraction[tiab] OR pelvic floor exercise*[tiab] OR pelvic muscle re-education[tiab] OR (pelvic floor[ti] AND (training[ti] OR exercise*[ti] OR education[ti]))	1 040
9.	7 OR 8	1 972

Combined sets

10.	3 AND 6 AND 9	350
-----	---------------	-----

The search result, usually found at the end of the documentation, forms the list of abstracts.

[MeSH] = Term from the Medline controlled vocabulary, including terms found below this term in the MeSH hierarchy; [MeSH:NoExp] = Does not include terms found below this term in the MeSH hierarchy; [MAJR] = MeSH Major Topic; [TIAB] = Title or abstract; [TI] = Title; [AU] = Author; [TW] = Text Word; Systematic[SB] = Filter for retrieving systematic reviews; * = Truncation; " " = Citation Marks, searches for an exact phrase

Referenser

1. Cochrane Collaboration. [2012; citerad 31 augusti 2016]. Tillgänglig från: <http://www.cochrane.org/>
2. Lefebvre C, Manheimer E, Glanville J. Chapter 6: Searching for studies. In: Higgins JPT, Green S, editors. Cochrane handbook for systematic reviews of interventions. Version 5.1.0. [Uppdaterad mars 2011, citerad 27 september 2012]. Tillgänglig från: <http://www.cochrane-handbook.org/>
3. Dundar Y, Dodd S, Dickson R, Walley T, Haycox A, Williamson PR. Comparison of conference abstracts and presentations with full-text articles in the health technology assessments of rapidly evolving technologies. *Health Technol Assess* 2006;10:1-145.
4. Centre for Reviews and Dissemination (CRD): The InterTASC Information Specialists' Sub-Group Search Filter Resource [Citerad 27 september 2012]. Tillgänglig från: <http://www.york.ac.uk/inst/crd/intertasc/index.htm>
5. Shariff SZ, Cuerden MS, Haynes RB, McKibbin KA, Wilczynski NL, Iansavichus AV, et al. Evaluating the impact of MEDLINE filters on evidence retrieval: study protocol. *Implementation Sci* 2010;5:58.
6. Lefebvre C, Manheimer E, Glanville J. Chapter 6.4.4: Sensitivity versus precision. In: Higgins JPT, Green S, editors. Cochrane handbook for systematic reviews of interventions. Version 5.1.0. [Uppdaterad mars 2011, citerad 27 september 2012]. Tillgänglig från: <http://www.cochrane-handbook.org/>
7. Lefebvre C, Manheimer E, Glanville J. Chapter 6.1.1.2: Minimizing bias. In: Higgins JPT, Green S, editors. Cochrane handbook for systematic reviews of interventions. Version 5.1.0. [Uppdaterad mars 2011, citerad 27 september 2012]. Tillgänglig från: <http://www.cochrane-handbook.org/>

5 Bedömning av en studies relevans

Genomgången av den insamlade litteraturen inleds med en bedömning av studiernas relevans för frågan, alltså hur väl de uppfyller de uppställda inklusionskriterierna. Syftet med relevansbedömningen är att sälla bort de studier som är irrelevanta för frågan. Endast studier som bedöms vara relevanta går vidare till kvalitetsgranskning.

Till skillnad från kvalitetsbedömning av studier graderas inte en studies relevans. En studie är alltså antingen relevant eller inte relevant för frågan. När det gäller hälso- och sjukvården och kanske framför allt socialtjänsten kan organisation och utförande av olika insatser och metoder/program skilja sig åt beroende på var studien är genomförd vilket kan leda till problem med överförbarhet. Överförbarhet och generaliserbarhet är dock något man bedömer i samband med evidensgradering av resultat (Kapitel 10) och som inte bör förväxlas med relevansbedömningen där man enbart utgår från om de uppställda inklusionskriterierna stämmer eller inte.

Relevansbedömningens två steg

Relevansbedömningen görs i två olika steg (Figur 2.2). Som tidigare angetts bör varje steg utföras av två oberoende granskare. Varje steg bör också dokumenteras noggrant.

I steg 1 görs en grovsällning utifrån artiklarnas titlar och abstrakt (artikelsammanfattning). Vid tveksamhet är det i detta skede ofta bättre att fria än att fälla.

Studier som av minst en av granskarna bedöms kunna vara relevanta beställs i fulltext.

I steg 2 granskas de beställda fulltextartiklarna med avseende på relevans (se granskningsmall, Bilaga 1). Studier som bedöms vara relevanta inkluderas i den systematiska litteratursammanställningen och går vidare till kvalitetsgranskning (Kapitel 6–7). Studier som i detta steg inte bedöms vara relevanta exkluderas, men såväl antal som orsak måste dokumenteras. Vid oenighet tas studien upp för diskussion i hela gruppen.

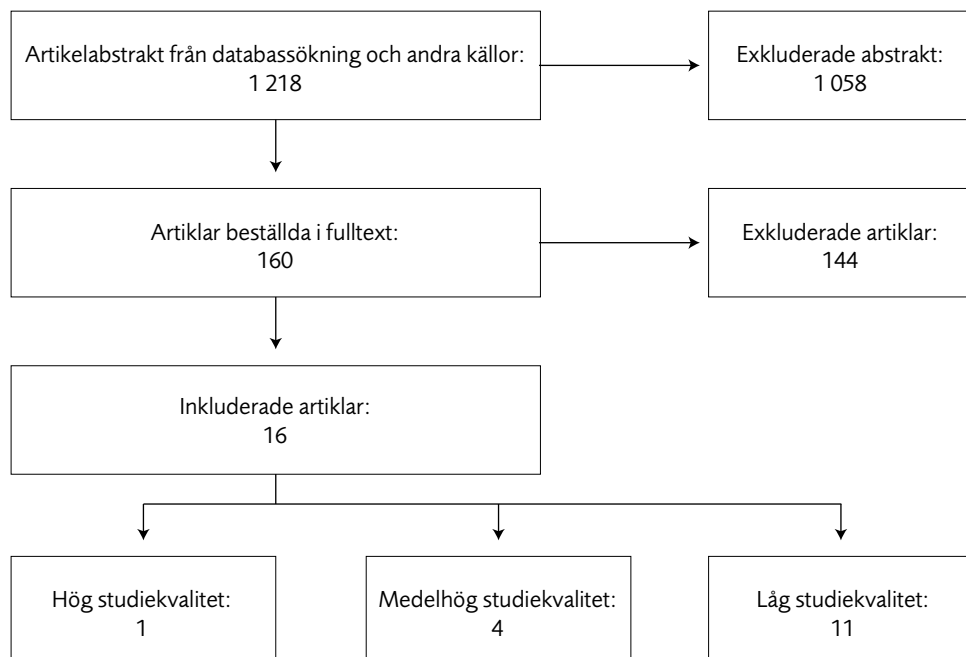
Principer för relevansbedömning

Bedömningen av en studies relevans utgår från de uppställda inklusions- och exklusionskriterierna (Kapitel 3).

Dokumentation av exkluderade studier

Urvalsprocessen redovisas i form av ett flödesschema, där antal artikelabstrakt och fulltextartiklar ska kunna spåras tillbaka till litteratursökningen (Figur 5.1). Med anledning av de höga krav som ställs på transparens vid framtagandet av en systematisk litteraturöversikt är det också viktigt att dokumentera skälet till att en artikel som lästs i fulltext inte inkluderas. Ibland kan de vanligaste skälen också anges i flödesschemat. Fulltextartiklar som exkluderats brukar redovisas i en bilaga till rapporten, med angivet skäl för exklusion. Några exempel redovisas i Faktaruta 5.1.

Figur 5.1
Exempel på
flödesschema
som redovisar
antal inkluderade/
exkluderade artiklar.

- Ej relevant studiedesign
- Bakgrundsmaterial
- Ej relevant population
- Ej relevant intervention
- Ej relevant kontrollintervention

- Ej relevant utfallsmått
- För kort uppföljningstid
- Dubbelpublikation
- Baslinjedata ofullständigt rapporterade

Faktaruta 5.1

Exempel på orsaker till att studier exkluderas.

REVIDERAD 2017

6 Kvalitetsgranskning av studier

Detta kapitel beskriver olika upplägg av behandlingsstudier, vilka metodologiska problem som är förknippade med respektive studietyp och hur man granskar studierna.

Randomiserade studier värderas generellt sett högst när undersökningen gäller behandlingseffekter. Anledningen är att de ger större förutsättningar för att kontrollera för faktorer som inte har med själva interventionen att göra. När det gäller att bedöma risker kan dock observationsstudier eller fall–kontrollstudier vara att föredra. Tvärsnittsstudier och fallserier utan kontroll har sämre tillförlitlighet och ingår sällan i SBU-projekt.

Avsnittet avslutas med metodproblem för systematiska översikter och hur översikterna granskas.

Granskningsmallar

Granskningen syftar till att bedöma i vilken utsträckning studiens resultat beror på systematiska fel (bias). SBU har utvecklat separata granskningsmallar (checklistor) för de olika studietyperna (Bilaga 2–3). Mallarna tar i ett antal frågor upp olika kvalitetsaspekter som påverkar studiernas tillförlitlighet. De är konstruerade så att det önskvärda svaret på varje fråga är ”ja”. I praktiken kan det ofta vara svårt att besvara frågorna. Information kan till exempel vara otydlig. Det är därför viktigt att projektgruppen tränar gemensamt på mallarna. Det ger möjlighet att reda ut otydligheter och hur frågorna ska tolkas. Det kan

vara värdefullt att testa överensstämmelsen i bedömning mellan olika personer under projektets lopp för att säkerställa att bedömningarna görs på likartat sätt.

Innan själva granskningen påbörjas bör projektgruppen besluta om några aspekter är speciellt viktiga för kvaliteten medan andra kanske inte ens är relevanta. Det är sällan som studier kommer att uppfylla samtliga kvalitetskriterier, utan bilden kommer att vara blandad. Mallen visar vilka brister en studie har – sedan måste granskarna avgöra i hur stor utsträckning bristerna påverkar tillförlitligheten.

Observera att granskningsmallarna *enbart är ett stöd* för att bedöma studiernas kvalitet. De är inte avsedda att användas så att man sätter krav på ett visst antal ”ja” för att studien ska åsättas en viss studiekvalitet.

Det kan vara klokt att spara den ifyllda granskningsmallen tillsammans med studien och att skriva ner de överväganden som gjorts i samband med granskningen. Detta underlättar vid den kommande skrivningen av rapporten.

För att bedöma risken för systematiska fel i enskilda studier används del A (A1–A6) i granskningsmallen. För att resultaten även ska kunna användas i en sammanvägd bedömning enligt GRADE krävs en del ytterligare information i form av sammanställningar av samtliga ingående studier. Det gäller bristande överensstämmelse mellan studierna (B), studiens överförbarhet (C) samt granskning av studiernas sammanlagda precision (D), publikationsbias (E), effektstorlek (F), dos–respons samband (G) och sannolikhet att effekten är underskattad (H). Sammanvägningen enligt GRADE sker vid ett senare tillfälle än vid granskningen av en enskild studie, men det kan vara lämpligt att vid läsningen av en enskild studie samtidigt kommentera dessa faktorer (B–H).

Randomiserad kontrollerad studie (RCT)

Randomisering innebär att man slumpmässigt fördelar studiedeltagarna mellan olika behandlingsalternativ, insatser eller diagnostiska test. Fördelen med randomisering är att slumpförfarandet ska leda till att alla andra faktorer än behandlingen ska fördelas lika på de båda grupperna. Skillnaden i effekt mellan försöks- och kontrollgrupperna är då sannolikt bara beroende på behandlingen (resonemanget gäller även för studier med mer än två olika grupper).

Det finns en internationell överenskommelse, CONSORT statement, om hur randomiserade studier bör redovisas [1]. CONSORT kan även ses som stöd för vilka aspekter av en studie som är viktiga att bedöma och är ett underlag för SBU:s granskningsmall. Mallen finns i Bilaga 2.

Randomisering

Randomiseringsförfarandet påverkar mycket hur tillförlitlig studien är. En bra randomisering leder till att riskfaktorer hos försökspersonerna i grupperna blir jämnt fördelade. Proceduren för randomiseringen måste därför vara detaljerat beskriven. Speciellt i äldre studier (publicerade före år 1990) är det vanligt att randomiseringen inte beskrivs alls. Här får man avgöra från fall till fall hur den bristande informationen påverkar studiekvaliteten. Gruppernas jämförbarhet bör, trots randomiseringen, alltid värderas (Exempel 6.1). Riskerna för selektionsbias tas upp i granskningsmallen (Bilaga 2, A1 Selektionsbias).

I en randomiserad studie där man prövade om behandling med alfablockerare alfuzosin ökade chansen för framgångsrik dragnings av kateter såg kontrollgruppen bli i genomsnitt fem år äldre jämfört med behandlingsgruppen [2]. Eftersom ålder visades vara den starkaste prediktorn för misslyckad kateterdragnings oavsett behandling blev resultatet svårbedömt.

Exempel 6.1
En äldre kontrollgrupp.

Behandlingsbias och blindning

Den andra faktorn som har stor betydelse för studiens kvalitet är graden av blindning. De berörda personernas förväntningar på resultatet av behandlingen kan påverka utfallet eller mätningen av utfallet. Det gäller särskilt för mjuka variabler som till exempel livskvalitet eller personens skattning av symtombörda. Risken för påverkan på effektmått som död eller fraktur är lägre. Så många aktörer som möjligt i studien bör därför vara blindade, det vill säga inte känna till vilken behandling som ges (experimentell eller kontroll). Det ideala är om alla parter (behandlare/handläggare, patient/klient, den som mäter effekten och den som redovisar resultaten) är blindade, så kallad trippelblind studie.

I praktiken kan det vara svårt att blinda studien. Det gäller till exempel inom kirurgi och socialtjänstinterventioner. Om det är etiskt försvarbart kan man använda så kallad sham-kirurgi ("låtsaskirurgi") för att minimera systematiska fel på grund av patienternas förväntningar. Andra exempel är livsstilsinterventioner, psykoterapi och fysioterapi. Även om det inte går att blinda behandlare/handläggare och patient/klient går det att blinda dem som registrerar och utvärderar resultaten. Denna grad av blindning kan användas som ett minimikrav. Interventioner inom socialtjänstområdet är oftast inte heller möjliga att blinda gentemot deltagarna eller undersökaren medan den som utvärderar kan vara blind för vad som gjorts. Frånvaro av blindning kan också tänkas påverka annan understödande behandling eller andra åtgärder som patienten/klienten får och vilket slutligen skulle kunna snedvrider resultatet – en annan aspekt av behandlingsbias.

Frågor kring behandlingsbias återfinns i granskningsmallen (Bilaga 2, A2 Behandlingsbias).

Bedömning av resultatredovisningen

Inför bedömningen av hur tillförlitliga själva resultaten är (Bilaga 2, A3 Bedömningsbias och A5 Rapporteringsbias) behöver vi tillgång till uppgifter om grundförutsättningarna för studien. Vilket är det primära effektmåttet? Hur stor effekt förväntas behandlingen/interventionen/insatsen ge?

Det är sedan viktigt att de resultat som författarna lyfter fram baseras just på det primära effektmåttet. Om det inte finns någon statistiskt säkerställd skillnad i det primära effektmåttet är det inte ovanligt att resultaten avser ett annat effektmått där författarna observerat en skillnad. Andra sätt att försöka trolld bort ett negativt resultat är att utföra post hoc subgruppsanalyser för att hitta statistiskt säkerställda skillnader mellan interventions- och kontrollarm.

Inför denna del av granskningen bör granskarna ha definierat vad som är minsta kliniskt relevanta effekt. Stora studier som påvisar en statistiskt signifikant men icke kliniskt relevant effekt får anses ha ett mindre värde.

Bortfall

Den tredje viktiga aspekten på studiekvalitet är bortfall (Bilaga 2, A4 Bortfallsbias). Tillförlitligheten är beroende av om de som ingår i studien följs upp och ingår i analysen. Ett stort bortfall är bland annat problematiskt om effektmåttet är symtombaserat. Det kan tänkas att personer utan symtomlindring/effekt avbryter studien i större utsträckning än de som förbättrats. Särskilt allvarligt är det om bortfallet skiljer sig mellan experiment- och kontrollgruppen. För läkemedelsstudier har SBU som riktmärke tillämpat följande ungefärliga gränser:

- <10 procent: bortfallet påverkar knappast tillförlitligheten och därmed inte heller studiekvaliteten.
- >30 procent: bortfallet påverkar tillförlitligheten så mycket att studien saknar informationsvärde. Studien exkluderas.

Projektgruppen bör definiera på förhand hur stora bortfall som kan accepteras och i vilken utsträckning de påverkar studiens kvalitet. I vissa fall kan bedömningen påverkas positivt om författarna med hjälp av till exempel en rimlig bortfallsanalys kan argumentera för att bortfallet inte stört resultatet. Man ska dock alltid bedöma bortfallets storlek i förhållande till antal händelser i kontrollgruppen. Ett lågt bortfall kan vara allvarligt om antalet händelser i kontrollgruppen är få.

I studier där man använder kontinuerliga variabler eller skalor använder man sig i vissa fall av beräkningsmetoden *LOCF* (last observation carried forward) för att kompensera för bortfall. Det senast uppmätta resultatet antas då gälla även för de senare tidpunkterna när data saknas. Det finns även andra statistiska metoder för att korrigera för bortfall. Känslighetsanalyser är sannolikt det mest användbara eftersom det ger en fingervisning om effekten kvarstår även under värsta tänkbara betingelser. Ett sådant är till exempel att ingen i bortfallet förbättrades. Kvarstod effekten även i det värsta scenariot?

Intressekonflikter

Studierna måste också granskas utifrån en analys av om eventuella ekonomiska eller andra intressen kan påverka risken för att resultaten inte är tillförlitliga (Bilaga 2, A6 Intressekonflikter). Sådana intressekonflikter gäller kanske framför allt industrisponsrade metoder (läkemedel, medicinteknik) men även när forskare studerar en metod som de själva utvecklat.

Underlag för sammanvägd bedömning enligt GRADE

I en samlad bedömning (Kapitel 10) granskas bristande överensstämmelse mellan studierna (B), studiens överförbarhet (C) samt granskning av studiernas precision (D), publikationsbias (E), effektstorlek (F), dos–responssamband (G) och sannolikhet att effekten är underskattad (H). Några kommentarer kring dessa bedömningar kan vara värda att göra. Granskningen av studiens överförbarhet ska till exempel fokusera på om studierna är tillräckligt lik den population som SBU-/HTA-rapporten behandlar.

Precisionen i data beror i huvudsak på studiens storlek, frekvensen händelser och effektstorleken. Små studier kan vara problematiska av flera skäl. Dels har de svårare att visa statistiskt signifikanta resultat, dels finns det risk för att de är mindre välplanerade än större. Risken för obalanser i kända *och* okända bakgrundsfaktorer ökar. För små studier finns också en stor risk för typ 2-fel (nollhypotesen accepteras fast den är falsk). Det innebär att författarna inte lyckas påvisa en sann behandlingseffekt eftersom studiepopulationen är för liten för att åstadkomma en statistiskt säkerställd effekt.

Det är viktigt att författarna angett ”tidpunkter” för slutanalys och eventuella interimsanalyser och hur dessa hanterats statistiskt. Annars kan man misstänka att författarna har adderat deltagare successivt till studien tills de har fått en statistisk signifikans.

Själva uträkningen av effekten kan i princip göras på två sätt. I en *per protokollanalys* beräknas resultaten enbart för de personer som har följt hela studieprotokollet (completers). *ITT-analys* (intention to treat) är en mer konservativ beräkningsmetod som syftar till att minska risken för överskattning av behandlingsresultatet. ITT innebär att alla personer som har randomiserats följs upp inom sin behandlingsgrupp oavsett om de har fått rätt behandling eller inte. ITT är den bästa metoden för att mäta effekter av en intervention. Däremot är ofta per protokollanalys att föredra för att mäta biverkningar, eftersom man då bara mäter biverkningarna för dem som har fått behandlingen eller exponerats för en riskfaktor. Utspädningseffekter kan annars göra att man missar eventuella risker. I non-inferiority-studier ska såväl per protokollanalysen som ITT-analysen redovisas.

Effektstorlek (F) och eventuella dos–responssamband (G) påverkar naturligtvis tilltron till resultaten.

Observationsstudier

Observationsstudier kan planeras och utföras på olika sätt och metodologiskt brukar man dela in dem i kohortstudier, fall–kontrollstudier och tvärsnittsstudier. Kohortstudier som inkluderas i SBU:s granskningar ska vara kontrollerade, det vill säga ha en jämförelsegrupp.

Riktlinjer och råd för hur man bör värdera kohort- och andra observationsstudier har utvecklats internationellt, till exempel STROBE [3]. Den granskningsmall som SBU använder för observationsstudier finns i Bilaga 3.

När det gäller observationsstudier är kvalitetsproblemen oftast allvarligare för små studier, de med historiska kontroller och studier som inte justerat för viktiga förväxlingsfaktorer, så kallade confounders. Selektionsproblemen kan vara särskilt stora när det gäller preventiva och icke-akuta åtgärder där välinformerade studiedeltagare kan efterfråga specifika insatser.

Kohortstudier

Kontrollerade kohortstudier jämför en grupp som fått behandling eller utsatts för en risk med en grupp som fått alternativ eller ingen behandling respektive inte utsatts för en risk. Kohort betyder grupp och i en kohortstudie följer man individer över tiden framåt (prospektivt) för att se hur det går för dem. När studien startar insamlas oftast en mängd uppgifter om individerna i respektive grupp. Ålder, kön, socioekonomisk situation, levnadsvanor samt sjukdomar är till exempel viktiga och grundläggande uppgifter. Sambandet mellan rökning och flera allvarliga sjukdomar påvisades till exempel redan på 1950-talet genom att en kohortstudie följde hur det gick för brittiska läkare som rökte respektive inte rökte [4]. Med tanke på hur rökvanorna sedan minskat som en följd av denna kunskap är det sannolikt den enskilda studien som räddat flest liv i världen. Våra kunskaper om riskfaktorer för hjärt- och kärlsjukdomar som högt blodtryck, höga kolesterolvärden, rökning och fetma kommer från flera stora kohortstudier som till exempel Framinghamstudien i USA och ”1913 års män i Göteborg”.

En nackdel med kohortstudier är att de kan bli kostsamma och svåra att genomföra vid undersökningar av sällsynta tillstånd eller då det tar lång tid innan man kan mäta utfallet. Det krävs då stora studiepopulationer och långa uppföljningstider. Fall–kontrollstudier kan då vara en mer lämplig och kostnadseffektiv metodik (se nedan). I Sverige och framför allt övriga nordiska länder med väl utvecklade hälsodata- och kvalitetsregister finns dock ofta data redan insamlade för stora studiepopulationer. Det gör att kohortstudier många gånger även kan användas vid studier av sällsynta sjukdomar och krav på långa uppföljningstider (Exempel 6.2).

En dansk registerbaserad kohortstudie analyserade risken för autism bland barn som vaccinerats för mässling, påssjuka och röda hund. Totalt följdes mer än 537 000 barn under åtta års tid. Ingen ökad risk för autism kunde visas för de barn som vaccinerats jämfört med de ovaccinerade [5].

Exempel 6.2
Registerbaserad
kohortstudie.

Fall–kontrollstudier

Fall–kontrollstudier är tillbakablickande (retrospektiva) till sin karaktär. Här letar man först upp fallen, det vill säga individer som drabbats av utfallet (t.ex. sjukdom eller död). Därefter jämförs de med individer som inte drabbats av detta utfall, det vill säga kontrollgruppen. Man kan sedan studera om grupperna skiljer sig åt avseende riskfaktorer eller vilken behandling de fått. Fall och kontroller måste representera samma studiebas och urvalet av kontroller måste ske strikt oberoende av eventuell exponering för behandlingen.

Vanligen måste man samla in data retrospektivt. Datainsamlingen kan göras med hjälp av intervjuer av fall och kontroller eller med hjälp av patient/klient-journaler, eller registerdata (Exempel 6.3). Problemet med intervjuer är att man inte alltid kommer ihåg allt som hänt tidigare i livet och att man tenderar att komma ihåg eller återge minnen olika beroende på om man tillhör experiment- eller kontrollgrupp.

En svensk fall–kontrollstudie avsåg frågan om aspirin och NSAID-preparat kan reducera risken för magcancer [6]. Man intervjuade 567 personer med magcancer och 1 165 personer utan cancer (kontroller) om bland annat deras användning av smärtstillande medel. De som använde aspirin hade en minskad risk för magcancer ($OR=0,7$, oddskvot) efter kontroll för kön, ålder och socioekonomisk status. Risken minskade med ökad användning av aspirin. Däremot sågs inget samband mellan magcancer och andra smärtstillande medel.

Exempel 6.3
Fall–kontrollstudie.

Valet mellan fall–kontroll- eller kohortstudie betingas i stor utsträckning av praktiska och ekonomiska aspekter. Kohortstudier kan ofta belysa många olika hypoteser om en adekvat datainsamling skedde vid studiestart. Vid ovanliga utfall är fall–kontrollstudier ofta effektivare än andra studieupplägg, men vid ovanliga exponeringar fungerar de sämre för att påvisa samband.

Tvärsnittsstudier

Tvärsnittsstudier innebär att man mäter förhållanden vid en tidpunkt eller ett tillfälle. De är ett bra sätt för att få en uppfattning av prevalensen av olika tillstånd och om det finns en samvariation mellan olika exponeringar och tillstånd. Statistiska centralbyråns (SCB:s) årliga undersökningar om levnadsförhållanden

är ett bra exempel på en tvärsnittsstudie. Där intervjuas ett slumpmässigt urval av svenska folket årligen om en mängd förhållanden. Data har till exempel använts för att uppskatta prevalensen av tillstånd som inte alltid är lätt att uppskatta utifrån registerdata. Tvärsnittsstudier exkluderas ofta i SBU-projekt eftersom det oftast är svårt att säga något om tids- och orsakssambanden mellan intervention/exponering och utfall.

Kvalitetsvärdering av observationsstudier (se Bilaga 3 för granskningsmall)

Det generellt svåraste metodproblemet att hantera vid observationsstudier jämfört med randomiserade kontrollerade studier är att man måste kontrollera för alla potentiellt viktiga faktorer som kan påverka utfallet. Grupperna i observationsstudier kan skilja sig systematiskt från varandra i viktiga avseenden som kan påverka utfallet (selektionsbias). Om man tillförlitligt mätt dessa skillnader på individnivå går det att med statistiska metoder kontrollera för dem. Om de inte har mätts går det inte att utesluta att eventuella effekter som observerats beror på bakomliggande skillnader mellan grupperna snarare än den behandlingsinsats man vill studera.

Selektionsbias

Såväl den behandlare/handläggare som den behandlade eller brukaren kan påverka vilka som hamnar i den exponerade (försöksgruppen) respektive oexponerade gruppen (kontrollgruppen). Behandlaren kan välja ut deltagare som bedöms ha störst nytta av åtgärden. Dessa kan vara såväl i bättre som sämre utgångsläge än de som inte får behandlingen. Välinformerade studiedeltagare som ofta är friskare eller har en lättare problematik kan ha större kunskap om olika behandlingsalternativ och kan därför kräva specifika insatser som andra inte känner till. Kvalitetsgranskningen av observationsstudier måste därför ha fokus på att bedöma om grupperna är jämförbara, eller om det finns förväxlingsfaktorer (confounders, se nedan) eller andra systematiska fel (Bilaga 3, A1 Selektionsbias). Det är ofta särskilt viktigt att justera analyserna med hänsyn till studiedeltagarnas hälsotillstånd och socioekonomiska förhållanden [7].

Man kan aldrig helt utesluta risken för selektionsbias vid observationsstudier, men när det gäller okända eller oväntade biverkningar är det dock mindre sannolikt [8]. Det kan bland annat bero på att behandlaren i sådana fall inte har kunskap om riskerna och därigenom inte samma möjlighet att selektera vilka som ska få respektive inte få interventionen i fråga sett ur ett riskperspektiv. En illustration av hur resultaten kan påverkas av selektionsbias finns i Exempel 6.4. En systematisk metaanalys kring biverkningar visade att det inte fanns någon skillnad i effektstorlek mellan randomiserade studier och observationsstudier [9]. Författarnas slutsats var att systematiska översikter av biverkningar inte ska begränsas till någon specifik studietyp.

Förväxlingsfaktorer

Förväxlingsfaktorer (confounding factors) kan vara ett stort problem i observationsstudier. Det innebär att man drar slutsatser om samband mellan ett

tillstånd och en bakgrundsfaktor medan tillståndet i verkligheten förorsakas av en annan variabel som samvarierar med den studerade bakgrundsvariabeln.

Orsaksförväxling kan kontrolleras på olika sätt. Vid planeringen av en studie kan man begränsa urvalet av försökspersoner så att förväxlingsproblem inte uppstår, genom att utesluta personer med en av de två samvarierande variablerna. Alternativa sätt att kontrollera för confounders är att stratifiera och matcha materialet eller kontrollera med hjälp av olika typer av multivariata statistiska metoder. Stratifiering av materialet innebär att man delar upp materialet i undergrupper med olika exponering för att minska risken för förväxling. Exempel på sådana variabler kan vara kön, ålder och rökning. Matchning är ett annat sätt att minska risken för förväxling. Matchning innebär att man väljer personer som är lika med avseende på de förväxlingsfaktorer man vill kontrollera. Med hjälp av statistiska metoder, till exempel regressionsmodeller, kan man samtidigt konstanthålla för flera variabler som kan förväxlas. En annan metodik för att kontrollera för confounders är propensity score [10]. Man kan tala om så kallad ”residual confounding”, det vill säga även om man justerar för kända störkfaktorer återstår okända som kan påverka resultatet.

Metodologiska skäl talar för att sambanden i observationsstudierna snarast är underskattade. Om felklassificeringen i exposition, till exempel blodtrycksnivåer, grad av missbruk, etcetera, är oberoende av utfallet underskattas alltid sambandets styrka, så kallad regression dilution bias [11]. Ett förhållande som till exempel alltid gäller för kohortstudier där exponeringsinformation insamlas före observationsperioden. Sannolikt klassificeras även data mer noggrant i randomiserade kontrollerade studier än i observationsstudier.

Risken för selektionsbias vid observationsstudier kan illustreras med det ofta citerade exemplet om östrogenbehandling och risk för hjärt- och kärlsjukdom. Flera observationsstudier hade pekat på att östrogenbehandling minskade risken för hjärt- och kärlsjukdom. Detta trots att man i en del studier försökt justera resultaten för en del riskfaktorer. En stor randomiserad kontrollerad studie visade att så inte var fallet. När man i observationsstudierna däremot justerade riskerna med hänsyn till skillnader i socioekonomi försvann riskminskningen [12]. Detta var inte förvånande mot bakgrund av att flera andra studier visat att välutbildade kvinnor i större utsträckning än andra fick östrogenbehandling. Ifall de publicerade observationsstudierna hade haft med socioekonomiska förhållanden i sin analys hade man sannolikt inte dragit felaktiga slutsatser. Förhoppningen om att vitaminer kunde skydda mot hjärt- och kärlsjukdomar och lungcancer kunde inte heller påvisas när man i observationsstudier justerade för socioekonomi [13].

Exempel 6.4 Risk för selektionsbias och behov av kontroll för förväxlingsfaktorer.

Biverkningsstudier

Vid utvärdering av olika åtgärder har observationsstudier tveklöst ett stort värde för att påvisa negativa effekter och risker, det vill säga biverkningar/sido-effekter. Dessa är ofta till sin natur oväntade och en del allvarliga biverkningar/

sidoeffekter är sällsynta, men av sådan dignitet att även mycket låga incidenstal är oacceptabla (Exempel 6.5). Randomiserade kontrollerade studier är sällan dimensionerade, vare sig i termer av urvalsstorlek, uppföljningstid, eller rapporteringsrutiner, för att fånga upp sådana biverkningar/sidoeffekter. Registerbaserade kohort- och fall-kontrollstudier med stora populationer är då ofta ett bra alternativ.

Exempel 6.5

Värdet av observationsstudier vid analys av biverkningar/risker.

Läkemedlet aprotinin har sedan år 1993 använts runt om i världen för att minska blödning vid bland annat by-pass-operationer. Många små randomiserade kontrollerade studier hade inte sett några risker vid användningen av aprotinin. Däremot kunde stora kohort- och fall-kontrollstudier visa på en överrisk för njursvikt och död [14,15]. Det var dock först när en större randomiserad kontrollerad studie senare avbröts på grund av ökad dödlighet inom 30 dagar som medlet drogs in. Sannolikt hade ett antal dödsfall kunnat undvikas om man tagit dessa observationsstudier på större allvar och mer kritiskt granskat metaanalyser av små RCT [16]. Europeiska läkemedelsverket (EMA) har dock tillåtit användningen av aprotinin på särskilda indikationer.

Tabellera studierna

En huvuduppgift i projekten är att extrahera data ur studier med hög och medelhög studiekvalitet och sammanställa dem i tabeller. Syftet är att läsare av rapporten på ett enkelt sätt ska kunna få en överblick över inkluderade studier och hur de har bedömts. Ett annat syfte är att det underlättar det fortsatta arbetet genom att data blir strukturerade.

Om det vetenskapliga underlaget enbart består av studier med låg studiekvalitet ska dessa tabelleras.

Faktaruta 6.1

Läkemedelsverkets bedömning av biverkningsrapporter.

Läkemedelsverket gör en bedömning av biverkningsrapporter och graderar det kausala sambandet för de rapporterade biverkningarna som (a) säkert eller sannolikt; (b) möjligt; (c) osannolikt; eller (d) ej bedömbart, baserat på biologisk rimlighet, möjliga verkningsmekanismer, tidssamband och – mer sällan förekommande – resultatet av provokationsstudier där försökspersoner utsätts för en viss exponering eller inte. Vid en sådan bedömning görs inga försök att värdera de enskilda studiernas kvalitet eller den sammantagna evidensgraden.

Tabellerna ska ge information om referens, frågeställning, metod, urval, genomförande, resultat och metodologisk kvalitet. Tabellerna skrivs på engelska. Skälen är att underlätta för andra länder att tillgodogöra sig en del av SBU:s

grundläggande arbete, att artiklarna oftast är på engelska och att man då inte behöver översätta de exakta uttrycken som används i artiklarna samt att tabeller huvudsakligen läses av vetenskapligt skolade personer med god kunskap i att läsa vetenskaplig litteratur. Eventuella tabeller i sammanfattningen ska dock alltid vara på svenska. I Tabell 6.1 ges exempel på hur en tabell kan konstrueras så att den innehåller relevant information.

Tabellen kan användas för att göra en kvalitativ bedömning rörande heterogenitet eller stora variationer mellan studierna. De ger också en samlad bild av kunskapsläget för en specifik frågeställning.

Author Year Reference Country	Study design	Popula- tion charac- teristics	Inter- ven- tion	Follow-up period Drop out rate	Results	Study quality and relevance Comments
	(RCT, CT, cohort, case control etc)	Inclusion/exclusion criteria Setting No at baseline Male/female	Interven- tion (I) (dose, interval, duration) Control (C) (active, placebo, usual care, etc)	(From baseline to follow-up, or from end of intervention to follow-up) Drop out (%)	Results (I, C) (Absolute difference, HR, RR, OR, p-value, confidence interval for the difference, sensitivity, specificity, observer reliability, cost-effectiveness, etc)	High, moderate or low study quality if appropriate

Tabell 6.1
Exempel på tabellstruktur.

C = Control; **CT** = Controlled trial; **HR** = Hazard ratio; **I** = Intervention;
OR = Odds ratio; **RCT** = Randomised controlled trial; **RR** = Risk ratio

Publicerade systematiska litteraturöversikter och HTA-rapporter

En forskningsfråga i ett projekt kan besvaras med en redan publicerad systematisk litteraturöversikt. Förutsättningarna är att:

- frågan överensstämmer helt med projektets frågeställningar
- litteraturöversikten är tillförlitlig.

I och med att projektgruppen (och SBU) i praktiken ställer sig bakom slutsatserna i en annan publicerad systematisk översikt måste översikten underkastas en noggrann granskning. Ofta har systematiska översikter sådana metodologiska brister att de inte kan användas, annat än som referenslista. I en tvärsnittsstudie av kvaliteten på systematiska översikter som publicerades vintern 2007 saknades till exempel kvalitetsgranskning i cirka 30 procent av översikterna [17].

I syfte att förbättra kvaliteten i systematiska översikter och rapporteringen av metaanalyser har en internationell grupp publicerat en rapport, PRISMA (Preferred Reporting Items for Systematic reviews and Meta-Analyses, www.prisma-statement.org), som är en vidareutveckling av det tidigare så kallade QUOROM statement. I PRISMA och därtill hörande dokument finns rekommendationer för hur tydligheten och transparensen kan förbättras. På sikt kommer därför sannolikt kvaliteten på systematiska översikter att förbättras.

Det första steget i bedömningen är att avgöra om den systematiska översikten är relevant. Överensstämmer översiktens frågor samt inklusions- och exklusionskriterier med projektets fråga? Om översikten har annat syfte eller andra kriterier exkluderas den.

Därefter bedöms översiktens vetenskapliga kvalitet. Den systematiska litteraturöversikten bör bland annat innehålla:

- klart formulerade frågor
- en tydligt beskriven metod för litteratursökning och urval av artiklar
- kvalitetsbedömning av studier som uppfyller översiktens inklusions- och exklusionskriterier
- tabeller som redovisar data för inkluderade studier
- en sammanvägning av studiernas resultat med lämpliga metoder, exempelvis metaanalys
- formuleringar som tyder på att författarna har tagit hänsyn till de ingående studiernas vetenskapliga kvalitet i slutsatserna.

Även systematiska litteraturöversikter och HTA-rapporter granskas och värderas med hjälp av en granskningsmall (Bilaga 6). Granskningsmallen baseras på en internationellt utvecklad granskningsmall, AMSTAR [18,19]. AMSTAR består liksom övriga checklistor av en rad frågor som kan besvaras med "ja", "nej", "kan inte svara" och "ej tillämpligt". Projektgruppen bör i förväg besluta vilka krav som måste besvaras med "ja" (eller "ej tillämpligt") för att kvaliteten på översikten ska anses vara godkänd.

En viktig fråga att ta ställning till är om översikten fångat in alla relevanta artiklar. Om någon studie saknas kan det antingen bero på att sökstrategin inte är tillräckligt bra eller på publikationsbias. Intressekonflikter kan påverka vilka studier som inkluderats, något som kan vara svårt att kontrollera.

För ytterligare kvalitetssäkring rekommenderas att projektgruppen kontrollerar fakta och tolkningar genom att även läsa några av de studier som inkluderats i översikten. Anledningen är att det förekommer att studier har feltolkats vilket påverkar hela analysen. Studier som kodats som randomiserade kan vid närmare betraktande vara observationsstudier.

Tabell 6.2 sammanfattar vad som krävs för att SBU ska acceptera en systematisk översikt för att besvara en fråga.

Alternativ	Kvalitetsgranskning (enligt Bilaga 6)	Slutsats och evidensgradering	Åtgärd
Frågor och inklusions- och exklusionskriterier överensstämmer med projektets	Godkänd	Slutsatserna kan accepteras om inte senare tillkommen litteratur motsäger detta	Översikten inkluderas och kompletteras med eventuellt senare publicerade artiklar. Översikten evidensgraderas med GRADE
	Inte godkänd	Slutsatserna accepteras inte	Översikten exkluderas. Referenslista och annan information utnyttjas i det egna arbetet
Frågorna överensstämmer, men inte inklusions- och exklusionskriterier		Slutsatserna accepteras inte	Översikten exkluderas. Referenslista och annan information utnyttjas i det egna arbetet

Tabell 6.2
Bedömning av
användbarhet
av systematiska
litteraturoversikter
och HTA-rapporter.

Referenser

- Schulz KF, Altman DG, Moher D; CONSORT Group. CONSORT 2010 Statement: updated guidelines for reporting parallel group randomised trials. *BMC Med* 2010;8:18. <http://www.biomedcentral.com/1741-7015/8/18>
- McNeill SA, Daruwala PD, Mitchell ID, Shearer MG, Hargreave TB. Sustained-release alfuzosin and trial without catheter after acute urinary retention: a prospective placebo-controlled. *BJU Int* 1999;84:622-7.
- von Elm E, Egger M, Altman DG, Pocock SJ, Vandenbroucke JP. Strengthening the reporting of observational studies in epidemiology (STROBE) statement: guidelines for reporting observational studies. *BMJ* 2007;335:806-8.
- Doll R, Hill AB. The mortality of doctors in relation to their smoking habits: a preliminary report. *BMJ* 1954;1:1451-5.
- Madsen KM, Hviid A, Vestergaard M, Schendel D, Wohlfahrt J, Thorsen P, et al. A population-based study of measles, mumps, and rubella vaccination and autism. *N Engl J Med* 2002;347:1477-82.
- Akre K, Ekström AM, Signorello LB, Hansson L-E, Nyrén O. Aspirin and risk for gastric cancer: a population-based case-control study in Sweden. *Br J Cancer* 2001;84:965-8.
- Rosén M, Axelsson S, Lindblom J. Släng inte ut observationsstudier med badvattnet. Bedöm deras kvalitet istället. *Läkartidningen* 2008;105:3191-4.
- Vandenbroucke JP. When are observational studies as credible as randomised trials? *Lancet* 2004;363:1728-31.
- Golder S, Loke YK, Bland M. Meta-analyses of adverse effects data derived from randomized controlled trials as compared to observational studies: methodological overview. *PLoS Medicine* 2011;8:1-13.
- D'Agostino RB Jr. Propensity score methods for bias reduction in the comparison of a treatment to a non-randomized control group. *Stat Med* 1998;17:2265-81.
- MacMahon S, Peto R, Cutler J, Collins R, Sorlie P, Neaton J, et al. Blood pressure, stroke and coronary heart disease. Part 1, Prolonged differences in blood pressure: prospective observational studies corrected for the regression dilution bias. *Lancet* 1990;335:765-74.
- Humphrey LL, Chan BK, Sox HC. Postmenopausal hormone replacement therapy and the primary prevention of cardiovascular disease. *Ann Intern Med* 2002;137:273-84.
- Lawlor DA, Davey Smith G, Bruckdorfer KR, Kundu D, Ebrahim S. Those confounded vitamins: what can we learn

- from the differences between observational versus randomised trial evidence? *Lancet* 2004;363:1724-7.
14. Mangano DT, Tudor JC, Dietzel C. The risk associated with aprotinin in cardiac surgery. *N Engl J Med* 2006;354:353-65.
 15. Schneeweiss S, Seeger JD, Landon J, Walker AM. Aprotinin during coronary-artery bypass grafting and risk of death. *N Engl J Med* 2008;358:771-83.
 16. Rosén M. The aprotinin saga and the risks of conducting meta-analysis on small randomised controlled trials – a critique of a Cochrane review. *BMC Health Serv Res* 2009;9:34.
 17. Moher D, Tetzlaff J, Tricco AC, Sampson M, Altman DG. Epidemiology and reporting characteristics of systematic reviews. *PLoS Med* 2007;4:e78.
 18. Shea BJ, Grimshaw JM, Wells GA, Boers M, Andersson N, Hamel C, et al. Development of AMSTAR: a measurement tool to assess the methodological quality of systematic reviews. *BMC Med Res Methodol* 2007;7:10.
 19. Shea BJ, Hamel C, Wells GA, Bouter LM, Kristjansson E, Grimshaw J, et al. AMSTAR is a reliable and valid measurement tool to assess the methodological quality of systematic reviews. *J Clin Epidemiol* 2009;62:1013-20.

7 Tillförlitlighet av tester och bedömningsmetoder

Inledning

Detta avsnitt handlar om utvärdering av *tester*, dels medicinska testmetoder och dels standardiserade bedömningsmetoder, och specifikt om testernas diagnostiska tillförlitlighet (eng. diagnostic accuracy). Tester kan inkludera kliniska fynd, symtom, social problematik, bilder och biokemiska analyser. De kan användas för flera olika ändamål, till exempel för att ställa diagnos, bedöma risk eller prognos, följa ett sjukdomsförlopp eller värdera effekten av behandling. En speciell form av diagnostik är screening. Screening för ett hälsoproblem görs på en del av befolkningen där prevalensen vanligtvis är mycket lägre än hos dem som sökt vård för ett misstänkt problem. Vid screening är därför möjligheterna att förutsäga vilka som är sjuka respektive friska sämre. Bedömningsmetoder kan omfatta standardiserade formulär för utredning och bedömning av en situation, funktion eller behov av hjälp inom socialtjänst och skola samt diagnoser av till exempel psykiatriska tillstånd.

Med diagnostisk tillförlitlighet avses hur väl ett test eller en bedömningsmetod kan särskilja dem som har ett visst tillstånd från dem som inte har det. Tillståndet kan såväl vara en diagnos som problem till exempel i familjen eller med droganvändning. Avsnittet är avgränsat till utvärderingar av den diagnostiska tillförlitligheten uttryckt som sensitivitet (känslighet) och specificitet (träffsäkerhet).

Utvärdering av diagnostisk tillförlitlighet följer samma principiella tillvägagångssätt som utvärderingar av interventioner. Det finns riktlinjer för genom-

Terminologi

Testet som ska utvärderas (indextest)

Det medicinska test eller den bedömningsmetod som ska utvärderas kallas indextest. De flesta studier fokuserar på att undersöka tillförlitligheten hos ett enskilt test. I praktiken behövs det ofta flera tester för att kunna ställa en diagnos eller avgöra om det till exempel finns ett socialt problem. Vid parallell testning görs alla tester på en gång. Om ett av testerna ger positivt utslag räcker det för att ställa en diagnos eller avgöra att individen har det problem som testet avser. Vid seriell testning ges testerna i följd och alla testen måste ge positivt utslag för att räcka för en diagnos eller bedömning. Så fort ett test ger negativt resultat avbryts testningen. Parallell testning med multipla tester ökar i allmänhet sensitiviteten, medan specificiteten sjunker, och andelen falskt positiva testresultat ökar. Seriell testning maximerar specificiteten, medan sensitiviteten sjunker, och andelen falskt negativa testresultat ökar [2].

Tester kan fylla olika funktioner i en utredning. Avsikten med indextestet kan vara att ersätta ett befintligt test. Ett exempel är mammografiscreening där befintligt test (bildgranskning utförd av två bröstradiologer) jämförs med nytt test (bildgranskning utförd av en bröstradiolog + datorstödd analys). Testet kan också vara ett tillägg till befintligt test. Slutligen kan testet användas som en första undersökning för att sortera bort individer från fortsatt testning, så kallat triage. Som exempel kan nämnas användning av Ottawa Ankle rules vid misstanke om frakturer i foten. Ottawa Ankle rules är en enkel klinisk undersökning av patienter med fot- och/eller ankelsmärta och ger mycket låg andel falskt negativa fynd. Undersökningen används därför ofta för att reducera antalet onödiga röntgenundersökningar.

Indextestets roll i utredningen ska definieras i projektplanen. Det är också viktigt att känna till vilken annan information som finns tillgänglig för den undersökta populationen, innan tillförlitligheten utvärderas. Om till exempel studien endast rekryterar deltagare som haft positivt utslag på ett tidigare test är sannolikheten för att deltagarna har tillståndet högre än för en population som inte har gjort ett tidigare test. Det kommer att påverka det undersökta testets sensitivitet och specificitet.

Jämförelsetest (Referenstest)

Den diagnostiska tillförlitligheten hos indextestet bedöms genom att jämföra det med ett referenstest eller referensstandard (ibland benämnt gold standard). Referensstandarden ska representera det bästa tillgängliga sättet för att skilja mellan dem som har problemet ifråga och de som inte har det. Ett exempel är

histologisk undersökning efter biopsi av bröstvävnad för att fastställa närvaro/frånvaro av bröstcancer.

Ofta saknas dock en referensstandard som är tillräckligt bra. Alternativet är då att konstruera ett referenstest. Det kan göras på flera olika sätt (Faktaruta 7.1).

Sammanfattad referensstandard. Här kombineras flera (var för sig otillräckliga) referenstester till ett sammansatt mått. Oftast räcker det med att ett av referenstesterna ger positivt utslag för att det ska räknas som närvaro av tillståndet. Ett exempel är en studie där man undersökte tillförlitligheten hos en antigenanalys för att diagnostisera Chlamydia trachomatis-infektion [5]. Två referenstester kombinerades: odling och DNA-analys (PCR, polymerase chain reaction). Om antingen odling eller PCR visade positivt resultat räknades det som bekräftad infektion. Om båda referenstesterna var negativa, var diagnosen inte infektion.

Panel- eller konsensusdiagnos. Här kombineras resultat av olika tester med till exempel kliniska karakteristika och prognostisk information, som tillsammans ger en pragmatisk validering av sjukdomen eller tillståndet. Referensstandarderna valideras då med hjälp av en stor mängd empiriska data, ofta genom internationella konsensusprocedurer med expertpaneler eller med så kallad Delfi-procedur [4]. Ett exempel är DSM – kriterierna för psykiatriska tillstånd. Ett annat exempel är diastolisk hjärtsvikt där European Society of Cardiology rekommenderar att diagnosen baseras på symtom och kliniska fynd understött av EKG, röntgen, Dopplerekokardiogram och biomarkörer [6].

Validering vid uppföljning. En annan modell är att validera indextestet genom en prospektiv studiedesign, där observation enbart eller utfall av en behandling relateras till symtom och tester vid start. Detta kan betraktas som en fördröjd typ av verifiering. Här används ofta andra utfallsmått som behandlingsutfall och relativ risk. Ett exempel är formulär för att bedöma risken för att en patient ska göra ett suicidförsök. Här var referenstestet antalet individer som faktiskt hade genomfört ett suicidförsök vid uppföljning minst ett år senare. Ett annat exempel gäller tester till små förskolebarn för att förutsäga dyslexi. Referenstestet var huruvida barnet hade dyslexi några år senare då det var läskunnigt.

Statistiska modeller. Här kombineras klinisk information och andra testresultat i statistiska modeller, som genererar en sannolikhet för att till exempel hjärtsvikt föreligger [4].

Faktaruta 7.1

Alternativa tillvägagångssätt när det saknas en referensstandard [3,4].

Utfallsmått

De klassiska måtten för att beskriva diagnostisk tillförlitlighet är sensitivitet och specificitet. Med sensitivitet avses den andel av dem som har tillståndet som identifieras med indextestet (sant positiva). Specificitet definieras som den andel av dem som inte har tillståndet som identifieras med indextestet (sant negativa). Den diagnostiska tillförlitligheten representeras ofta i en så kallad fyrfältstabell

som visar antal individer är sant positiva, falskt positiva, sant negativa samt falskt negativa (Figur 7.1).

Figur 7.1
Utfallsmått för
diagnostisk tillförlitlighet

	Har problemet enligt referensstandard	Har inte problemet enligt referensstandard
Har problemet enligt test som ska utvärderas	TP (sant positiv)	FP (falskt positiv)
Har inte problemet enligt test som ska utvärderas	FN (falskt negativ)	TN (sant negativ)

$$\text{Sensitivitet} = \frac{TP}{TP+FN}$$

$$\text{Specificitet} = \frac{TN}{FP+TN}$$

Om prevalensen av tillståndet är känd kan andra mått beräknas, till exempel positivt och negativt prediktionsvärde (PPV respektive NPV), sannolikhetskvoter (likelihood ratio) och diagnostisk oddskvot (DOR).

Diagnostisk tillförlitlighet bygger alltså på antalet individer som har respektive inte har ett tillstånd, det vill säga värdena är dikotoma. Många tester ger dock kontinuerliga resultat, till exempel blodsockernivå eller vikt. För att kunna avgöra tillförlitligheten sätts ett tröskelvärde (eng. cut-off) där de som ligger över tröskelvärdet anses ha tillståndet. Tröskelvärdet är inte självklart. Oftast sätts tröskelvärdet där man bedömer att sannolikheten för att skilja mellan tillstånd/inte tillstånd är störst. Tröskelvärdet kan därmed variera mellan populationer med olika prevalens för tillståndet. Denna något godtyckliga gräns påverkar sensitiviteten och specificiteten. Om tröskelvärdet sänks blir effekten att det blir fler falskt positiva och färre falskt negativa. Om tröskelvärdet höjs blir resultatet det omvända.

"Tillräckligt god tillförlitlighet"

Tester ger sällan en hundra procentig säker diagnos eller bedömning men kan ge tillräcklig information för att fastställa eller utesluta ett tillstånd. Vad som ska anses vara tillräckligt god tillförlitlighet beror på i vilket sammanhang testet används. I vissa fall krävs en mycket hög diagnostisk tillförlitlighet, till exempel genetiska metoder för att bedöma kromosomavvikelser hos foster, medan lägre diagnostisk tillförlitlighet kan vara tillräcklig i andra fall. En diagnos kan till exempel vara tillräckligt säker för att den förväntade nyttan av att behandla patienten överväger de förväntade konsekvenserna av att inte behandla. Ofta tvingas man göra kompromisser och välja antingen hög sensitivitet eller hög specificitet. Då får man bedöma vad som får minst allvarliga konsekvenser: att behandla personer som inte har tillståndet eller att inte behandla sådana som har tillståndet. Avvägningen måste ta hänsyn till risk för biverkningar, behandlingskostnader och etiska aspekter.

Definiera syftet med översikten

Som vid alla systematiska översikter är en genomtänkt och tydlig formulering av frågan/frågorna väsentlig. För läkemedel finns en strängt reglerad internationell standard (hierarkisk fyrfas-modell), där vissa villkor måste vara uppfyllda i varje fas innan man får fortsätta till nästa (fas 0 är inledande, fas IV undersöker effekter och biverkningar på patienter på lång sikt efter marknadsgodkännande). För tester finns inte någon liknande hierarki som är allmänt vedertagen men däremot flera förslag [7]. En av dem, som ofta kallas den diagnostiska forskningens struktur [8] består av fyra nivåer av frågor (Faktaruta 7.2). Vilken eller vilka frågor som ska ingå i en översikt beror på det aktuella kunskapsläget. För SBU:s vidkommande gäller översikterna oftast steg 3 och 4.

Steg 1. Skiljer sig testresultaten hos individer som har det sökta problemet från testresultaten från dem som inte har det?

Steg 1-studier har ofta fall-kontrolldesign där en grupp individer som har problemet ifråga jämförs med en grupp som inte har det. Resultaten presenteras ofta som korrelation eller skillnader i medelvärden mellan grupperna. Ett positivt utfall i en Steg 1-studie gör det naturligt att gå vidare till nästa steg.

Steg 2. Är sannolikheten större att individer med ett visst testresultat har problemet ifråga jämfört med individer med andra testresultat?

Även här används oftast fall-kontrolldesign, dvs individerna antingen har eller saknar tillståndet. Resultaten presenteras som sensitivitet och specificitet.

Steg 3. Kan testresultat skilja ut individer med respektive utan problemet ifråga hos en grupp där det är rimligt att misstänka de har problemet?

Med steg 3-studier undersöks den diagnostiska tillförlitligheten i en population där testet är tänkt att användas. Individerna kan ha olika grad av tillståndet. Ofta används tvärsnittsstudier där samtliga deltagare undersöks med såväl index- som referenstest. Exempel 7.1 i slutet av avsnittet illustrerar hur Steg 1- och Steg 2-studier, som båda är fall-kontrollstudier, överskattar tillförlitligheten, och att Steg 3-studier är nödvändiga för att bestämma tillförlitligheten hos ett test i praktiken.

Steg 4. Ger testet någon effekt på hälsa och välbefinnande för dem som genomgår testet jämfört med liknande individer som inte genomgår testet?

Denna fråga avser det egentliga nyttan av testet för patienten eller klienten. Utfallet mäts i hälsoresultat som följd av om testresultatet påverkar handläggning eller val av behandling. Ibland kan nyttan vara uppenbar som till exempel en korrekt diagnos vid livshotande tillstånd. Relativt ofta handlar det emellertid om tester för tidig upptäckt av asymtomatisk sjukdom, till exempel PSA-prov (PSA = prostataspecifikt antigen) för tidig upptäckt av prostatacancer. Då kan Steg 4-frågan bara besvaras genom att följa patienter som randomiseras till det diagnostiska testet/alternativt test (eller inget test).

Faktaruta 7.2

Den diagnostiska forskningens arkitektur.

Ett annat sätt att dela in bedömningen av värdet av ett test eller en bedömningsmetod [9,10] är:

1. teknisk tillförlitlighet (analytisk precision och validitet)
2. diagnostisk tillförlitlighet (accuracy)
3. effekten på val av fortsatt handläggning eller behandling
4. effekten av behandlingen på patientens (klientens) välbefinnande
5. effekten på utfallet av behandlingen av patienten (klienten)
6. kostnad–nytta, kostnadseffektivitet.

Modellen kan vara användbar för att skilja mellan olika typer av studier, men den kan inte ses som en nödvändig sekvens, eftersom utvärderingen av tester sannolikt inte är linjär utan snarare cyklisk och repetitiv [7]. Separata systematiska översikter kan göras för vart och ett av dessa steg. Punkterna 3–5 i modellen motsvarar Steg 4-frågan, där värdet av ett test efterfrågas, det vill säga ”blir utfallet (resultat till följd av testutfallet) bättre för dem som genomgår testet jämfört med liknande patienter eller klienter som inte genomgår testet?”.

Formulera inklusions- och exklusionskriterier

I interventionsstudier används PICO (population, intervention, control, outcome) för att beskriva och sortera kriterier för inklusion respektive exklusion. För diagnostiska studier används PICO på motsvarande sätt (population, indextest, jämförelsetest (comparator), outcome (tillståndet referenstestet) (Exempel 7.1). Liksom för interventionsstudier lönar det sig att noga tänka igenom inklusions- och exklusionskriterierna. Det gäller till exempel vilken/vilka populationer som är relevanta, och vilken typ av studier som ska ingå i rapporten. Det kan också gälla vilka tester som ska undersökas, vilken/vilka referenstester som ska accepteras och längsta tid som får gå mellan administration av index- och referenstesterna.

Exempel 7.1
Inklusionskriterier
formulerade som
PICO [11].

PICO	Inklusionskriterier
Population	Patienter/klienter som kan förväntas få undersökningen eller testet i klinisk praxis/socialtjänst
Indextest	Det evaluerade indextestet
Comparator (jämförelsetest)	Eventuellt jämförelsetest
Utfall (outcome)	Tillståndet (referenstestet)

Bedömning av enskilda studier

Granskningen av studier omfattar dels huruvida det finns risk för systematiska fel (bias) och dels huruvida studien är tillämpbar, det vill säga en bedömning av intern och extern validitet. Den externa validiteten bestäms i hög grad av inklusionskriterierna för deltagarna, till exempel svårighetsgrad av tillståndet eller samsjuklighet. Är resultaten tillämpliga på den population(er) som översiktens frågeställning avser? En studie kan ha god metodologisk kvalitet, men relevansen kan ifrågasättas vid närmare bedömning av studien.

Risker för systematiska fel är delvis desamma som för interventionsstudier. Det gäller till exempel blindning. I interventionsstudier bör de som bedömer utfallet av en behandling vara blindade med avseende på vilken behandling patienten fått. I studier om diagnostisk tillförlitlighet bör bedömare vara blindade avseende utfall av indextestet då utfallet av referenstestet bedöms (och vice versa). De viktigaste källorna till bias i diagnostiska studier är sammanställda i Tabell 7.2. Som framgår av tabellen, finns en rad förhållanden, både i studie-design och genomförande, som kan leda till systematiska fel eller variation. Det är dock osäkert hur mycket eventuella systematiska fel påverkar den beräknade diagnostiska tillförlitligheten och om de leder till över- eller underskattning [12].

Typ av bias	När inträffar det?	Under- eller överskattning av diagnostisk tillförlitlighet
Population		
Spektrumbias	När deltagarna inte representerar hela det spektrum av svårighetsgrad av problemet eller diagnosen som är relevant	Kan leda till såväl över- som underskattning
Selektionsbias	När deltagarna inte inkluderas konsekutivt eller slumpvis	Leder ofta till överskattning
Indextest		
Informationsbias (review bias)	När resultaten av indextestet tolkas med kännedom om resultatet från referenstestet	Leder ofta till överskattning. Om mindre information finns tillgänglig jämfört med i klinisk praxis, kan det leda till underskattning
Klinisk review bias	När data som ålder, kön och symtom finns tillgänglig då indextestet tolkas (gäller framför allt röntgenbilder)	Leder till högre sensitivitet men har liten påverkan på specificitet
Referensstandard		
Fel klassifikationsbias	När referensstandarderna är bristfälliga och inte alltid klassificerar deltagarna korrekt	Kan leda till såväl över- som underskattning
Partiell verifikationsbias	När enbart ett icke randomiserat urval av deltagare testas med referensstandard	Leder ofta till överskattning av sensitiviteten. Effekten på specificiteten varierar
Differentiell verifikationsbias	När vissa deltagare testas med en alternativ referensstandard, speciellt om selektionen till referenstestet beror på resultatet av indextestet	Leder ofta till överskattning

Tabell 7.2
Källor till risk för systematiska fel i studier om diagnostisk tillförlitlighet [12,13].

Tabellen fortsätter på nästa sida

Tabell 7.2
fortsättning

Typ av bias	När inträffar det?	Under- eller överskattning av diagnostisk tillförlitlighet
Inkorporationsbias	När indextestet är en del av en (sammansatt) referensstandard	Leder ofta till överskattning
Sjukdomsprogressionsbias	När patientens tillstånd förändras mellan administrering av indextest och referensstandard	Över- eller underskattning
Informationsbias	När referensstandard tolkas med kännedom om resultatet av indextestet	Leder ofta till överskattning
Dataanalys		
Exkluderade data	När data som inte går att tolka och när bortfall av patienter inte inkluderas i analysen	Leder ofta till överskattning

Som nämndes i inledningen finns en internationell riktlinje, STAR D, för hur studier om diagnostisk tillförlitlighet ska genomföras och rapporteras [1]. Det finns också en checklista, QUADAS, med frågor som speglar komponenterna i STAR D [14]. QUADAS är i första hand anpassad för att bedöma tvärsnittsstudier. Nuvarande version av checklistan är QUADAS-2 som täcker både intern och extern validitet (Bilaga 4). Checklistan är uppdelad i fyra moduler: urval av deltagare, indextest, referenstest och "flow and timing". Den sistnämnda modulen tar upp hur lång tid som går mellan index- och referenstest samt huruvida samtliga deltagare gått igenom båda testerna. Varje modul omfattar frågor om både risk för systematiska fel (bias) och tillämplighet. Frågorna har tre svarsalternativ: "ja", "nej" eller "oklart". Det finns tolkningsanvisningar för de olika alternativen.

QUADAS-2 ska ses som ett verktyg och hjälpmedel vid bedömning av risk för systematiska fel och tillämplighet. Vissa frågor i QUADAS-2 kräver ett visst mått av subjektiv värdering, medan andra är mer "svart-vita". För de mer subjektiva frågorna, som till exempel bedömning av om sammansättningen av deltagare är tillfredsställande, är det viktigt att formulera klara riktlinjer för hur studierna ska bedömas. Det kan göras genom att bedömnarna, oberoende av varandra, gör en pilot-checklista på några studier och diskuterar eventuella skiljaktigheter. De slutgiltiga bedömningsgrunderna sammanställs i en manual.

Referenser

1. Bossuyt PM, Reitsma JB, Bruns DE, Gatsonis CA, Glasziou PP, Irwig LM, et al. Towards complete and accurate reporting of studies of diagnostic accuracy: the STARD initiative. *BMJ* 2003;326:41-4.
2. Fletcher RH, Fletcher SW. *Clinical epidemiology. The essentials*. Philadelphia, Pennsylvania USA, Lippincott Williams & Wilkins; 2005.
3. Reitsma JB, Rutjes AW, Khan KS, Coomarasamy A, Bossuyt PM. A review of solutions for diagnostic accuracy studies with an imperfect or missing reference standard. *J Clin Epidemiol* 2009;62:797-806.
4. Rutjes AW, Reitsma JB, Coomarasamy A, Khan KS, Bossuyt PM. Evaluation of diagnostic tests when there is no gold standard. A review of methods. *Health Technol Assess* 2007;11:iii, ix-51.
5. Jang D, Sellors JW, Mahony JB, Pickard L, Chernesky MA. Effects of broadening the gold standard on the performance of a chemiluminometric immunoassay to detect *Chlamydia trachomatis* antigens in centrifuged first void urine and urethral swab samples from men. *Sex Transm Dis* 1992;19:315-9.
6. Paulus WJ, Tschope C, Sanderson JE, Rusconi C, Flachskampf FA, Rademakers FE, et al. How to diagnose diastolic heart failure: a consensus statement on the diagnosis of heart failure with normal left ventricular ejection fraction by the Heart Failure and Echocardiography Associations of the European Society of Cardiology. *Eur Heart J* 2007;28:2539-50.
7. Lijmer JG, Leeflang M, Bossuyt PM. Proposals for a phased evaluation of medical tests. *Med Decis Making* 2009;29:E13-21.
8. Sackett DL, Haynes RB. The architecture of diagnostic research. *BMJ* 2002;324:539-41.
9. Fryback DG, Thornbury JR. The efficacy of diagnostic imaging. *Med Decis Making* 1991;11:88-94.
10. Ledley RS, Lusted LB. Reasoning foundations of medical diagnosis; symbolic logic, probability, and value theory aid our understanding of how physicians reason. *Science* 1959;130:9-21.
11. SBU. Rotfyllning. En systematisk litteraturöversikt. In, Stockholm. Statens beredning för medicinsk utvärdering (SBU); 2010. SBU-rapport nr 203.
12. Whiting P, Rutjes AW, Reitsma JB, Glas AS, Bossuyt PM, Kleijnen J. Sources of variation and bias in studies of diagnostic accuracy: a systematic review. *Ann Intern Med* 2004;140:189-202.
13. Leeflang MM, Deeks JJ, Gatsonis C, Bossuyt PM, Cochrane Diagnostic Test Accuracy Working G. Systematic reviews of diagnostic test accuracy. *Ann Intern Med* 2008;149:889-97.
14. Whiting P, Rutjes AW, Reitsma JB, Bossuyt PM, Kleijnen J. The development of QUADAS: a tool for the quality assessment of studies of diagnostic accuracy included in systematic reviews. *BMC Med Res Methodol* 2003;3:25.

REVIDERAD 2017

8 Värdering och syntes av studier utförda med kvalitativ analysmetodik

Det är vanligt att undersökningar av till exempel en persons livskvalitet görs med kvantitativa metoder i form av olika skattningsformulär. Om man vill skapa en djupare förståelse för en persons subjektiva upplevelse av till exempel livskvalitet, personers individuella upplevelser, erfarenheter, uppfattningar och handlingar kan det vara mer relevant att undersöka detta med kvalitativa forskningsmetoder. Detta för att förstå sammanhanget från personens synvinkel. En viss överlappning av beskrivningarna kan ske eftersom frågorna som används i skattningsformulären vanligen är baserade på kvalitativ metodik i form av analys av till exempel intervjuer, men i huvudsak tillkommer helt ny information. I detta fall kompletterar alltså metoderna varandra.

Ett exempel är en dansk HTA¹-rapport om uppföljning av patienter med cancer i vilken studier utförda med såväl kvantitativ som kvalitativ metodik utvärderades [1]. Studierna utförda med kvalitativ metodik visade att patienter som behandlats för cancer tycker att kontroller bidrar till livskvalitet genom att ge trygghet, bekräftelse och lättnad om undersökningen var utan anmärkning. De kvantitativa studierna med skattningsskalor visade ingen skillnad mellan patienter som fått uppföljning jämfört med patienter som inte fått det. De kvalitativa studierna fångade alltså upp information ”mellan” frågorna i skattningsformulären.

¹ HTA står för ”Health Technology Assessment”, det vill säga utvärdering av metoder inom hälso- och sjukvård.

SBU utvärderar metoder och insatser inom hälso- och sjukvården och socialtjänst. Som en del av detta granskas även hur patienten/brukaren eller patientens/brukarens anhöriga upplever olika aspekter inom vården eller omsorgen, som erfarenheter av olika insatser eller behandlingar, eller av att leva med olika tillstånd. Detta kapitel fokuserar därför på kvalitativ forskning i förhållande till patient- och brukarupplevelser.

Kvalitativ forskning innebär någon form av forskning vars resultat inte är produkter av statistiska processer eller andra kvantitativa ansatser. Den erbjuder insikt i sociala, emotionella och experimentella fenomen. Syftet är att få en uppfattning, att nå en förståelse, att utforska särdrag i olika miljöer och kulturer samt att förstå relationen mellan olika processer. Kännetecknande för kvalitativ forskningsmetodik är också att forskaren ofta själv är ett redskap för datainsamling. De flesta kvalitativa studier fokuserar på en företeelse, eller ett litet antal företeelser. Studierna tillför en detaljrik och djup kunskap, som kan ge en ökad förståelse för fenomen ur ett perspektiv som kvantitativa fynd inte kan fånga. För mer information om skillnaderna mellan kvantitativ och kvalitativ forskning, se Tabell 8.1.

Tabell 8.1
Jämförelse
av kvantitativ
och kvalitativ
forskning [2].

	Kvantitativ forskning	Kvalitativ forskning
Vad är verklighet?	Verkligheten existerar oberoende av människors tro och tolkningar och kan mätas direkt (positivism)	- Det finns en oberoende verklighet men den kan bara bli tillgänglig via mänsklig tolkning, vilket leder till flera perspektiv (interpretivism) - En del kvalitativa forskare hävdar att det inte finns någon oberoende verklighet, bara individuella eller delade sociala konstruktioner
Förhållandet mellan forskaren och deltagaren	Forskaren påverkar ej data från deltagaren. Objektiv forskning utan värderingars inverkan anses vara möjlig	Även om forskaren ämnar vara så neutral som möjligt, är det ofrånkomligt att forskaren och deltagaren påverkar varandra. Dataanalysen formas av forskarens värderingar och en objektiv forskning fri från värderingar är inte möjlig
Kunskapens förvärvande	Mestadels genom deduktion	Induktion och deduktion sker under flera steg av forskningsprocessen
Frågeställningar	- Hur mycket? - Hur många? - Finns det en statistisk skillnad mellan...? - Finns det en korrelation? - Vilka är de starkaste prediktorerna för...?	- Vad? - Hur? - Varför?
Ansats	- Reduktionistisk - Studiedesignen bestäms i förväg - Förståelse för ett fenomen från forskarens perspektiv - Fokus på objektiv mätning	- Holistisk - Studiedesignen kan vara flexibel för att möjliggöra fortsatta utforskningar av idéer som kommer upp - Förståelse för ett fenomen från deltagarens perspektiv - Fokus på subjektiv mening, förståelse och process

Tabellen fortsätter på nästa sida

	Kvantitativ forskning	Kvalitativ forskning
Sammanhang (kontext)	• Vikten av sammanhanget varierar men kontextuella faktorer är ofta eliminerade i kontrollerade experimentella studier	• Sammanhanget är viktigt i formandet av mening och förklaringar • Forskningen äger rum i naturliga miljöer
Forskningsinstrument	• Validerat instrument, mått, skattningsskala eller enkät	• Forskaren är det primära forskningsinstrumentet
Urval	• Randomiserat urval eller sannolikhetsurval • Representativ population • Förbestämt på basen av poweruträkning	• Strategiskt eller teoretiskt urval • Avspeglar populationens mångfald • Tillräckligt flexibel för att kunna drivas av framkommen teori • Urvalets storlek bestäms i idealfallet av datamättnad
Data	• Siffror	• Ord och bilder
Analys	• Statistisk analys • Analysenheter är variabler • Analysen sker efter datainsamlingen	• Icke-statistisk analys • Analysenheter är teman • Analysen och datainsamlingen kan ske samtidigt
Utfall	• Deskriptiv statistik • Statistisk evidens för korrelation/skillnader mellan grupper • Förutsägelse av den oberoende variabelns effekt på den beroende variabeln	• Detaljerad beskrivning • Klassificering • Typologier • Förståelse
Generaliserbarhet/överförbarhet	• Probabilistisk • Inferentiell	• Representativ • Inferentiell • Teoretisk

Tabell 8.1
fortsättning

Kvalitativ forskning kan användas för att undersöka personers uppfattningar, erfarenheter och upplevelser i relation till ett visst fenomen. Den är även värdefull då man försöker förstå vilka faktorer som inverkar på systemförändringar samt på personers benägenhet att förändra sig. Den gemensamma nämnaren för kvalitativ forskning är att forskaren söker en förståelse och vill skapa en allmängiltig bild av det som undersöks, och ibland generera teori.

Ett forskningsfält som har utvecklats under de senaste decennierna är forskning om hur organisation påverkar verksamheter. Organisationsforskningen har blivit allt viktigare eftersom olika aktörer har insett att frågor kring hur vård och omsorg organiseras, styrs och implementeras kan påverka hur framgångsrikt en metod införs och används.

Forskningsresultatens användbarhet

När man gör en systematisk översikt måste man i förväg bestämma hur forskningsresultaten ska användas. Beslutet påverkar arbetsprocessen, speciellt med tanke på syntes. Nedan följer exempel på hur man kan använda sig av kvalitativa forskningsresultat.

Ett icke-systematiskt tillvägagångssätt för att använda sig av kvalitativa forskningsresultat är att i diskussionen använda fynden från en eller flera kvalitativa studier för att tolka och stödja resultaten från kvantitativa studier. Detta för att öka förståelsen, eller för att placera de kvantitativa resultaten i ett sammanhang.

Ett annat alternativ är en formell syntes av de kvalitativa fynden. Några år efter att kvantitativ metaanalys etablerats som en metod inom samhällsvetenskaplig forskning presenterades en motsvarande metod för kvalitativ syntes. Upphovsmännen, Noblit och Hare, benämnde denna syntesmetod för metaetnografi. Under åren som gått har olika syntesmetoder med varierande benämningar presenterats, men grundtanken är ofta densamma, det vill säga att en översikt görs av de kvalitativa fynden, enskilt eller vid sidan av den kvantitativa syntesen [3]. Den kvalitativa syntesen används för att tolka resultaten av den kvantitativa syntesen, eller för att besvara frågeställningar som den kvantitativa analysen inte ger svar på [4]. Denna syntes liknar GRADE-systemet som används för kvantitativa studier i och med att data från olika studier syntetiseras per effektmått (Kapitel 10). För exempel på kvalitativ syntes, se avsnittet ”Syntes” i detta kapitel.

Bland de internationella HTA-organisationerna har intresset för att utvärdera kvalitativ forskning ökat efter att man insett att HTA inte alltid enbart handlar om effekt. HTA rör även aspekter kring varför och hur åtgärder fungerar, etiska dilemman, hur patienter och allmänheten relaterar till en given metod, samt vilka krav en åtgärd ställer i termer av kunskap och färdighet för fackmän och organisationer. Genom att göra en syntes av kvalitativa studier i samband med HTA kan man erbjuda beslutsfattare det bästa möjliga evidensbaserade underlaget för att exempelvis kunna bedöma patient- och brukaraspekter kring införandet av en insats eller metod. Detta gäller givetvis även för utvärderingar inom socialtjänstområdet. Underlaget kan också utgöra ett stöd för olika prioriteringsgrupper på både lokal, regional och nationell nivå. Även påbörjandet av nya, kostsamma och obehövliga studier kan undvikas, det vill säga man undviker att göra fler primärstudier där evidens redan finns. På så sätt kan man även undvika att störa exempelvis väldigt sjuka patienter med intervjuer, observationer eller enkäter [5].

Forskningsresultatens överförbarhet

Den kvalitativa forskningsmetoden har kritiserats för att vara alltför beroende av sammanhanget, för att inte ha tillräckligt många deltagare samt för att inte producera överförbara eller generaliserbara resultat. Men generaliserbarhet eller överförbarhet kan ha två dimensioner. Å ena sidan behövs kvantitativa studier baserade på ett stort urval för att kunna dra slutsatser kring hur mycket, hur ofta, hur många etcetera. Å andra sidan behövs mer djupgående studier som baseras på ingående undersökningar och analyser för att identifiera ett fenomen. Inom kvalitativ metod används även begreppet transferabilitet. Transferabilitet avser resultatens överförbarhet och har också definierats som likhet mellan olika sammanhang. Det finns flera olika utgångspunkter för hur man kan se på överförbarhet av kvalitativa forskningsresultat.

I en artikel av Larsson presenteras följande resonemang kring överförbarhet av studieresultat [6]. I ett första resonemang hävdas att det inte finns något behov av att överföra resultaten från en ideografisk studie (om begrepp) eftersom de är baserade på logiken att de utgör en unik del, som tillsammans med andra bidrar till en helhet. Om fokus ligger på "negativa" fall som urholkar den etablerade sanningen, är det inte meningsfullt att överföra studieresultaten, eftersom universalitet då inte råder. Dessa två resonemang medför dock inte att dessa studier inte skulle vara meningsfulla i sin egen rätt.

Man kan dock öka potentialen för överförbarhet genom att i studien inkludera så varierande fall av samma fenomen som möjligt. Detta resonemang innebär att man inte kan överföra resultaten från ett specifikt fall eller kategori, utan från en mängd av fall. Variationen i studien förväntas då också existera i andra relevanta situationer som man vill överföra resultaten till. Detta resonemang för överförbarhet är inte tillämpligt på studier med för få deltagare, exempelvis små intervjustudier.

Ett annat resonemang fokuserar på sammanhang och på likheten mellan dessa. Fokus måste då ligga på vad som är empiriskt känt istället för teoretiska antaganden. Eftersom man måste bedöma likheten mellan sammanhanget empiriskt i efterhand, ska man bedöma när det faktiskt föreligger en likhet mellan olika sammanhang. Detta förutsätter också att det är sammanhanget som bestämmer ett fenomen eller mönster.

Det sista resonemanget bygger på att kvalitativ forskning ofta producerar tolkningar, teoretiska begrepp eller beskrivningar, alltså mönster eller konfigurationer som kan kännas igen i den empiriska världen. Detta kan ses som en slags överförbarhet, mönstret som kommuniceras känns igen i nya fall. Här resonerar man att överförbarhet kan nås när någon kan förstå olika situationer, processer eller fenomen med hjälp av de tolkningar som gjorts inom forskningen. Svårigheten med detta resonemang är att det bygger på att sammanhanget är baserat på individens tolkningar och ett underliggande antagande kring homogenitet inom ett specifikt sammanhang [6].

Sammanfattningsvis kan man konstatera att den kvalitativa forskningen ofta är beroende av sammanhanget och att läsaren därför noggrant måste fundera över studieresultatens överförbarhet till andra sociokulturella omgivningar. Även om det i studien ska ingå ett resonemang om i vilken utsträckning studieresultaten är överförbara och i linje med tidigare publicerad litteratur, ligger det hos läsaren att bedöma resultatens överförbarhet. Något som underlättar denna bedömning är om man i studien har diskuterat hur resultaten för fram en teoretisk förståelse som är relevant för flera olika situationer. Till exempel kan en studie som undersökt patienters preferenser inom palliativ vård bidra med teorier om etik och humanitet inom hälso- och sjukvården, och på så sätt vara relevant för andra kliniska sammanhang. Överförbarheten har dock alltid begränsningar. Därför är urvalsstrategin en viktig förutsättning som bidrar till att läsaren kan bestämma var gränserna går för hur överförbara forskningsresultaten är. Detta gäller för all forskning, såväl den som genomförs med kvantitativ metod som den som genomförs med kvalitativ metod [7,8].

Allmänt om studier med kvalitativ metod

Även om det finns egenskaper mellan olika kvalitativa forskningsansatser som är identiska, innefattar kvalitativ forskningsmetodik en mängd olika tillvägagångssätt för utförande av studier. Dessa olika ansatser bottenar i olika kunskapsområden inom filosofi (fenomenologi, hermeneutik), antropologi (etnografi) och sociologi (grounded theory). Val av metod bestäms av studiens syfte, och den valda metoden tillför på så sätt forskningen ett grundläggande ramverk för formulering av frågeställning, datainsamling, analys och tolkning [9].

Tabell 8.2
Exempel på kvalitativa forskningsansatser. Läs mer om dessa i Bilaga 11.

Ansats	Beskrivning	Exempel på studie inom hälso- och sjukvården	Exempel på studie inom socialtjänst
Grounded theory	Grounded theory används framför allt för att utveckla teorier om människors beteenden genom att analysera kvalitativa data. Metoden innebär att man både formulerar hypoteser utifrån specifik information, och att man drar specifika slutsatser utifrån hypoteser	En studie i två delar om psykologiska effekter av: 1) hel tandlöshet 2) rehabilitering i form av fasta tandersättningar (implantatbroar). Syftet var att kartlägga hur man anpassar livet vid hel tandlöshet, hur man lever med avtagbara proteser och hur fasta tandersättningar påverkar livet i jämförelse med de avtagbara. Författarna lyfter fram tre kategorier: "att bli en avvikande person", "att bli en osäker person", och efter behandlingen "att bli den person jag en gång var". Dessa bildar huvudkategorin "ändring av självbilden" [10]	Djupintervjuer gjordes med 28 hemlösa ungdomar i åldern 18 till 24 år, varav 20 var män och 8 var kvinnor Syftet var att studera mångfalden i familjemiljöegenskaper och berättelser om missbruk bland hemlösa unga vuxna Studiens fynd kan delas in enligt följande: "misshandel inom familjen", "misshandel av vårdnadsgivaren", "att bli avvisad" och "avståndstagande vårdnadsgivare" [11]
Fenomenologi	Fenomenologi är enligt Edmund Husserl (1859–1938) både teori och metod, dvs. ett vetenskapsteoretiskt perspektiv och en metodansats (med flera varianter). Fenomenologi handlar om hur vi ger fenomen de betydelser de får, hur de framträder för vårt medvetande och hur våra upplevelser av dessa påverkar vårt sätt att förstå världen (livsvärld)	Sjukgymnaster arbetar med kroppen som bas. Det övergripande syftet med studien var att utveckla en djupare förståelse för hur sjukgymnasten utifrån detta kan hjälpa människor med svårdefinierbara smärt- och stressproblem att återfå sin förlorade hemmastaddhet i sin kropp [12]	Syftet med studien var att utforska och beskriva erfarenheter hos sjuksköterskor av dödsfall vid ett långtidsboende för äldre Semi-strukturerade intervjuer hölls med sju sjuksköterskor. Författarna fann följande huvudteman: "livets sista resa", "familj" och "professionell vårdgivare" [13]

Tabellen fortsätter på nästa sida

Ansats	Beskrivning	Exempel på studie inom hälso- och sjukvården	Exempel på studie inom socialtjänst
Fenomenografi	Fenomenografisk metod har utvecklats inom pedagogisk forskning. Fenomenografi kan definieras som läran om de kvalitativt olika sätt på vilka människor uppfattar aspekter av sin omgivning. Det främsta syftet är att urskilja olika aspekter av fenomenet. Inom fenomenografin är det viktigt att skilja på "hur något är" och "hur något uppfattas vara". Den vanligaste datainsamlingsmetoden är intervjuer	Syftet med studien var att undersöka hur sjuksköterskor i arbetsledande ställning uppfattar munhälsa i allmänhet och vårdtagares munhälsa i synnerhet [12]	Denna empiriska studie utforskar och beskriver variationen i hur evidensbaserad praktik uppfattas inom socialtjänst. Fjorton semi-strukturerade intervjuer utfördes med politiker, chefer och verksamhetsledare vid tre socialtjänstkontor i Sverige De huvudsakliga fynden om hur evidensbaserad praktik uppfattas är följande kategorier: 1) fragmenterat, 2) diskursivt, 3) instrumentellt, 4) mångfacetterat och 5) kritiskt [14]
Fenomenologisk hermeneutik	Fenomenologisk hermeneutik fokuserar på tolkning av text, t.ex. intervjuer. Det som tolkas är inte erfarenheter i sig, utan den text som utgörs av de i intervjuerna konstruerade berättelserna. Forskaren strukturerar om texten för att hitta innebörder som ligger under ytan. Delar som har beröringspunkter med varandra förs ihop till större enheter. Intresset riktas mot levda erfarenheter, inte mot personen. Ansatsen bygger på följande metodsteg: narrativa intervjuer, naiv läsning och strukturanalys	En studie gjordes för att utforska beslutsprocesser vid äggdonationer. Syftet var att undersöka både kvinnors incitament för att donera ägg och deras erfarenheter av att vara potentiella äggdonatorer. Studien använde sig av tolkade intervjuer som datainsamlingsmetod. Intervjumetoden valdes för att uppmuntra kvinnorna att ge uttryck för sina intryck direkt efter första konsultationen, före det att kvinnorna hade tid att processera sina intryck [15]	Med hjälp av ostrukturerade intervjuer undersöktes hur tio fosterföräldrar från landsbygden i nordöstra USA upplevde att det var att ta hand om fosterbarn med speciella hälso- och sjukvårdsbehov Följande teman identifierades: 1) tillgänglighet till hälso- och sjukvård, 2) överväldigad och oförberedd, 3) beslutsfattande, 4) känna sig isolerad samt 5) känna sig stigmatiserad [16]

Tabell 8.2
fortsättning

Tabellen fortsätter på nästa sida

Tabell 8.2
fortsättning

Ansats	Beskrivning	Exempel på studie inom hälso- och sjukvården	Exempel på studie inom socialtjänst
Etnografi	Det kritiska antagandet som styr etnografisk forskning är att varje grupp av människor som är tillsammans under en tidsperiod kommer att utveckla en kultur. Etnografisk forskning fokuserar på den kultur personer lever i. Den primära metoden inom etnografin är observation (vanligen deltagande observation)	Forskaren studerade patienter som för första gången drabbats av mental sjukdom för att undersöka hur deras livssituation påverkades. Detta gjordes genom att uppleva och identifiera processer inom mentalvården i Köpenhamn [17]	Syftet med studien var att utforska vardagsarbetet, som utförs av så kallade "case managers" med fokus på deras erfarenheter. Datainsamlingen gjordes med hjälp av deltagande observation med fältanteckningar, samt gruppintervjuer och individuella intervjuer med nio "case managers" Ett övergripande tema identifierades: rådande yrkesidentitet utmanas. Det fanns tre underteman: 1) anpassa sig till bekant arbete i en obekant roll, 2) strävan efter att förbättra ett hälsosystem genom en ny roll, 3) förtroende är vitalt för att kunna representera den äldre [18]
Hermen-eutik	Hermeneutik handlar om tolkning och förståelse. I en empirisk studie är det viktigaste analysredskapet just tolkning. Tolkningar presenteras inte som sanningar mellan orsak och verkan, utan som nya och förhoppningsvis givande sätt att förstå känsloreaktioner, motiv för handlingar, tankemönster och andra meningsskapande mänskliga aktiviteter	En hermeneutisk ansats kan vara lämplig för att studera en fråga av existentiell art. I det här exemplet undersökte forskaren hur det är att vara beroende av omvårdnad vid en akutmottagning. Forskaren intervjuade elva patienter och fyra närstående [12]	Syftet med denna norska studie var att få en ökad förståelse för typ och kvalitet i förhållandena mellan personer med demens, vårdgivare i hemmet och yrkesverksamma vårdare, samt hur dessa förhållanden påverkar personer med demens och deras möjlighet att vara person i betydelsen självständig person med individuella mänskliga egenskaper Studien baserades på tio fall. En semi-strukturerad intervjuguide användes vid intervjuer med familjemedlemmar som agerade vårdare i hemmet samt med de yrkesverksamma vårdarna. Fältanteckningar togs efter deltagandeobservation av interaktionen mellan personer med demens och yrkesverksamma vårdgivare under morgonrutiner eller aktiviteter på ett dagvårdscenter [19]

Tabellen fortsätter på nästa sida

Tabell 8.2
fortsättning

Ansats	Beskrivning	Exempel på studie inom hälso- och sjukvården	Exempel på studie inom socialtjänst
Kvalitativ innehålls-analys	Innehållsanalys innebär vanligen att forskaren genom upprepade läsningar av en text identifierar meningsenheter som sedan kodas. Dessa sorteras sedan i kategorier genom att meningsenheternas likheter och skillnader jämförs. Inget material får exkluderas för att det saknas lämplig kategori. Inget material får heller falla mellan två kategorier, eller passa in i mer än en kategori	I en studie vars syfte var att belysa upplevelser av ensamhet bland de allra äldsta intervjuades 30 personer mellan 85 och 103 år. Eftersom upplevelsen av ensamhet kan variera från individ till individ, och eftersom kvalitativ innehållsanalys används för att identifiera likheter och skillnader i en text ansågs ansatsen lämplig för ändamålet [12]	Kvalitativa forskningsmetoder användes för att utforska olika intressenters uppfattningar av olika influenser som påverkar fosterbarns hälsa. Semi-strukturerade intervjuer genomfördes i fokusgrupper bestående av fosterbarn, fosterföräldrar och yrkesverksamma inom fosterhemsplacering. Insamlad data analyserades med hjälp av kvalitativ innehållsanalys [20]
Aktions-forskning	Aktionsforskning syftar till att lösa specifika problem inom ett program, en organisation eller ett samhälle. Generellt kopplas aktionsforskning samman med handlingar som leder till förändring och utveckling. Det mest påfallande kännetecknet för aktionsforskning är ett deltagarbaserat och interaktivt förhållningssätt. Detta innebär att alla deltagare, både forskare och praktiskt verksamma personer arbetar tillsammans	Syftet med studien var att arbeta fram och att införa en lämplig modell för handledning av vårdpersonal inom kriminalvården [17]	Författarna sökte svar på bl.a. följande frågor: 1) hur kan man ta i beaktande ungdomars åsikter när man utvecklar praxis inom socialtjänst? 2) vilka förutfattade meningar om ungdomar tar socialtjänstarbetaren med sig i sitt arbete? Studien beskriver ett speciellt tillvägagångssätt – en metod – som gör att frågorna kan adresseras med en sammanhållen struktur för aktionsforskning Den grundläggande idén var att locka fram åsikter från ungdomar som har haft erfarenhet av socialtjänsten och presentera dessa åsikter för yrkesverksamma inom socialtjänsten, som sedan ombads att ändra sina rutiner [21]
Narrativ metod	Narrativ metod är lämplig att använda om man vill öka kunskapen kring mening och mönster i personers berättelser om sig själva och sina liv. Det finns inte en enskild narrativ analysmetod, utan flera kompletterande metoder som alla bygger på den filosofiska och teoretiska grundvalen att mänsklig förståelse har en narrativ form	I en studie som syftade till att undersöka vägen ur missbruk och hemlöshet ur ett aktivitetsperspektiv samlades data in med hjälp av narrativa intervjuer med före detta hemlösa kvinnor. Analysens inriktning var att först kategorisera för att sedan tolka utifrån narrativa utgångspunkter såsom mening eller mönster [12]	Studien syftar till att utforska effekterna av fosterhemsupplevelsen för fosterfamiljens biologiska barn. Barn från åtta familjer intervjuades och datamaterialet analyserades med hjälp av narrativ analysmetod [22]

Urval

Målet är att göra ett urval som leder till en ökad *förståelse* för variationer i det fenomen som studeras. Inom grounded theory används *teoretiskt urval* (theoretical sampling). Det betyder att man inte i förväg bestämmer vilka personer och hur många informanter som ska ingå i studien. Man börjar med få deltagare och efterhand som analysen fortskrider lägger man till fler för att induktivt kunna skapa teori om det studerade fenomenet. Vanligen får man då en heterogen grupp av informanter. En annan metod för urval är *strategiskt urval* (purposeful sampling). Denna urvalsmetod innefattar olika tillvägagångssätt som lämpar sig för olika sorters studier beroende på syfte och förutsättningar. Man kan exempelvis använda sig av följande urvalsmetoder [17,23].

Snöbollsurval (snowball eller chain sampling, sociogram)

En metod som används för att hitta informationsrika personer eller kritiska fall. Genom att fråga ett visst antal personer om vem annan man bör tala med ökar snöbollen i omfång när nya informanter hittas. De personer som rekommenderas som värdefulla av flera informanter är speciellt viktiga.

Maximal variation (maximum variation sampling)

Syftet är att fånga och beskriva fenomenets variation i olika sammanhang. Om urvalet är för litet och det råder stor heterogenitet kan problem uppstå vad gäller förståelse av fenomenet eftersom individuella fall är så olika varandra. Istället fokuserar man på att hitta information som belyser variationen av fenomenet och signifikanta gemensamma mönster inom det varierade urvalet.

Avvikande fall (extreme or deviant case sampling)

Fokuserar på personer som är rika på information eftersom de är ovanliga eller speciella på något sätt.

Homogent urval (homogenous samples)

Syftet med denna metod är att beskriva en specifik undergrupp på djupet. Fokusgruppintervjuer är ofta baserade på ett homogent urval. Då samlas personer med liknande bakgrund och erfarenheter för att delta i fokusgruppintervjuer om specifika ämnen som berör dem.

Bekvämlighetsurval (convenience sampling)

Den minst önskvärda urvalsmetoden. Forskaren tänker att eftersom urvalet inte är stort nog för att producera överförbara slutsatser kan han välja informanter som är lättillgängliga och billiga att studera. Bekvämlighetsurval är varken en meningsfull eller strategisk urvalsmetod.

Datainsamlingsmetoder

Inom kvalitativ forskning kan man använda sig av olika datainsamlingsmetoder (Tabell 8.3). Vilken metod som väljs är beroende av vad man ämnar studera.

Om man vill studera upplevelser (erfarenheter, åsikter, känslor, behov och önskemål) kan intervjuer vara en lämplig metod. Observation är lämpligare för studier av beteenden (interaktion mellan personer, grupprocesser, könsrolls-mönster osv) [17,23].

Intervjuer kan ha olika struktur, till exempel öppen, semistrukturerad eller helt strukturerad. Intervjuer kan även utföras på olika sätt, till exempel djupintervju av en enskild person, intervju av personer på gatan, eller fokusgruppsintervjuer.

Observationer kan vara deltagande eller icke-deltagande. Personer man observerar kan ha olika grad av medvetenhet kring att en observation sker och vad som observeras. Observationer dokumenteras med hjälp av anteckningar eller videoupptagning.

Enkätundersökningar med öppna frågor.

Skriftligt material, till exempel dagböcker, protokoll, berättelser, journaler och litteratur.

Inom de olika kvalitativa forskningsansatserna kan man använda samma metoder för datainsamling. Skillnaden ligger då i hur man enligt forskningsansatsens metodik analyserar och tolkar materialet.

Tabell 8.3
Exempel på kvalitativa
datainsamlingsmetoder
[2].

	Djupintervjuer	Fokusgrupper
Kännetecken	Individuell intervju i vilken deltagaren uppmuntras att berätta i detalj om sitt perspektiv av forskningsämnet	• Gruppdiskussion som leds av en forskare/moderator • Gruppen består av cirka 6–10 personer • Grupperna kan vara naturligt förekommande eller bestå av rekryterade deltagare • Interaktionen mellan deltagarna genererar data
Typ av data	Genereras	Genereras
Form av data	Utskrift av intervju (ordagrann)	Utskrift av gruppdiskussion (ordagrann)
När använda	• När deltagarens uppfattning är viktig • När komplexa processer eller erfarenheter studeras • När övertygelser, förståelse och tolkningar av ett fenomen studeras • När besluts- och motivationsprocesser studeras • När konfidentiella ämnen studeras • Användbar om urvalet är utspritt geografiskt	• När deltagarnas uppfattning är viktiga • När man undersöker hur attityder, kunskap och övertygelser uppstår och hur de utmanas • När man undersöker sociala normer • När kreativt tänkande krävs • När deltagare känner att de inte har något att säga • När deltagare kan känna sig stärkta av att diskutera känsliga ämnen med dem som upplevt samma sak
Val av datainsamlingsmetod	Intervjuer är en bra metod om man vill fånga in deltagarnas perspektiv gällande ett fenomen, eller för att utforska övertygelser, motivations- eller beslutsprocesser Djupintervjuer är bra om man vill undersöka komplexa processer eller erfarenheter	• Man bör vara försiktig om det råder obalans i makt eller status mellan deltagarna • Man bör vara försiktig om känsliga ämnen ska diskuteras

Urvalsstorlek

Det finns inga regler för hur stort urvalet ska vara inom kvalitativ forskningsmetodik, utan urvalet bestäms generellt av informationsbehovet. En guidande princip vid datainsamling är datamättnad, vilket innebär att mängden insamlad data som krävs för en specifik studie skiftar beroende på hur snabbt forskaren anser att man har kommit till den fas då ytterligare datainsamling inte ger mer kunskap – alltså när man har nått mättnad. Det är ändå vanligt att man fortsätter med ytterligare lite datainsamling för säkerhets skull. Antalet informanter som behövs för att mättnad ska nås beror exempelvis på hur avgränsad frågeställningen är. En bredare frågeställning kräver sannolikt fler informanter innan mättnad nås än vad en avgränsad frågeställning gör. Annat som kan påverka är hur bra informanterna kan reflektera över exempelvis sina erfarenheter och hur de kommunicerar dessa och hur duktig forskaren är på att samla in data från informanterna eller observationerna. Begreppet mättnad kommer från grounded theory, men det används även inom andra kvalitativa ansatser [9].

Observation	Dokumentanalys
Forskaren observerar beteenden, skeenden, och interaktioner Inkluderar: • Deltagande observation (forskaren deltar jämte studiedeltagarna i studien för att uppleva fenomenet själv) • Direkt observation (forskaren observerar studiedeltagarna men behåller sin oberoende ställning)	Forskaren studerar dokument för att utforska dess innehåll och mening
Naturligt förekommande	Naturligt förekommande
• Videoinspelningar • Bandinspelningar • Fältanteckningar	Dokument såsom officiella rapporter, minnesanteckningar, ledarsidor, dagböcker, brev, tidskrifter, affischer etc.
• När naturlig kontext är mycket viktig • Vid jämförelse av faktiskt och rapporterat beteende • När kommunikation, social ställning, beteenden, eller interaktioner utforskas • När implicita aspekter, och sådant som tas för givet, avseende beteendet ska undersökas	• Användbart för att utforska dominerande diskurser, rådande normer, förklaringar av fenomen • Vid jämförelse av offentliga och privata värderingar • Historisk forskning
Observationsmetoder är bra om olika aspekter av forskningsämnet är omedvetna, tagna för givet, eller om deltagaren inte är villig att diskutera ämnet uppriktigt	–

Analys

Eftersom forskaren ofta utför datainsamlingen blir denne också en del av analysen som påbörjas redan under datainsamlingens gång. Det finns olika sätt att analysera kvalitativa data. Tillvägagångssättet bestäms ofta av det teoretiska perspektiv eller den forskningsansats som studien är baserad på. Läs mer om olika forskningsansatser och analysmetoder i Bilaga 11.

Utvärdering och syntes av studier med kvalitativ metod

Formulera frågeställning

När man gör en översikt och ska söka efter kvantitativa studier brukar man formulera sin frågeställning och sökning enligt PICO-modellen, där P står för

population, I för intervention, C för control (kontrollgrupp) och O för outcome (effektmått) (Kapitel 3). När man formulerar frågeställningar för studier utförda med kvalitativ metod kan SPICE-modellen vara mer användbar. S står för setting (sammanhang), P för perspective (perspektiv), I för intervention/interest (intervention), C för comparison (jämförelse) och E för evaluation (utvärdering) [24,25].

Modellen är i flera avseenden överensstämmande med PICO, det vill säga P i PICO motsvaras av S och P i SPICE och I i PICO motsvaras av C i SPICE. Slutligen har O i PICO likheter med E i SPICE. Alla komponenter är nödvändigtvis inte representerade i varje studie och modellen ska mer ses som en underlättande guide för strukturering av frågeställning och litteratursökning.

Tabell 8.4
SPICE-modell för
formulering av
frågeställning.

Setting (sammanhang)	Perspective (perspektiv)	Intervention/ Interest (intervention)	Comparison (jämförelse)	Evaluation (utvärdering)
Var?	För vem?	Vad?	Något annat?	Vilket resultat?
Kontexten i studien, exempelvis en kultur, ett sjukvårdssystem eller ett område	Det perspektiv som uppvisas genom olika värderingar eller attityder	Det fenomen som studeras	Jämförelse (alla studier har inte en jämförande komponent)	Utvärdering som innefattar både process och resultat-utvärdering

Exempel 8.1
Frågeställning
enligt SPICE.

a) *Frågeställning:* hur upplever föräldrar till barn med cancer sin livskvalitet i hemmet?

S	P	I	C	E
Hemmet	Föräldrar till barn med cancer	Cancer hos barn	Inte tillämpligt	Upplevelse av livskvalitet

b) *Frågeställning:* vilka typer av stöd till familjehemsplacerade barn är effektiva för att förbättra deras psykiska/fysiska hälsa och funktionsförmåga?

S	P	I	C	E
Familjehem	Familjehemsplacerade barn	Stödinsatser	Inte tillämpligt	Psykiska/fysiska hälsa och funktionsförmåga

Litteratursökning

Att skapa en sökstrategi för att identifiera studier med kvalitativ metod följer i väsentliga delar den process som beskrivs i Kapitel 4, "Litteratursökning". Sökningarna ska alltså vara systematiskt uppbyggda och kunna reproduceras.

En viktig skillnad att uppmärksamma när man utformar sökstrategier för att identifiera studier baserade på kvalitativ forskningsmetodik jämfört med kvantitativ, är att det finns brister i databasernas indexering och/eller i artiklarnas abstrakt. En central databas som Medline (PubMed) erbjuder inte någon differentierad indexering av olika forskningsstrategier som försöker fånga individens subjektiva upplevelse, med utgångspunkt från hur individen själv uttrycker denna. Andra hinder är att själva utformandet av rubriker och abstrakt kan leda till svårigheter i sökprocessen. Viktig information kan saknas i de fall då författarna valt att inte strukturera abstrakten enligt modellen syfte–metod–resultat–slutsats–ämnesord. Sökning på ord i titlar försvåras av att dessa kan sakna direkt koppling till det som artikeln handlar om. Avsaknaden av den här typen av information kan i sin tur leda till att artikeln inte indexeras med något kontrollerat ämnesord (deskriptor) som relaterar till det som vanligen uttrycks som ”kvalitativ forskning” eller ”kvalitativa studier”. På grund av problemen med indexering är det svårt att utforma sökningar som identifierar specifika kvalitativa forskningsmetoder.

Exempel på andra söksätt för att finna studier med kvalitativ forskningsmetodik är att använda *Related articles* i PubMed, genom att granska referenslistor eller genom att citeringssöka [26–28].

Val av databas

Frågeställningen styr alltid valet av databaser, oavsett vilken typ av studier som är i fokus. I kapitlet om litteratursökning (Kapitel 4) beskrivs några centrala databaser: PubMed, Embase, Cochrane Library, CINAHL och PsycInfo. Ibland kan man även behöva söka i kompletterande databaser. Exempel på sådana är Sociological Abstracts, alternativt SocIndex och Social Services Abstracts som är breda databaser inom sociologi och socialvetenskap. Ett annat skäl att söka i dessa ämnesdatabaser är att olika databaser har olika indexeringsprinciper. Mer generella databaser såsom Academic Search Elite, citeringsdatabaserna i Web of Science, alltså även Social Sciences Citation Index, kan av samma skäl ge andra utgångspunkter för sökningen samtidigt som man kan få träff på studier som inte är registrerade i de stora biomedicinska databaserna. Ytterligare en typ av stöd i sökprocessen ger plattformar såsom Elseviers SciVerse. Innehållet i plattformen är beroende av vilka databasprenumerationer som finns. Databaser som återfinns här kan vara ScienceDirect, citeringsdatabasen Scopus och även den fria PubMed, som inte är en Elsevier-databas. SciVerse samsöker och räknar upp antal träffar i respektive databas vilket ger en översiktlig bild av vilka databaser som bäst matchar olika sökord och söksträngar. Plattformen kan därför vara en mycket bra utgångspunkt för testsökningar i allmänhet, och för mer svårsökta studier i synnerhet. Den kan även ge unika ämnesträffar.

Utgå från redan existerande översikter eller synteser

När ett nytt sökprojekt startar börjar man med att kontrollera om det redan finns liknande systematiska översikter på ämnet. Redan existerande översikter har betydelse för projektplaneringen och därmed också för litteratursökningen. Översikter kan också vara bra vid planering och utformning av sökstrategier. Andrew Booth diskuterar och redovisar i ”Supplementary Guidance for Inclu-

sion of Qualitative Research in Cochrane Systematic Reviews of Interventions” flera olika redan utarbetade sökstrategier för systematiska översikter, oavsett design. Han har också utarbetat en söksträng för att specifikt söka det han kallar qualitative systematic reviews, det vill säga systematiska översikter där kvalitativa studier har syntetiserats [29]:

qualitative systematic review* OR (systematic review AND qualitative)
OR evidence synthesis OR realist synthesis OR (qualitative AND synthesis)
OR meta-synthesis* OR meta synthesis* OR metasynthesis OR meta-
ethnograph* OR metaethnograph* OR meta ethnograph* OR meta-study
OR metastudy OR meta study

Sökfilter

Sökfilter (på engelska search filters eller hedges) är ett hjälpmedel för att underlätta sökningen av en viss studiedesign, eller särskilda aspekter som biverkningar eller diagnoser. Filter är en söksträng vars känslighet och träffsäkerhet har värderats. Olika filter skapas och anpassas också till olika databaser. Syftet är bland annat att effektivisera informationssökningen. Söksträngarna består vanligen av både kontrollerade sökord ur databasernas tesaurus² och av fritextord, det vill säga vanligt förekommande ord i databasernas beskrivning av ingående studier från bland annat artiklars titlar och abstrakt. Sökfilter kombineras sedan med sökord för det aktuella ämnet.

Det finns flera organisationer som arbetar med att utforma och värdera sökfilter, däribland också filter för sökning av studier som baseras på kvalitativa data. The Hedges Project vid McMaster University i Kanada har utvecklat sökfilter för bland andra Medline, Embase, PsycInfo och CINAHL. Vid Centre for Reviews and Dissemination (CRD) i Storbritannien arbetar en grupp informationsspecialister med att identifiera och värdera redan skapade filter. Dessa filter är samlade på adressen www.york.ac.uk/inst/crd/intertasc/qualitat.htm.

Söka med kontrollerade sökord

Trots att det finns ett antal sökfilter för qualitative studies kan det av olika skäl ändå vara så att man väljer att skapa en söksträng. Det kan handla om att filtren inte är anpassade till aktuellt ämnesområde eller databas, eller att det är föråldrat i förhållande till förändringar som gjorts i en databas innehåll samt indexering.

Databaser som täcker forskningsområden, där studier baserade på kvalitativa data är vanliga, erbjuder, som tidigare nämnts, ofta en mer indelad indexering. CINAHL har länge haft flera användbara kontrollerade sökord. Förutom det allmänna *Qualitative Studies*, finns även indexeringsord som till exempel *Ethnographic Research*, *Ethnological Research*, *Phenomenological Research* och *Groun-*

² En tesaurus är en förteckning över gruppvis likvärdiga eller synonyma ord och fraser, så kallade deskriptorer eller nyckelord som används för att karakterisera dokument i en databas.

ded Theory. I Medline finns betydligt färre kontrollerade ämnesord. Det mer övergripande ämnesordet *Qualitative Research* infördes i MeSH-databasen först år 2003. Därutöver finns till exempel *Nursing Methodology Research* och *Focus Groups*, som har funnits med i MeSH-databasen sedan 1990-talet.

En tesaurus är ett hjälpmedel som både förändras och utvecklas över tid. Nya termer tillkommer när nya aspekter av olika ämnesområden utvecklas, eller när nya begrepp börjar användas i forskningen. Äldre indexeringsord tas bort eller ersätts. För att systematiskt identifiera vilka olika indexeringsord som finns i de olika databaserna använder man databasspecifika tesauruser. I CINAHL with Full Text via EBSCO ligger tesaurusen under rubriken *Cinahl Headings*. Där är *Research Methodology* en användbar ingång för att få en bättre överblick. I Medline (PubMed) är det bra att börja med *MeSH browser* eller *MeSH database*. Där kan man välja det övergripande Research eller några steg ned i hierarkin *Qualitative Research*, och termen *Nursing Research*. I PsycInfo via EBSCO under rubriken Thesaurus kan Methodology vara en bra start för att identifiera indexeringsord.

Söka med fritextord

Precis som vid annan litteratursökning bör man vid en litteratursökning av studier utförda med kvalitativ forskningsmetodik kombinera tesaurustermer med fritexttermer för att fånga upp icke-indexerade studier. Ofta är en avgränsning till fälten titel och abstrakt i databaserna att föredra för att minska åtminstone en del av det brus som en fritextsökning kan föra med sig. Att söka med fritexttermer är extra viktigt i databaser med mindre urval av tesaurustermer så att man kan fånga upp olika teoretiska ansatser som är vanliga inom den här typen av forskning.

Förslag till söksträng i PubMed

Här ges förslag på sökord som kan användas vid utformning av olika sökstrategier:

"Qualitative Research" [MeSH] OR "Focus Groups"[MeSH] OR "Nursing Methodology Research"[MeSH] OR qualitative[Title/Abstract]³ OR "grounded theory"[Title/Abstract] OR ethnogra*[Title/Abstract] OR ethnolog*[Title/Abstract] OR phenomenogra*[Title/Abstract] OR phenomenolog*[Title/Abstract] OR hermeneutic*[Title/Abstract] OR focus group*[Title/Abstract] OR field study[Title/Abstract] OR narrativ*[Title/Abstract] OR lived experience* [Title/Abstract] OR life experience*[Title/Abstract]

³ Ett uttryck som "qualitative" kan ge alltför många träffar då termen används i många betydelser. I vissa sökningar behöver man specificera:

qualitative study[Title/Abstract] OR qualitative research[Title/Abstract] OR qualitative descriptive study[Title/Abstract] OR qualitative data[Title/Abstract] OR qualitative content analysis[Title/Abstract] OR qualitative interview*[Title/Abstract] OR qualitative approach [Title/Abstract] OR qualitative analysis[Title/Abstract] OR qualitative design[Title/Abstract] OR qualitative exploration[Title/Abstract] osv.

Urval av litteratur

Två personer (eller fler) granskar, oberoende av varandra, abstraktlistor från databassökningarna. Studier som bedöms vara relevanta utifrån rubrik och abstrakt tas fram i fulltext. Det räcker att en av granskarna anser att artikeln bör läsas i fulltext för att den ska tas fram. Granskarna bedömer därefter, oberoende av varandra, om de beställda artiklarna är relevanta för frågeställningen samt uppfyller eventuella andra inklusionskriterier. De artiklar som inte uppfyller kriterierna sorteras bort. Granskarna jämför därefter sina inklusionslistor. Om listorna inte överensstämmer, diskuterar granskarna inbördes och beslutar huruvida artikeln ska inkluderas eller inte.

Kvalitetsbedömning

De kriterier som används för att bedöma den vetenskapliga tillförlitligheten i kvalitativa studier är i mångt och mycket desamma som används för kvantitativa studier. Studien ska ha hög läsförståelse och vara logiskt strukturerad. Det bör framgå varför forskaren valt att använda sig av kvalitativa metod(er) för att generera och/eller analysera data, samt varför man valt en specifik kvalitativ ansats. Frågeställningar ska vara väldefinierade. Urval och kontext bör vara relevant och tydligt beskrivna. Metodavsnittet ska vara grundligt redovisat, så att läsaren kan bedöma om datainsamlingen och analysmetoden verkar vara adekvat. Forskaren bör även redovisa hur data och resultat relaterar till varandra, hur analysprocessen gått till och om det finns någon teorianslutning. Resultat och tolkningar ska beskrivas logiskt och begripligt. Forskaren bör även argumentera kring resultatens överförbarhet i relation till både urval och kontext. Den vetenskapliga kvaliteten kan bedömas som högre om pålitligheten och giltigheten hos data är hög och om analysproblem diskuteras, alltså om tolkningen har verifierats och problem har hanterats på lämpligt sätt [30–32]. För att ytterligare underlätta granskningsprocessen vid kvalitetsbedömningen kan man använda sig av en granskningsmall (Bilaga 5).

När det gäller forskarens roll i studien finns det inom kvantitativ forsknings-tradition ett strävande efter distans och objektivitet, medan forskaren ofta är betydligt mer involverad i kvalitativa studier. Ofta är forskaren själv ett redskap för urval, datainsamling och analys och därav blir forskarens roll och förståelse en viktig komponent i kvalitetsbedömningen av studien. Med förförståelse menas det "bagage" som forskaren bär med sig in i ett forskningsprojekt. Förförståelsen påverkar forskaren under hela projektets gång, exempelvis under datainsamling och dataanalys. Förförståelsen innefattar forskarens hypoteser, erfarenheter, yrkesmässiga perspektiv och den teoretiska referensram som forskaren har när projektet påbörjas. Generellt är förförståelsen en viktig del av forskarens motivation för att inleda forskning kring ett särskilt ämne, men den kan även bidra till att forskaren går in i ett projekt med begränsad öppenhet och begränsad förmåga att lära sig av datamaterialet. Forskaren ska eftersträva att ha ett aktivt och medvetet förhållande till sin förförståelse. Forskaren bör därför i metoddiskussionen redogöra för hur denne hanterat sin förförståelse samt redogöra för sin roll i studien [8].

En sak som kan orsaka förvirring gällande beskrivning av kvalitativ forskning är användningen av olika begrepp. I en del vetenskapliga artiklar används begrepp

som är relaterade till kvantitativ tradition, exempelvis trovärdighet. För att bedöma trovärdigheten hos kvantitativa resultat granskar man ofta validiteten, reliabiliteten och generaliserbarheten hos resultaten. Inom kvalitativ tradition används ofta andra begrepp. Giltighet (credibility) avser datainsamlingens och analysens trovärdighet. Med tillförlitlighet (dependability) avses om forskningen är oberoende forskaren och dennes perspektiv. Det är också viktigt att bedöma om andra kan bekräfta det som forskaren fått fram (confirmability) samt bedöma forskningens överförbarhet (transferability). Det finns idag olika åsikter kring vilka begrepp som bör användas och därför är det viktigt att känna till båda traditionernas begrepp [8,33]. Se Tabell 8.5 för bedömning av studiens vetenskapliga kvalitet.

Hög kvalitet	Medelhög kvalitet	Låg kvalitet
Klart beskrivet sammanhang (kontext)	Sammanhanget ej beskrivet tydligt (kontext)	Okänt beskrivet sammanhang (kontext)
Väldefinierad frågeställning	Frågeställning ej beskriven tydligt	Vagt definierad frågeställning
Välbeskriven urvalsprocess, datainsamlingsmetod, transskriberingsprocess och analysmetod	Några otydligheter i beskrivningen av urvalsprocess, datainsamlingsmetod, transskriberingsprocess och analysmetod	Otydligt beskriven urvalsprocess, datainsamlingsmetod, transskriberingsprocess och analysmetod
Dokumenterad metodisk medvetenhet	Några otydligheter i den dokumenterade metodiska medvetenheten	Dåligt dokumenterad metodisk medvetenhet
Systematisk, stringent presentation av data	Otydligheter i presentationen av data	Osystematisk och mindre stringent dataredovisning
Tolkningars förankring i data påvisad	Några otydligheter om tolkningars förankring i data	Otydlig förankring av tolkningarna i data
Diskussion om tolkningarnas trovärdighet och tillförlitlighet	Några otydligheter om tolkningarnas trovärdighet och tillförlitlighet	Diskussion om tolkningarnas trovärdighet och tillförlitlighet är bristfällig eller saknas
Kontextualisering av resultat i tidigare forskning	Otydlig kontextualisering av resultat i tidigare forskning	Kontextualisering av resultat i tidigare forskning saknas eller är outvecklad
Implikationer för relevant praktik välformulerade	Implikationer för relevant praktik är otydligt beskrivna	Implikationer för relevant praktik saknas eller är otydliga

Tabell 8.5
Kriterier för bedömning av vetenskaplig kvalitet [34].

Syntes

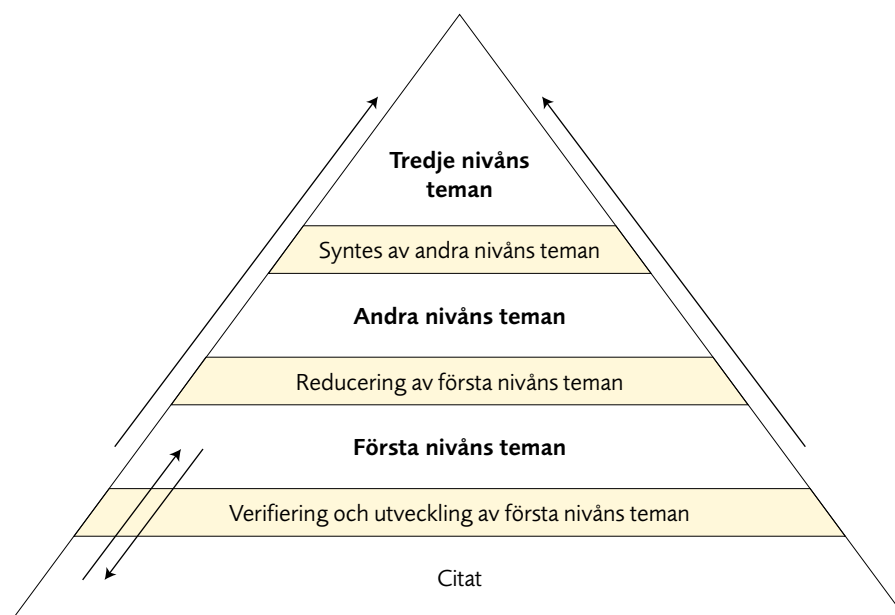
Efter granskningsprocessen tabelleras studierna i Exempel 8.2) och grupperas sedan enligt metod/forskningsdesign. I de fall där råmaterialet är text som avspeglar det informanterna berättat ska kategoriseringen kunna visas med citat. Om detta inte är fallet, exempelvis vid observationsstudier eller vid aktionsforskning, ska det framgå hur kategorierna i syntesen har bildats, eller om de är baserade på de ursprungliga kategorierna i de inkluderade studierna. Vid syntes av resultat från studier baserade på olika forskningsansatser bör man vara aktsam och problematisera kring vilka val man gjort. Därefter inleds syntesen, vilket innebär att resultaten från studierna kombineras för att skapa

ett nytt perspektiv eller synsätt. Syntesprocessen kan till exempel utföras enligt Howell Major och Savin-Baden [35]. På samma sätt som vid urvalet av studier görs syntesen av två (eller flera personer) där man först gör en oberoende syntes som sedan diskuteras i par (grupp) för att nå konsensus.

Syntesen görs sedan i fyra steg (Figur 8.1):

1. De kvalitetsgranskade studierna som inkluderats går igenom för att identifiera resultat i form av teman (koder, kategorier eller subkategorier). Dessa teman bör sedan stämmas av mot eventuella citat. Därefter undersöker man om något tema framkommer i flera studier. Dessa kondenseras sedan under utvecklandet av *första nivåns teman*.
2. Besläktade *första nivåns teman* reduceras sedan till andra nivåns teman. Detta är en komplex och dynamisk process i vilken de olika temana arrangeras om i flera steg till dess att tydliga andra nivåns teman framkommer.
3. Besläktade *andra nivåns teman* syntetiseras slutligen till övergripande tredje nivåns teman. Viktiga mönster och samband bland andra nivåns teman tolkas och problematiseras. Processen repeteras tills tredje nivåns teman fastställs.
4. En samlad bedömning görs av det vetenskapliga underlaget varefter evidensgraderade resultat och slutsatser formuleras [35,36].

Figur 8.1
Syntesprocessen
för studier med
kvalitativ analys.

Det går inte att sammanväga resultaten enligt GRADE från studier med kvantitativ analysmetod (Kapitel 10). Analysprocessen har dock likheter med GRADE, där de enskilda temana skulle kunna ses som effektmått. Liksom resultaten per effektmått vägs samman i GRADE, vägs även resultaten per

tema samman i den kvalitativa syntesen. För närvarande pågår arbete med att utveckla en metod för att sammanväga resultat även från studier med kvalitativ analysmetod på SBU [37,38].

Evidensstyrkan i resultaten bedöms enligt följande:

Det finns vetenskapligt stöd – Identifierade studier har tillräcklig kvalitet och relevans.

Det vetenskapliga underlaget är otillräckligt – Identifierade studier saknar tillräcklig kvalitet och relevans.

Bedömning av evidensstyrkan görs av minst två personer under konsensusförfarande.

Syntesen i sin helhet är redovisad i SBU-rapporten *Schizofreni – läkemedelsbehandling, patientens delaktighet och vårdens organisation* [34].

Frågeställning: Hur uppfattar patienter, anhöriga och vårdpersonal att omgivningen ser på patienterna?

1. De inkluderade studierna går igenom för att identifiera resultat i form av teman (koder, kategorier eller subkategorier). Dessa teman stäms sedan av mot eventuella citat. Därefter undersöker man om något tema framkommer i flera studier. Dessa kondenseras sedan under utvecklandet av första nivåns teman.

Tabell 8.2.1 Exempel på hur första nivåns tema "både patient och familj känner exklusion och utanförskap på flera arenor" har uttryckts i citaten.

Citat med specifikt fokus	Strukturerat citat	Kondenserat citat	Syntes av citat	Första nivåns tema
"...The media, as soon as something happens... someone gets killed... it was a mentally disturbed person who had schizophrenia..."	I säger att så fort något händer och någon blir dödad, så sprids bilden i media av att det gjordes av en mentalt störd person med schizofreni	I berättar att media vanligen förmedlar en bild av en psykiskt sjuk förövare med schizofreni vid våldsdåd med dödlig utgång	I noterar att personer med schizofreni ges skulden i media vid våldsamma dödsfall	Både patient och familj känner exklusion och utanförskap på flera arenor

I = Informanten

Exemplet fortsätter på nästa sida

Exempel 8.2

Syntes om patientens delaktighet vid schizofreni.

Exemplen är från SBU-rapporter inom hälso- och sjukvård, men samma princip gäller för syntes av studier inom socialtjänstområdet.

Exempel 8.2
fortsättning

2. Besläktade *första nivåns teman* reduceras sedan till *andra nivåns teman*. Detta är en komplex och dynamisk process i vilken de olika temana arrangeras om i flera steg till dess att tydliga *andra nivåns teman* framkommer, det vill säga flera *första nivåns teman* reduceras till färre *andra nivåns teman*.

Nedan följer exempel på *andra nivåns tema* "social avskildhet och förlust".

Social avskildhet och förlust omfattar två *första nivåns teman*: Både patient och familj känner exklusion och utanförskap på flera arenor samt Inskränkning av rättigheter. Förutfattade meningar hos allmänheten som kan motverkas. Alla grupperna i triaden (patienter, personal och anhöriga), upplever sig mer eller mindre särbehandlade och/eller diskriminerade, men framför allt patienter och anhöriga. Att ha en psykisk sjukdom är associerat med svaghet och karaktärlöshet, vilket uppfattas både direkt och indirekt.

"....you are the cause of the illness..."

"...it's all your fault..."

I media är psykisk sjukdom ofta länkat till våldsamt eller hotfullt beteende (patient):

"...The media, as soon as something happens...someone gets killed... it was a mentally disturbed person who had schizophrenia..."

3. Besläktade *andra nivåns teman* syntetiseras slutligen till övergripande *tredje nivåns teman*. Viktiga mönster och samband bland *andra nivåns teman* tolkas och sammanförs. Studier som ligger till grund för syntesen redovisas i syntestabell och gärna som en exempelpyramid, se Figur 8.2.1.

Se Tabell 8.2.2 för exempel på syntestabell för *tredje nivåns tema* "utanförskap och särbehandling hos alla aktörer".

Tabell 8.2.2 Tredje nivåns tema: utanförskap och särbehandling hos alla aktörer.

Andra nivåns tema	Första nivåns tema	Studier
Social avskildhet och förlust	Både patient och familj känner exklusion och utanförskap på flera arenor	Gonzalez-Torres et al
	Inskränkning av rättigheter. Förutfattade meningar hos allmänheten som kan motverkas	Angermeyer et al

Samtliga studier var av hög kvalitet

Exemplet fortsätter på nästa sida

4. De evidensgraderade resultaten sammanställs och formuleras i form av sammanfattande löptext och resultattabell.

Tabell 8.2.3 visar andra nivåns tema "social avskildhet och förlust".

Tredje nivåns tema: utanförskap och särbehandling hos alla aktörer

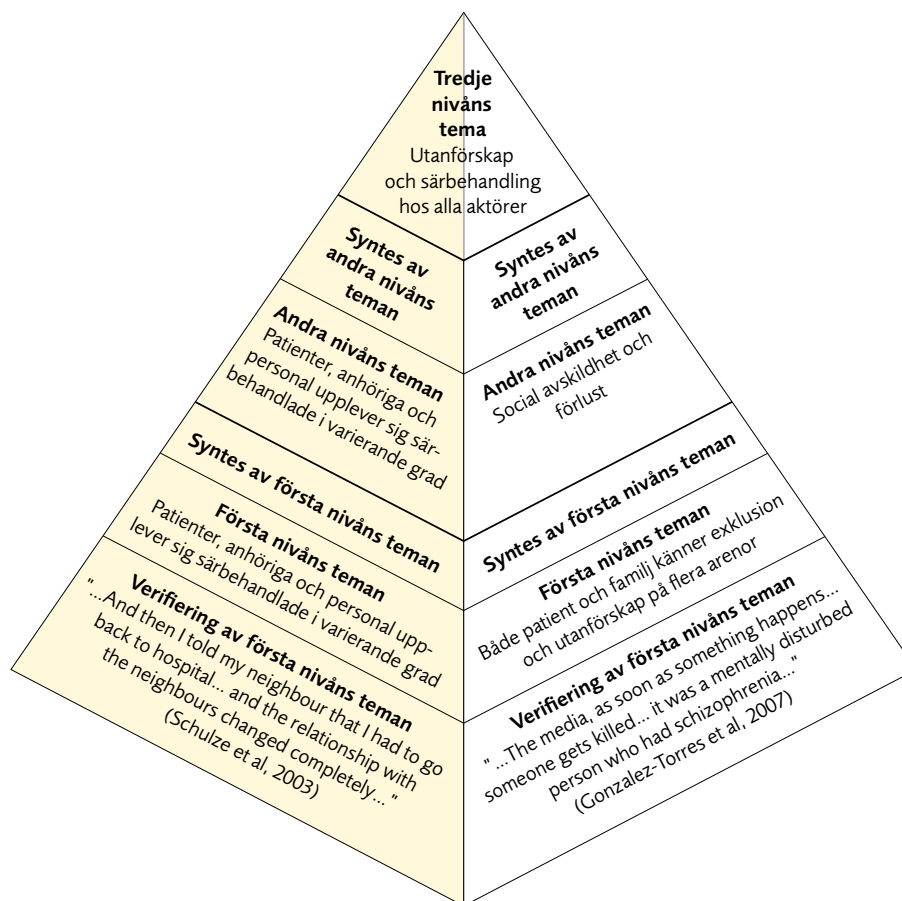
- Det finns vetenskapligt stöd för att personer med schizofreni upplever sig diskriminerade på flera områden i livet och upplever ett utanförskap. Detta gäller även anhöriga och vårdpersonal, men i mindre omfattning.

Tabell 8.2.3 Andra nivåns tema: social avskildhet och förlust.

Andra nivåns tema: social avskildhet och förlust	Länder Studiekvalitet Antal studier (antal informanter)	Beskrivning
Första nivåns teman Både patient och familj känner exklusion och utanförskap på flera arenor Inskränkning av rättigheter. Förutfattade meningar hos allmänheten som kan motverkas	Tyskland, Spanien 2 hög kvalitet 2 (140)	Patienter och anhöriga upplever att psykisk sjukdom är nedsättande i sig och känner sig särbehandlade på flera områden i livet. De känner sig ensamma och isolerade från omgivningen. Sociala förluster beskrivs vara svårigheter att få jobb och diskriminering i sjuk- vården. Anhöriga tillskrivs samma särbehandling då de förknippas med patienten. Diskriminering beskrivs vara på flera nivåer. Bättre kommunikation, stöd, utbildning och handledning är exempel på åtgärder som kan motverka stigmatisering

Exemplet fortsätter på nästa sida

Exempel 8.2
fortsättning

Figur 8.2.1 Exempel på hur de olika temanivåerna utvecklades. Verifiering och utveckling av första nivåns teman resulterade i "Patienter, anhöriga och personal upplever sig särbehandlade i varierande grad" och "Både patient och familj känner exklusion och utanförskap på flera arenor". Dessa reducerades sedan till andra nivåns teman, "Social avskildhet och förlust" samt "Patienter, anhöriga och personal upplever sig särbehandlade i varierande grad". Slutligen syntetiserades andra nivåns temana till det övergripande tredje nivåns temat "Utanförskap och särbehandling hos alla aktörer". Observera att första och andra nivåns teman kan förekomma i varierande antal.

Exemplet fortsätter på nästa sida

Exempel 8.2
fortsättning

Tabell 8.2.4 Exempel på tabellerad studie i rapport.

Author Year Country	Material Analysis method	Informants
Gonzalez-Torres et al 2007 Spain	On stigma and discrimination Theoretical sampling Transcribed focus groups (3 groups with patients; 3 groups with family members) Field notes. Qualitative analysis (Krueger/Casey)	Patients (n=18, 9 females). Both long- and short-term illness duration. Family members (n=26, 19 females) related to various forms of illness duration

Results	Summary	Study quality Comments
6 categories of stigma experiences: Mental illness vs lack of will; Prejudice related to dangerousness; overprotection – infantilisation; daily social discrimination; discrimination in health care; descendants; avoidance – social isolation Data from relatives were in 3 sets: Discrimination towards the patients witnessed by relatives; discrimination suffered by the relatives; discrimination suffered by the relatives themselves and discrimination exerted by the relatives on the patients	Patients and relatives describe a great variety of stigma and discrimination experiences in all areas of life, including health care. Isolation and avoidance are common reactions	High Publicising these experiences could reduce stigmatising and result in healthier reactions, favouring a better course of the illness Mainly women among the family members Unclear correspondence to average situation No information on ethical approval is presented

Exempel 8.3
Syntes om upplevelse
av tandlöshet.

Syntesen i sin helhet är redovisad i SBU-rapporten *Tandförluster* [39].

Frågeställning: Hur upplever människor att förlora tänder och att vara tandlös?

1. De inkluderade studierna går igenom för att identifiera resultat i form av teman (koder, kategorier eller subkategorier). Dessa teman stäms sedan av mot eventuella citat. Därefter undersöker man om något tema framkommer i flera studier. Dessa kondenseras sedan under utvecklandet av *första nivåns teman*.

Tabell 8.3.1 Exempel på hur första nivåns tema "sorg och skam" har uttryckts i citaten.

Citat med specifikt fokus	Strukturerat citat	Kondenserat citat	Syntes av citat	Första nivåns tema
"I've found when I'm speaking to people I tend to be looking at their teeth and thinking. What lovely teeth you've got. Silly. I know. I didn't do that before... Here's me with these horrible false teeth"	I säger att när hon pratar med människor så har hon tendens att titta på deras tänder och tänka: Vilka vackra tänder du har. Så gjorde I inte förut... Här är I med sina förfärliga konstgjorda tänder	I brukar numera, när hon pratar med andra, uppmärksamma om de har vackra tänder. Det, i motsats till I:s egna fula konstgjorda tänder, proteser	I noterar om andra har vackra tänder och jämför med sina egna fula proteser	Sorg och skam

I = Informanten

Exemplet fortsätter på nästa sida

2. Besläktade första nivåns teman reduceras sedan till andra nivåns teman. Detta är en komplex och dynamisk process i vilken de olika temana arrangeras om i flera steg till dess att tydliga andra nivåns teman framkommer, det vill säga flera första nivåns teman reduceras till färre andra nivåns teman.

Nedan följer exempel på andra nivåns tema "sänkt självkänsla".

Sänkt självkänsla omfattar tre första nivåns teman: Inverkan på självförtroende, utseende och sorg/skam. Tandlöshet upplevs som att man är mindervärdig som människa och man känner sig amputerad. Det sviktande självförtroendet kan också påverka könsrollen.

"I've always been quite fit and that person, suddenly to find that person, that part of me, is going downhill."

"One feels somewhat misplaced, handicapped. Not human in a way."

Man lever med ständig inre osäkerhet och är rädd för att tandlöshet eller dåliga tänder ska uppfattas som något komiskt. Detta kan beskrivas som en sorts oral överkänslighet.

"If someone laughed, I thought they were laughing at me."

"I feel embarrassed to go to bed, you turn your back because I feel my partner will keep laughing, and so... your confidence is gone."

Det förändrade utseendet känns som ett för tidigt åldrande, man sörjer sin förlorade ungdom och det kan vara så outhärdligt att man inte vill se sig i spegeln.

"Because a person with no teeth looks older. There is no way to say that they don't because they do, you know?"

Många upplever sorg över sina förlorade tänder och skäms för att inte ha en munhälsa som är normal för andra.

"I've found when I'm speaking to people I tend to be looking at their teeth and thinking. What lovely teeth you've got. Silly. I know. I didn't do that before... Here's me with these horrible false teeth."

I dagens samhälle är det avvikande att ha synliga tandluckor eller dåligt fungerande avtagbara proteser. Munnen och tänderna upplevs som en känslig och privat sfär som man inte diskuterar, och man vill bokstavligt talat inte tappa ansiktet ens för sina allra närmaste genom att visa sig utan tänder.

Exemplet fortsätter på nästa sida

Exempel 8.3
fortsättning

3. Besläktade *andra nivåns teman* syntetiseras slutligen till övergripande *tredje nivåns teman*. Viktiga mönster och samband bland *andra nivåns teman* tolkas och sammanförs. Studier som ligger till grund för syntesen redovisas i syntestabell och gärna som en exempelpyramid.

Se Tabell 8.3.2 för exempel på syntestabell för tredje nivåns tema "förlust av livskvalitet".

Tabell 8.3.2 Tredje nivåns tema: förlust av livskvalitet.

Andra nivåns tema	Första nivåns tema	Studier
Sänkt självkänsla	Inverkan på självförtroendet	De Palma, De Souza e Silva, Fiske, Smith, Trulsson*
	Utseende	De Palma, De Souza e Silva, Fiske, Smith, Trulsson*
	Sorg/Skam	Fiske, Smith
Lägre social status	Socialt stigma	De Palma, Fiske, Smith, Trulsson*
	Social kompetens	De Palma, Fiske, Smith, Trulsson*
	Demaskeringsångest	Fiske, Graham, Trulsson*
	Tabu	Fiske
Försämrad funktion	Funktionsförlust	De Palma, Fiske, Smith
	Funktionshinder av smärta	Trulsson*
Förlusthantering	Anpassning	De Palma, Fiske, Graham, Trulsson*
	Självförebärelse	De Palma, Fiske, Graham, Smith
	Bortförklaring	Trulsson*

* Studie med hög kvalitet. Övriga studier är av medelhög kvalitet.

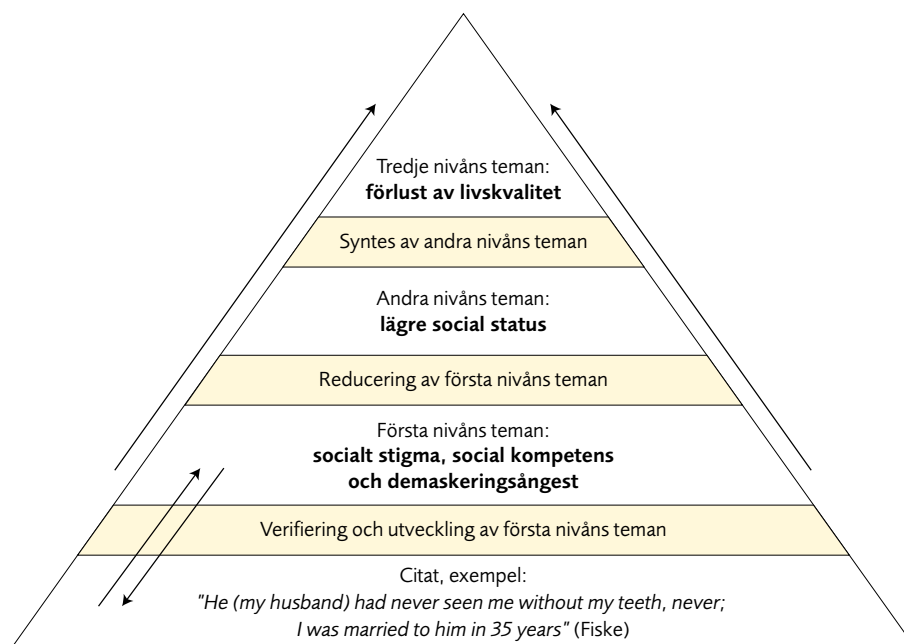
4. De evidensgraderade resultaten sammanställs och formuleras i form av sammanfattande löptext och resultattabell.

Nedan beskrivs exemplet "sänkt självkänsla". Den sammanfattande inledande löptexten avser flera *andra nivåns teman*. Tabell 8.3.3 visar *andra nivåns tema* "sänkt självkänsla".

Tredje nivåns tema: förlust av livskvalitet

- Det finns vetenskapligt stöd för att personer som förlorar tänder upplever sänkt självkänsla, lägre social status och försämrad funktion. Personen kan möta denna förlust på olika sätt.

Exemplet fortsätter på nästa sida

Figur 8.3.1 Exempel på hur de olika temanivåerna utvecklades. Verifiering och utveckling av första nivåns teman resulterade i "socialt stigma", "social kompetens" samt "demaskeringsångest". Dessa reducerades sedan till andra nivåns tema, "lägre social status". Slutligen syntetiserades "lägre social status" tillsammans med de övriga andra nivåns teman till det övergripande tredje nivåns temat "förlust av livskvalitet". Observera att första och andra nivåns teman kan förekomma i varierande antal.

Tabell 8.3.3 Andra nivåns tema: sänkt självkänsla.

Andra nivåns tema: sänkt självkänsla	Länder Studiekvalitet Antal studier (antal informanter)	Beskrivning
Första nivåns teman Självförtroende, utseende och sorg/skam	Brasilien, Storbritannien, Sverige 1 hög kvalitet, 4 medelhög kvalitet 5 (111)	Att förlora tänder beskrivs som en traumatisk livshändelse som markerar en utförsbacke i livet. Man lever med ständig inre osäkerhet och är rädd för att tandlöshet eller dåliga tänder ska uppfattas som något komiskt. Detta kan beskrivas som en sorts oral överkänslighet. Man kan också anklaga sig själv för att man inte tagit ansvar för sin tandhälsa tidigare. Att vara tandlös upplevs som att vara mindervärdig som människa vilket också kan påverka könsrollen. Det förändrade utseendet känns som ett för tidigt åldrande, man sörjer sin förlorade ungdom och det kan vara så outhärdligt att man inte vill se sig i spegeln

Exemplet fortsätter på nästa sida

Exempel 8.3
fortsättning

Tabell 8.3.4 Exempel på tabellerade studier i rapport.

Author Year Country	Material method Analysis method	Informants	Results
Fiske 1998 United Kingdom	Transcribed in-depth interview Qualitative approach	50 individuals (14 m, 36 fm) $\bar{x}$ =69.9 years Toothless patients that seem well adapted to their dentures Dentures in 3 months–57 years $\bar{x}$ =18.4 years	10 main themes: • bereavement • self-confidence • appearance • self-image • taboo • secrecy • prosthodontic privacy • behavioural change • premature ageing • lack of preparation
Trulsson 2002 Sweden	Transcribed in-depth interviews Grounded theory	18 individuals (8 m, 10 fm) 58–86 years $\bar{x}$ =71 years Edentulous patients treated at Brånemark Clinic	3 categories with subcategories: Becoming an abnormal person: • lack of dental awareness earlier in life • feelings of shame and guilt • physical pain Loss of confidence: • physical suffering • feelings of shame • practical problems • decreased attractiveness Becoming the person I once was: • socially confident • feeling attractive again • good dental status • feelings of gratitude

fm = Female; **m** = Male; $\bar{x}$ = Mean

Summary	Study quality	Comments
Loss of teeth like loss of any body part leads to a process of reactions: • to grieve • to cope with the acquired disability • to emotionally redefine the self-esteem	Moderate	The analysis is not fully described and could have been further developed This is an early qualitative study (1998) in this field and this may partly account for the methodological weaknesses
Description of changes in self-image starting with the subjects' increasingly deteriorating dental status, followed by a period of having to live with and cope with a denture and, finally, living with a fixed prosthesis Motivation underlying the decision to undergo treatment with a fixed prosthesis seems to be a desire to restore not only oral function but also to regain earlier attractiveness, self-esteem and positive self-image	High	Relevant strategic selection of respondents The method is well described

Ordlista

Analysmättnad	När ingen mer analys kan göras utifrån befintliga data. Används inom grounded theory
Berättelse, livsberättelse (narrativ)	En narrativ berättelse kan vara en beskrivning av deltagarens erfarenheter i en studie, eller forskarens rekonstruktion av deras liv eller erfarenheter
Data	Den information som forskaren samlar in genom till exempel intervjuer, observationer och dokument
Dataanalys	Genom att omorganisera och omvandla utforskar man innebörden av all insamlad data. Man relaterar också till relevant litteratur i ämnet
Datamättnad	När ingen ny relevant data framkommer vid datainsamling och när information om alla delar av alla kategorier har inkommit. Används inom grounded theory
Fenomen	Huvudkoncept, händelser, beteenden, upplevelser, eller förekomst av något som studiedeltagarna antingen upplever eller som framkommer från forskningen
Fokusgrupp-intervju	En grupp människor, ofta med liknande karaktärsdrag eller erfarenheter som intervjuas tillsammans för att få fram deras tankar och uppfattningar om ett visst ämne. Fokusgrupper kan även användas för att få fram sättet en viss grupp diskuterar olika ämnen på. En viktig del av denna metod är att fästa uppmärksamhet på gruppdynamiken
Giltighet (credibility)	Avser datainsamlingens och analysens trovärdighet
Hermeneutisk cirkel/spiral	En metod för texttolkning. Den hermeneutiska cirkeln innebär pendling mellan helhet och del, mellan det man tolkar och den kontext som tolkas
Informant	Deltagare i en studie som tillför information för forskaren genom intervju eller observation
Kategori	En grupp begrepp eller koder med liknande drag
Kod	Ett namn eller en identifierande term för en specifik del eller begrepp i data
Kodning	Data analyseras och delas in i delar som namnges
Kondensering	Ett textavsnitt förkortas och görs mer lätthanterligt, samtidigt som det centrala innehållet bevaras och inget väsentligt försvinner
Konstant jämförande (constant comparison)	Kvalitativ dataanalys inom grounded theory i vilken insamlad ny data hela tiden jämförs med den som redan samlats in
Kärnkategori (core category)	Ett integrerande koncept inom grounded theory som relaterar till alla andra kategorier som har utvecklats från data
Member check	Forskaren återkommer till studiedeltagarna för feedback för att säkerställa att beskrivningen och/eller tolkningen faktiskt visar på deras erfarenheter
Teoretiskt urval (theoretical sampling)	Ett urval som fortgår på basen av relevanta koncept som framkommer under studiens gång, och som guidas av den utvecklade teorin
Teori	En grupp av begrepp och teser som relaterar till varandra, eller en generell princip som förklarar ett fenomen, ibland presenterat i termer av en modell
Tillförlitlighet (dependability)	Avser om forskningen är oberoende forskaren och dennes perspektiv
Transferabilitet	En annan term för överförbarhet

Triangulering	Att kombinera olika forskningsansatser, datainsamlingsmetoder, forskare eller teoretiska perspektiv när ett fenomen studeras för att öka validiteten eller tillförlitligheten
Trovärdighet (credibility)	Trovärdigheten hos resultaten av en kvalitativ studie och i vilken utsträckning läsaren kan lita på forskningen och dess resultat
Validitet	I vilken utsträckning forskarens resultat reflekterar syftet med studien, representerar verkligheten och visar på integritet och kvalitet. Validitetsbegreppet är olik det inom kvantitativa studier. Begrepp som "trovärdighet" och "autenticitet" är vanligare inom kvalitativ forskning
Överförbarhet	I vilken utsträckning resultaten av studien också gäller inom andra omgivningar och grupper. Inom kvalitativ forskning används ofta termen transferabilitet istället för generaliserbarhet

Referenser

1. Sundhedsstyrelsen MMT. Kontrolforløb for gynækologiske kræftpatienter – en medicinsk teknologivurdering., København: Medicinsk Teknologivurdering; 2009.
2. Bower E, Scambler S. The contributions of qualitative research towards dental public health practice. *Community Dent Oral Epidemiol* 2007;35:161-9.
3. Noblit GW, Hare RD. Meta-ethnography: Synthesizing qualitative studies. Beverly Hills, California, USA, Sage; 1988.
4. Centre for Reviews and Dissemination. Systematic Reviews: CRD's guidance for undertaking reviews in health care. University of York; 2008.
5. Kristensen F, Sigmund He. Health Technology Assessment Handbook. Copenhagen: Danish Centre for Health Technology Assessment, National Board of Health; 2007.
6. Larsson S. A pluralist view of generalization in qualitative research. *International Journal of Research & Method in Education* 2009;32:25-38.
7. Kuper A, Lingard L, Levinson W. Critically appraising qualitative research. *BMJ* 2008;337:a1035.
8. Malterud K. Kvalitativa metoder i medicinsk forskning: en introduktion. 2. uppl. Lund: Studentlitteratur; 2009.
9. Polit D, Beck C. Essentials of nursing research. Appraising evidence for nursing practice. 7th ed. Philadelphia, USA, Wolters Kluwer Health. Lippincott Williams & Wilkins; 2010.
10. Trulsson U, Engstrand P, Berggren U, Nannmark U, Brånemark P-I. Edentulousness and oral rehabilitation: experiences from the patient's perspective. *Eur J Oral Sci* 2002;110:417-424.
11. Ferguson KM. Exploring family environment characteristics and multiple abuse experiences among homeless youth. *J Interpers Violence* 2009;24:1875-91.
12. Granskär M, Höglund-Nielsen B. (red). Tillämpad kvalitativ forskning inom hälso- och sjukvård. Lund, Studentlitteratur; 2008.
13. Gannon M, Dowling M. Nurses' experience of loss on the death of older persons in long-term residential care: findings from an interpretative phenomenological study. *Int J Older People Nurs* 2012;7:243-52.
14. Avby G, Nilsen P, Abrandt Dahlgren M. Ways of understanding evidence-based practice in social work: a qualitative study. *Br J Soc Work* 2014;44:1366-83.
15. Rapport F. Exploring the beliefs and experiences of potential egg share donors. *J Adv Nurs* 2003;43:28-42.
16. Lauver LS. The Lived Experience of Foster Parents of Children With Special Needs Living in Rural Areas. *J Pediatr Nurs* 2010;25:289-98.

17. Holloway I. (ed). Qualitative research in health care. Maidenhead, Open University Press; 2005.
18. Gustafsson M, Kristensson J, Holst G, Willman A, Bohman D. Case managers for older persons with multi-morbidity and their everyday work – a focused ethnography. BMC Health Serv Res 2013;13:496.
19. Lislertud Smebye K, Kirkevold M. The influence of relationships on personhood in dementia care: a qualitative, hermeneutic study. BMC Nurs 2013;12:29.
20. Ellermann CR. Influences on the mental health of Children Placed in Foster Care. Fam Community Health 2007;30(2 Suppl):S23-32.
21. Fern E. Developing social work practice through engaging practitioners in action research. Qual Soc Work 2010;11:156-173.
22. Twigg RC. The unknown soldiers of foster care: foster care as loss for the foster parents' own children. Smith Coll Stud Soc Work 1994:297-312.
23. Patton M. Qualitative research & evaluation methods. 3 ed. London, SAGE; 2002.
24. Joanna Briggs Institute Reviewers' Manual. Adelaide, Australia: The Joanna Briggs Institute; 2008 edition.
25. Booth A. Formulating answerable questions. Ingår i Booth, A; Brice, A, (eds). Evidence based practice for information professionals: a handbook. London, UK, Facet Publishing; 2004.
26. Evans D. Database searches for qualitative research. J Med Libr Assoc 2002; 90:290-3.
27. Flemming K, Briggs M. Electronic searching to locate qualitative research: evaluation of three strategies. J Adv Nurs 2007;57:95-100.
28. Shaw R, Booth A, Sutton A, Miller T, Smith J, Young B, et al. Finding qualitative research: an evaluation of search strategies. BMC Med Res Methodol 2004;4:5.
29. Booth A. Chapter 3: Searching for studies In: Noyes J BA, Hannes K, Harden A, Harris J, Lewin S, Lockwood C, editor. Supplementary guidance for inclusion of qualitative research in Cochrane systematic reviews of interventions: Cochrane Collaboration Qualitative Methods Group; 2011 Version 1 (updated August 2011).
30. Pope C, Mays Nr. Qualitative research in health care. 3rd ed. London, UK, BMJ Books; 2006.
31. SBU. Metoder för behandling av långvarig smärta. En systematisk litteraturöversikt. Stockholm, Statens beredning för medicinsk utvärdering (SBU); 2006. SBU-rapport 177/1+2. Available from: <http://www.sbu.se/177>.
32. Willman A, Stoltz P, Bahtsevani C. Evidensbaserad omvårdnad: en bro mellan forskning och klinisk verksamhet. 3:dje uppl. Lund, Studentlitteratur; 2011.
33. Lincoln YS, Guba EG. Naturalistic inquiry. Beverly Hills, California, USA, Sage; 1985.
34. SBU. Schizofreni – läkemedelsbehandling, patientens delaktighet och vårdens organisation. En systematisk litteraturöversikt. Stockholm, Statens beredning för medicinsk utvärdering (SBU); 2012. SBU-rapport 2013. Available from: <http://www.sbu.se/213>.
35. Howell Major C, Savin-Baden M. An introduction to qualitative research synthesis. London, UK, Routledge publishing; 2010.
36. Timulak L. Meta-analysis of qualitative studies: a tool for reviewing qualitative research findings in psychotherapy. Psychother Res 2009;19:591-600.
37. SBU. Fetal alkoholsyndrom (FAS) och Fetala alkoholspektrumstörningar (FASD) – tillstånd och insatser: En systematisk översikt och utvärdering ur ett socialt, medicinskt, ekonomiskt och etiskt perspektiv. Stockholm: Statens beredning för medicinsk och social utvärdering (SBU); 2016. SBU Utvärderar nr 258. Available from: <http://www.sbu.se/258>.

38. Lewin S, Glenton C, Munthe-Kaas H, Carlsen B, Colvin CJ, Gülmezoglu M. Using qualitative evidence in decision making for health and social interventions: An approach to assess confidence in findings from qualitative evidence syntheses (GRADE-CERQual). *PLoS Med* 2015;12:e1001895.
39. SBU. Tandförluster. En systematisk litteraturöversikt. Stockholm, Statens beredning för medicinsk utvärdering (SBU); 2010. SBU-rapport 204. Available from: <http://www.sbu.se/tandforluster>.
40. Corbin J, Strauss A. Basics of qualitative research: techniques and procedures for developing grounded theory. 3rd ed. Thousand Oaks, SAGE; 2008.
41. Winther Jørgensen M, Phillips L. Diskursanalys som teori och metod. Lund, Studentlitteratur; 2000.

9 Sammanvägning av resultat

Vid utvärderingar av interventioner och metoder inom hälso- och sjukvård samt socialtjänst gäller det att bedöma om ett alternativ är effektmässigt överlägset ett annat för ett givet tillstånd. Om det finns flera studier, behöver studieresultaten vägas samman. De sammanvägda resultaten kan ingå i en evidensprofil (se Kapitel 10 om GRADE) och därefter fungera som en del i ett beslutsunderlag inom evidensbaserad medicin [1]. Om sammanvägningen görs med hjälp av statistiska metoder kallas den för metaanalys; om statistiska metoder inte används brukar man tala om narrativa sammanvägningar. Metaanalyser används oftast avseende randomiserade studier (RCT). De förekommer dock även vid sammanvägningar av andra typer av studier, till exempel inom diagnostik. Syftet med detta kapitel är att ge en orientering om följande:

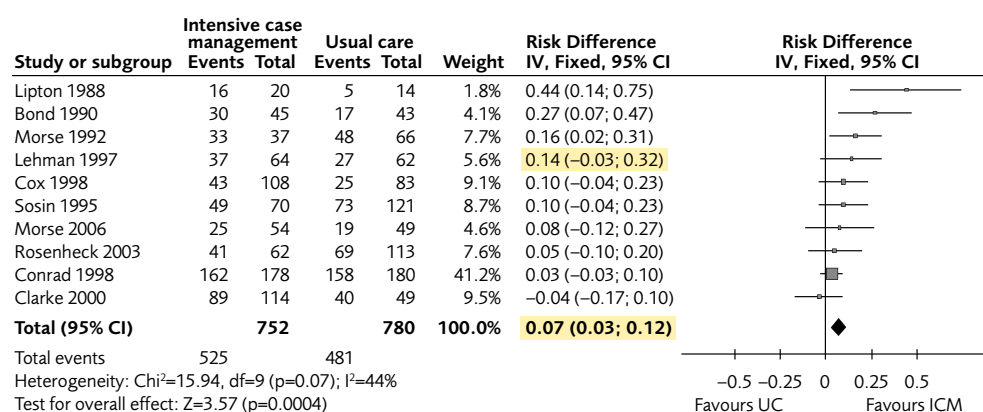
- vad det innebär att göra en metaanalys
- problem som uppkommer vid en metaanalys samt strategier för att hantera problemen
- publikationsbias
- bristande samstämmighet (heterogenitet)
- random effects model
- metaanalys vid observationsstudier
- nätverksmetaanalys

Alla resultat har inte samma tyngd

Metaanalys innebär att man räknar fram ensamvägd effektstorlek från flera enskilda studieresultat. för att skatta en ”sann” effekt. Alla enskilda resultat har dock normalt inte samma tyngd i sammanvägningen. Intuitivt kan man tycka att små studier borde väga mindre än stora studier vid sammanvägningen. Detta stämmer också i viss mån. Den relativa tyngd som varje resultat har beror normalt sett på antalet individer i studien; ju fler individer, desto tyngre blir resultatet i sammanvägningen. Egentligen är det stickprovsfördelningens spridning (standardfelet) som avgör, ju mindre spridning, desto större tyngd (denna spridning minskar om antalet individer ökar) [2].

Ett vanligt sätt att åskådliggöra metaanalysen är en så kallad forest plot (skogsdiagram). Denna innehåller bland annat skattade effektstorlekar för varje studie, en sammanvägd effektstorlek samt konfidensintervall för såväl de enskilda effekterna som för den sammanvägda effekten. I Figur 9.1 visas en forest plot, med resultaten av en intervention för hemlösa personer med psykisk funktionsnedsättning och mer eller mindre grava missbruksproblem [3–12]. Interventionen består av ett program kallat intensive case management (ICM) medan kontrollalternativet består av standardvård (UC för usual care). Effekt-måttet är riskskillnad (risk difference)¹. Riskskillnad anger här hur många procentenheter fler i interventionsgruppen som klarat av eget boende vid 12-månadersuppföljningen jämfört med kontrollgruppen, alltså skillnaden mellan två proportioner. Man brukar använda ordet ”risk” även om det rör sig om positiva händelser som till exempel tillfrisknande. Resultatet från varje enskild studie benämns enligt försteförfattaren, de horisontella linjerna visar konfidensintervallen och rektangeln i mitten visar vilken effektstorleken är.

Figur 9.1
Exempel på metaanalys (forest plot) – intensive case management (ICM) mot standardvård (UC).

CI = Confidence interval; ICM = Intensive case management; UC = Usual care

¹ Det är vanligt att man istället använder oddskvot eller riskkvot vid medicinska utvärderingar beroende på de statistiska egenskaper dess mått har. Vi har valt riskskillnad eftersom detta mått är enklast att förstå.

För Lehman och medarbetares studie är resultatet följande: riskskillnaden är 14 procentenheter, alltså 14 procentenheter fler i interventionsgruppen än kontrollgruppen hade ett eget stabilt boende vid 12-månadersuppföljningen. Konfidensintervallet, från -3 till 32 procentenheter, överlappar emellertid 0-linjen. Detta innebär att skillnaden ligger inom den statistiska felmarginalen. Resultatet är med andra ord inte statistiskt signifikant. Diamanten (romboiden) längst ner visar den sammanvägda effekten samt konfidensintervallet för den sammanvägda effekten: en riskskillnad på 7 procentenheter och ett konfidensintervall från 3 till 12 procentenheter.

I kolumnen med rubriken Weight framgår vilken vikt respektive resultat har i sammanvägningen. Det "lättaste" resultatet (knappt 1,8 procent) kommer från en studie av Lipton och medarbetare medan det resultat som väger tyngst har presenterats i en studie av Conrad och medarbetare (41,2 procent). Notera att ett resultat väger tyngre ju kortare konfidensintervallet är. Detta beror på att ju större standardfelet är, desto längre blir konfidensintervallet.

Figur 9.1 kan illustrera varför man gör metaanalyser. För det första resulterar metaanalysen i en sammanvägd effekt från de tio ingående resultaten (diamanten längst ner i Figur 9.1). Det underlättar tolkningen av resultaten vid en utvärdering om man har en effekt med ett konfidensintervall istället för tio olika effekter med tio olika konfidensintervall. För det andra ökar precisionen i skattningen av effekten normalt sett jämfört med precisionen i de enskilda resultaten. Det betyder att risken minskar att man missar en "sann" effekt på grund av att antalet ingående individer är för litet².

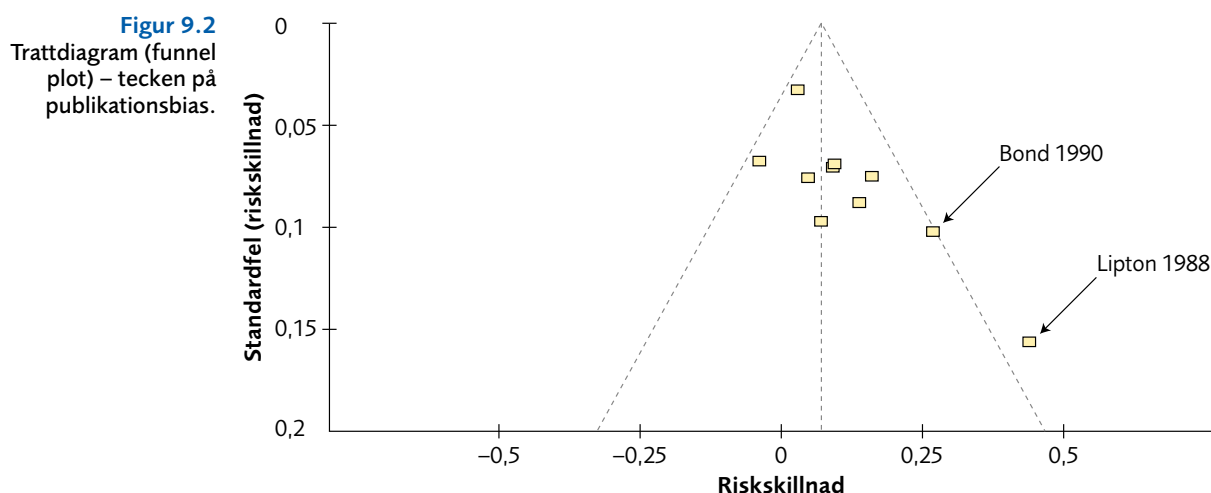
Det finns emellertid några problem som gör att den sammanvägda effekten i Figur 9.1 inte alltid är en tillförlitlig skattning av den "sanna" effekten. För det första kan det vara så att de resultat som ingår i metaanalysen inte utgör ett representativt urval på grund av ett problem som kallas publikationsbias. Vanligtvis innebär detta att den skattade effekten är något för stor. För det andra kan resultaten baseras på studier där åtminstone några studier inte är tillräckligt lika de andra avseende till exempel populationens sammansättning, lokal kontext (sammanhang), interventionernas exakta innehåll, kontrollvillkoren, sättet att mäta effekterna, samt studiedesign. Detta problem brukar kallas klinisk heterogenitet [13] och kan ta sig uttryck i såväl en över- som en underskattning av den "sanna" effekten. I följande avsnitt kommer vi att visa hur metaanalys kan användas för att hantera sådana problem, först publikationsbias och därefter heterogenitet.

Publikationsbias och funnel plots

I Figur 9.2 har resultaten från Figur 9.1 gjorts om till en funnel plot (tratt-diagram). Effektstorleken visas på den horisontella axeln medan spridningen (standardfelet) visas på den vertikala axeln. Observera att den vertikala axelns

² Risken för typ 2-fel eller β -fel minskar vid metaanalys eftersom den statistiska teststyrkan ökar.

värden är omvända så att ju högre upp på axeln ett resultat finns, desto mindre är spridningen. Kvadraten längst ner till höger visar resultatet från Lipton och medarbetare med en effekt på 44 procentenheter och med den största spridningen av alla ingående studier. Den streckade triangeln är en hjälp för att visuellt kunna tolka resultatet. Den lodräta mittenlinjen visar var den sammanvägda effekten på 7 procentenheter ligger.

Modellen bygger bland annat på två antaganden: (a) att resultat från stora studier (med liten spridning) är lättare att publicera än resultat från små och (b) att resultat med en stor effekt till förmån för den utvärderade interventionen är lättare att publicera än resultat som inte är signifikanta eller som talar emot interventionen [2,14]. Publiceringssvårigheten kan ta sig uttryck i att de små icke-positiva resultaten aldrig blir publicerade, att publiceringen tar längre tid eller att publicering sker i tidskrifter som inte indexeras i referensdatabaser (och kan därmed vara svåra att hitta). Medvetenheten om dessa publiceringsproblem kan även leda till en selektiv rapportering inom varje enskild studie på så sätt att man endast rapporterar de statistiskt signifikanta resultat som talar för interventionen och undviker att rapportera övriga resultat. Ibland talar man om rapporteringsbias, något som inte riktigt är samma sak som publikationsbias. Rapporteringsbias innebär en tendentiös rapportering inom en och samma studie, alltså en benägenhet att endast rapportera de resultat som stödjer interventionen. Om rapporteringsbias är mer vanligt inom småstudier än inom stora, tar sig detta samma uttryck som publiceringsbias. Det bör även nämnas att det kan finnas ekonomiska intressen bakom denna typ av selektiv rapportering om de som utvärderar interventionen kan ha eget intresse av att den framstår som effektiv.

Om ovanstående antaganden stämmer, borde det finnas relativt få studieresultat i den vänstra nedre hörnan av triangeln (alltså små studier som talar emot interventionen eller som inte är statistiskt signifikanta). Om det inte fanns något publikationsbias, borde resultaten fördela sig symmetriskt kring den sammanvägda och skattade effekten. I Figur 9.2 finns tecken på publikationsbias. Detta

betyder att riskskillnaden på 7 procentenheter kan vara en överskattning av den ”sanna” effekten.

För att få en bild av hur mycket effekten överskattas kan man plocka bort de mest extrema resultaten (trim) till förmån för interventionen och därefter räkna fram en ny effektstorlek. För att det sammanvägda konfidensintervallets längd inte ska överskattas kan nya hypotetiska resultat läggas till (fill). Detta sätt att hantera publikationsbias har utvecklats till en statistisk metod kallad trim and fill där man med hjälp av en iterativ process räknar fram ett resultat där publikationsbias har hanterats [2]. Om till exempel resultatet från Lipton och medarbetares studie tas bort, förändras inte den skattade effekten på 7 procentenheter, men konfidensintervallets övre gräns minskar från 0,12 till 0,11. Om även Bond och medarbetares studie tas bort, minskar effekten till 6 procentenheter och konfidensintervallet går från 0,02 till 0,10; resultatet är alltså statistiskt signifikant. Ovanstående metodologiska övningar kan ge en bild av resultatens konsistens och hur stort ett publikationsbias skulle kunna vara i detta exempel.

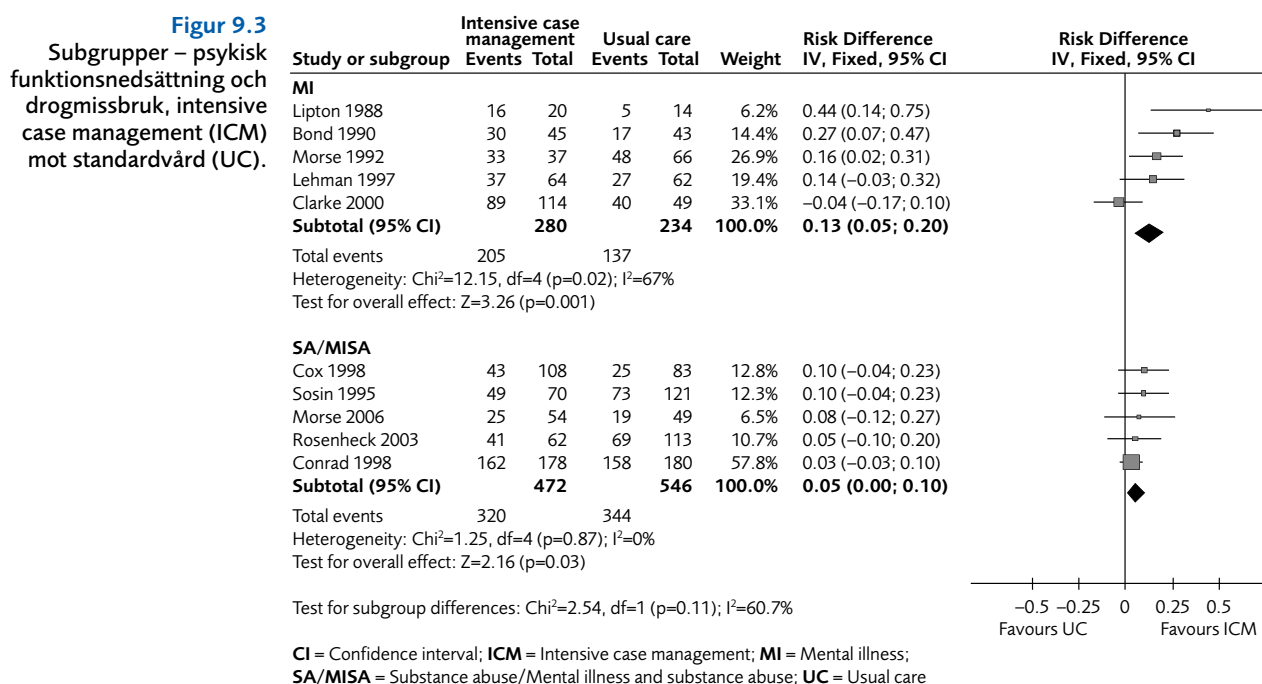
Bristande samstämmighet kan tydliggöras och undersökas

I detta avsnitt kommer vi att visa hur problemet med heterogenitet kan hanteras med hjälp av metaanalys [2,13]. Även om alla resultat utom ett i Figur 9.1 uppvisar en positiv effekt är inte resultaten samstämmiga. Exempelvis varierar effektstorleken en hel del, från 44 procentenheter (Lipton och medarbetare) till minus 4 procentenheter (Clarke och medarbetare). Det går att kvantifiera denna bristande samstämmighet med olika mått på heterogenitet såsom I^2 och Q . Q är ett vägt mått som baseras på de avvikelser som varje enskilt resultat har från den sammanvägda effekten. Med hjälp av ett χ^2 -test framgår att heterogeniteten är statistiskt signifikant i exemplet eftersom $p=0,07$, det vill säga $<0,10$ (som tumregel brukar 0,10 användas som gräns av försiktighetsskäl). Hur stor andel av den totala variansen som förklaras av variansen mellan de enskilda resultaten fångas upp av I^2 , 44 procent i fallet ovan. Annorlunda uttryckt, I^2 utgör andelen av den totala variansen som förklaras av att det finns reella skillnader i effektstorlekar studierna emellan. Enligt en tumregel brukar I^2 benämnas på följande sätt: låg heterogenitet = 0,25, måttlig heterogenitet = 0,50 och hög heterogenitet = 0,75 [2].

Anta att de olika resultaten bygger på studier som är mycket lika varandra avseende interventioner, kontrollvillkor, utvärderingsdesign och effektmått. Anta vidare att populationerna varierar från ett resultat till ett annat, men att positiva effekter trots detta uppvisar stor samstämmighet. Under sådana omständigheter tyder resultatet sammantaget på att interventionens skattade effektivitet är förhållandevis stabil oavsett subgrupper inom populationen (allt annat lika). I Figur 9.1 är resultaten emellertid inte samstämmiga vilket visar sig i den statistiska heterogeniteten.

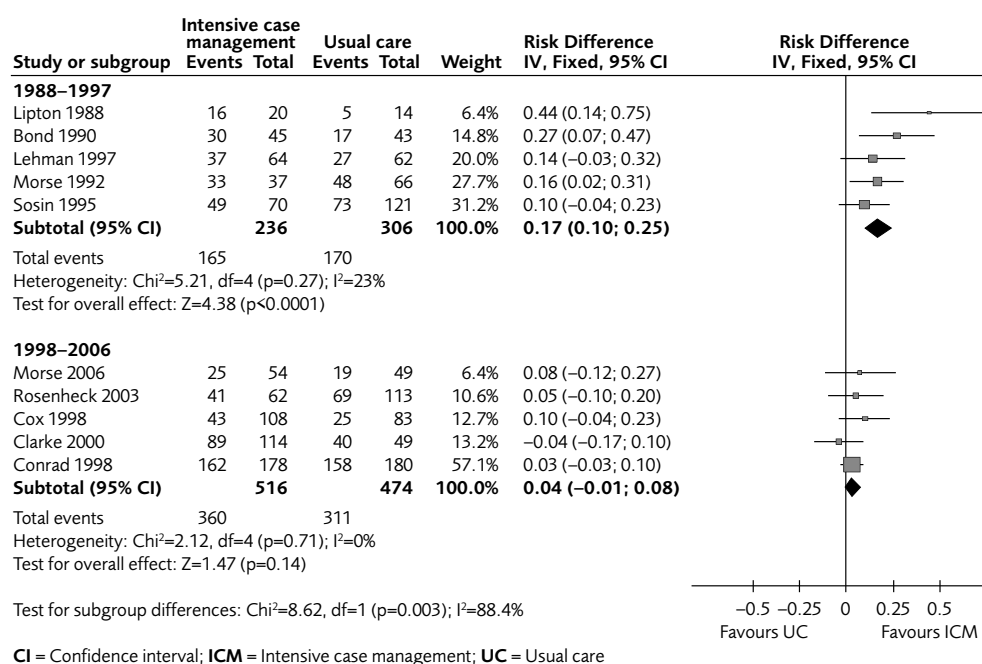
Det kan emellertid finnas kliniska och metodologiska förklaringar till den bristande samstämmigheten. En möjlighet är att skilda patientgrupper reagerar olika på interventionen ICM. ICM har i första hand utvecklats för personer med psykisk funktionsnedsättning, till exempel schizofreni (MI för mental illness). Det kan därför vara så att ICM fungerar annorlunda för patienter vars huvudsakliga problem är tungt drogmissbruk (SA för substance abuse) eller både tungt drogmissbruk och psykisk funktionsnedsättning (MISA). En strategi att hantera heterogeniteten skulle därför kunna vara att analysera betydelsen av olika subgrupper.

I Figur 9.3 har resultaten delats upp i två subgrupper men någon total sammanvägning har inte gjorts. Med denna gruppindelning framgår att det inte finns någon heterogenitet inom SA/MISA-gruppen medan den till och med ökar inom MI-gruppen. Detta skulle kunna tyda på att ICM fungerar olika i de två grupperna, sämre i SA/MISA och bättre i MI-gruppen jämfört med UC. Andelen av den totala variansen som förklaras av de två subgrupperna är mer än måttligt stor (60,7 procent), varför uppdelning i subgrupper kan vara lämplig. Eftersom heterogeniteten i MI-gruppen ökar och skillnaden mellan subgrupperna inte är statistiskt signifikant ($p=0,11$), kanske det är lämpligt att gå vidare med ytterligare subgrupper inom MI-gruppen eller att redovisa resultaten separat för de enskilda studierna. Det kan dock finnas andra alternativ för att förklara den bristande samstämmigheten.

Bakom heterogeniteten kan det finnas ett metodologiskt problem. Detta problem kan uppträda när kontrollvillkoret utgörs av standardvård och den utvärderade interventionen består av en sammansättning av flera mer eller mindre verksamma komponenter. Detta problem har att göra med att kom-

ponenter, som ingår i den nya och kanske mer effektiva interventionen, börjar spridas och integreras som delar i interventioner som ingår i standardvården (en slags kontaminering). Om detta stämmer borde effekten av ICM i jämförelse med UC bli allt mindre över tid eftersom UC blir allt mer lik ICM över tid. I Figur 9.4 har nya subgrupper bildats där resultaten delats upp i två hälften i enlighet med medianen (mellan år 1997 och 1998) för det tidsspänn som omfattas. Med denna nya indelning försvinner heterogeniteten i båda subgrupperna, skillnaden mellan subgrupperna blir statistiskt signifikant ($p=0,003$) och andelen av den totala variansen som förklaras av de två subgrupperna blir hela 88,4 procent.

Figur 9.4
Subgrupper – studier
år 1988–1997 samt
1998–2006, intensive
case management (ICM)
mot standardvård (UC).

Om antagandet om kontaminering stämmer, borde de minskande effekterna över tid i första hand bero på att UC klarar sig allt bättre samtidigt som ICM-gruppens resultat ligger på ungefär samma nivå över tid. Om man summerar samtliga individer i respektive grupp från de två tidsintervallen blir resultatet följande:

- Av de deltagare som fått UC befann sig 56 procent ($170/306=0,56$) i stabilt boende vid 12-månadersuppföljningen under åren 1988–1997. För perioden efter 1998–2006 var motsvarande andel för UC-gruppen 66 procent ($311/474=0,66$). Detta innebär en förbättring på 10 procentenheter.
- Av de deltagare som fått ICM återfanns 70 procent i stabilt boende vid 12-månadersuppföljningen för båda tidsintervallen ($165/236=0,70$ och $360/516=0,70$).

Dessa två resultat pekar på att kontrollgruppen kan ha kontaminerats över tid. I detta fall när det finns en kontinuerlig variabel som skulle kunna förklara

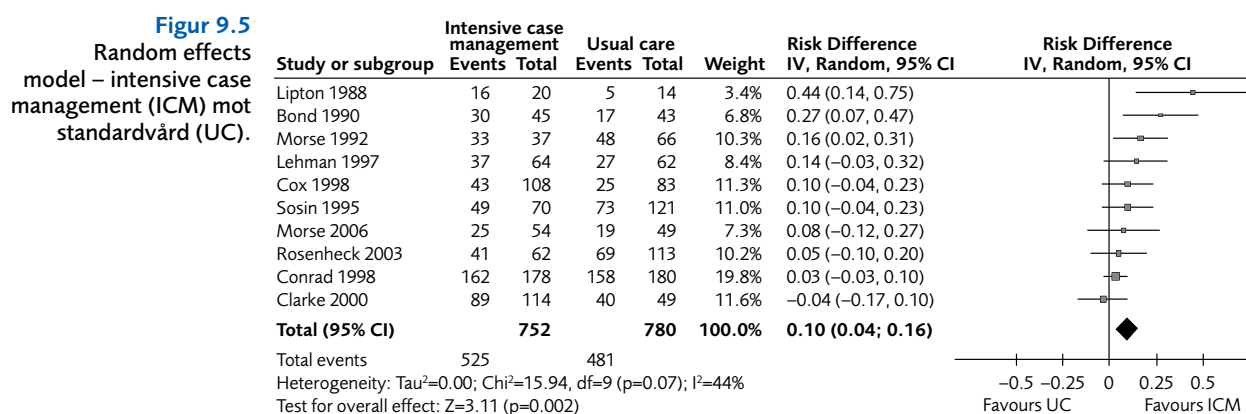
effektstorlekens variation skulle man även kunna använda sig av metaregression som analysverktyg istället för två tidsperioder [2].

Figur 9.3 och 9.4 exemplifierar vad subgruppsanalys kan innebära som strategi att hantera problemet med heterogenitet, det vill säga med bristande samstämmighet. Det troliga är att den bristande samstämmigheten har flera orsaker och övningarna ovan visar att såväl en heterogen population som metodologiska problem kan ligga bakom. Det kan dock finnas ytterligare orsaker.

Bristande samstämmighet kan inkluderas i metaanalysmodellen

Vi har hittills använt en fixed effect model (FEM) i Figur 9.1–9.4 [2]: under Risk Difference står det Fixed. Denna modell bygger på antagandet att samtliga resultat utgör slumpmässiga urval från en och samma population där det finns en enda ”sann” effekt. Ett annat ganska vanligt sätt att hantera heterogenitet är emellertid att använda sig av en annan modell som bygger på andra antaganden. Denna alternativa modell kallas random effects model (REM) [2]. När denna modell används utgår man från att varje studieresultat baseras på slumpmässiga urval från flera populationer av resultat med en egen ”sann” effekt för varje studie. I praktiken betyder detta att små avvikande studier kommer att väga mer med random än med fixed effects model. Det kan nämnas att ju mindre heterogena resultat, desto mindre blir skillnaderna i resultat mellan modellerna.

I Figur 9.5 visas hur resultaten förändras jämfört med Figur 9.1 då REM används. För det första ökar effekten från 7 till 10 procentenheter samt att konfidensintervallet både förskjuts och blir längre: 0,04 till 0,16 istället för 0,03 till 0,12. Vidare bör det noteras att det tyngsta resultatet i Figur 9.1 – från studien av Conrad och medarbetare – minskar från 41,2 till 19,8 procent samt att det lättaste resultatet i Lipton och medarbetares studie ökar från 1,8 till 3,4 procent.

CI = Confidence interval; ICM = Intensive case management; UC = Usual care

Att dela upp resultaten i subgrupper (Figur 9.3 och 9.4) eller inkludera heterogeniteten i metaanalysmodellen (Figur 9.5) är olika sätt att hantera bristande samstämmighet. Vad dessa alternativa strategier innebär blir tydligt när man tolkar resultaten. Resultaten i Figur 9.5, en effekt på 10 procentenheter i riskskillnad, bygger på antagandena att det finns tio olika populationer med vardera en egen sann effekt för varje studie. De tio skilda resultaten antas utgöra slumpmässiga urval av studier från dessa respektive populationer. Den sammanvägda effekten på 10 procentenheter är därför inte en skattning av en sann effekt utan en skattning av medelvärdet i en fördelning av skattade "sanna" effekter. Uppdelningen i subgrupper (Figur 9.3 och 9.4) istället för att använda REM innebär antaganden om att det finns två populationer, en för vardera subgruppen, och två "sanna" effekter. Dessa populationer bedöms vara för olika för att det ska vara meningsfullt att inkludera resultat från dem i samma sammanvägning.

Stor klinisk heterogenitet och ingen statistisk sammanvägning

Varje enskilt resultat baseras på studier som kan vara olika varandra avseende populationer (t.ex. sammansättning, riskfaktorer), interventioner (t.ex. innehåll inklusive tilläggsbehandlingar, implementering), kontrollvillkor (t.ex. innehåll inklusive tilläggsbehandlingar, implementering), effektmått (t.ex. definitioner, mätmetoder, uppföljningstid) samt studiedesign (t.ex. allokeringsmetoder, hantering av behandlingsavbrott). Om olikheterna är för stora, kan man helt enkelt avstå från att väga samman resultaten till en enda skattning av effektstorleken. Att sammanfatta resultaten i en forest plot kan emellertid ändå vara till hjälp när resultaten sedan ska tolkas (Figur 9.6).

Samtliga resultat med samma statistiska effektmått (riskskillnad) inklusive konfidensintervall finns med i figuren. Detta gör materialet överskådligt jämfört med om effekterna skulle redovisas i separata figurer eller enbart i texten. Genom att inte räkna fram en sammanvägd effekt kan man markera att detta inte skulle vara lämpligt. Om materialet är alltför komplext och heterogent, skulle en sammanvägning kunna ge en vilseledande tilltro till en precision som inte är möjlig. Sammanvägningar av resultaten, såsom de presenteras i Figur 9.6, kan därför inte vara statistiska utan istället narrativa. Detta betyder att man måste tolka och sammanfatta hela bilden som framträder i Figur 9.6 med ord.

Analysverktyg eller del i evidensprofil

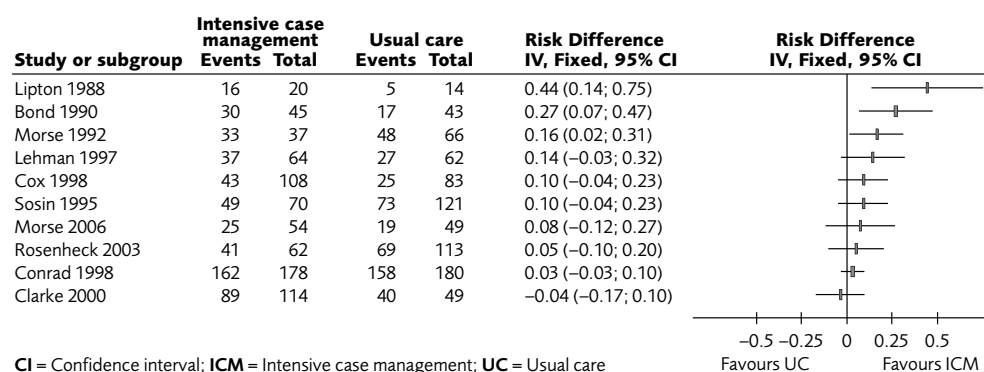
Metaanalys kan användas på olika sätt. I exemplen ovan har metaanalysen fungerat som ett analysverktyg med vars hjälp man får en bättre förståelse för de data man arbetar med. När väl slutrapporten skrivs och underlaget ska tabuleras i GRADE och bilda en evidensprofil (Kapitel 10), bör man välja de metaanalyser som ska ingå med omsorg. Detta gäller vilka studieresultat som ska ingå, val

av modell (fixed effects model eller random effects model), eventuella subgrupper samt om man ska göra någon sammanvägning. Även val av statistiska effektmått (oddskvot, riskkvot, riskskillnad, hasardkvot m m) behöver motiveras. Dessa mått har olika statistiska egenskaper och användningsområden. I exemplen ovan har riskskillnad valts av pedagogiska skäl eftersom riskskillnad är lätt att förstå intuitivt.

Dessa val kan spela stor roll då beslut ska fattas i valet mellan alternativa interventioner. Om Figur 9.1 eller 9.5 väljs, talar resultaten för ICM framför UC (allt annat är lika) oavsett vilken subgrupp det rör sig om (psykisk funktionsnedsättning eller tungt drogmissbruk med eller utan psykisk funktionsnedsättning). Om hänsyn tas till ett eventuellt publikationsbias (Figur 9.2), förändrar inte detta bilden, även om de förväntade effekterna blir något mindre. Ett val av Figur 9.3 skulle innebära att ICM är att föredra om psykiskt funktionsnedsättning utgör huvudproblemet. Om tungt drogmissbruk finns med i bilden är inte detta val lika klart (allt annat lika). Om man väljer metaanalysen i Figur 9.4 som en del av evidensprofilen, är det tveksamt om ICM är att föredra framför UC, oavsett om psykiskt funktionsnedsättning eller tungt drogmissbruk utgör huvudproblemet. Det verkar ju som om UC har förbättrats så pass mycket under det senaste decenniet att det inte längre verkar finnas någon skillnad jämfört med ICM.

Anta att Figur 9.6 används i det slutgiltiga underlaget som en del i en evidensprofil. I detta fall har resultaten bedömts komma från studier vilka är alltför olika för att en sammanvägning ska vara meningsfull. Det centrala i detta fall är vilket eller vilka resultat som är mest relevanta för beslutsfattande inom den svenska praktiken (jämför överförbarhet i GRADE). Alla tio resultat i Figur 9.6 kanske inte är lika relevanta om population, intervention, kontrollalternativ, effektmått och design beaktas i detalj. Kanske Morse och medarbetare är den studie som bäst fångar de alternativ som praktiken står inför, kanske något eller några andra studieresultat är mest relevanta. Vilket eller vilka resultat som då väljs avgör förstås vilket beslut som stöds på samma sätt varför detta val måste motiveras på ett systematiskt och transparent sätt.

Figur 9.6
Forest plot utan
sammanvägning.

Det bör betonas att de forskningsfrågor man försöker besvara med hjälp av metaanalys kan vara mycket olika. Detta beror dels på hur frågan specificerats, dels på hur det aktuella forskningsfältet ser ut. Ovanstående exempel kommer från ett forskningsfält präglad av många studier med få deltagare, komplexa och ofta otillräckligt beskrivna interventioner och kontrollvillkor samt inte alltid tillförlitliga effektmått. Forskningsfrågan är även förhållandevis vid. Med en mer snävt avgränsad fråga inom ett metodologiskt starkare forskningsfält kan det se ut på ett helt annat sätt.

Anta att man vill veta hur totalmortaliteten påverkas för personer med akuta koronara syndrom av två alternativa trombocythämmande läkemedel: ticagrelor och clopidogrel. För denna fråga finns i skrivande stund endast två randomiserade studier att tillgå [15,16], men det är två välgjorda och stora studier. Den ena, PLATO, omfattar drygt 18 000 deltagare från över 740 olika center fördelade över nästan hela världen, medan den andra, DISPERSE2, hade 990 deltagare från 132 center. Resultaten visas i Figur 9.7 i form av relativa risker (andelen döda i ticagrelorgruppen dividerat med andelen döda i clopidogrelgruppen)³.

Resultaten i den större studien är statistiskt signifikanta och talar för ticagrelor, medan det i den mindre studien finns en icke-signifikant och minimal överrisk (tre personer) för ticagrelorgruppen. Även om det inte föreligger någon statistisk heterogenitet, kan man ändå konstatera att de två studierna ger olika budskap. Det finns dock några kliniska och metodologiska skillnader mellan de två studierna. För det första är den totala andelen döda i PLATO 4,9 procent mot 1,7 procent i DISPERSE2, vilket tyder på att deltagarna kan vara friskare i DISPERSE2. I DISPERSE2 var målgruppen personer med akuta koronara syndrom utan ST-segmentelevation medan målgruppen för PLATO även inkluderade denna grupp. För det andra var uppföljningstiden 12 månader i PLATO medan den endast var 3 månader i DISPERSE2. Antalet händelser (events) är också betydligt färre i DISPERSE2-studien.

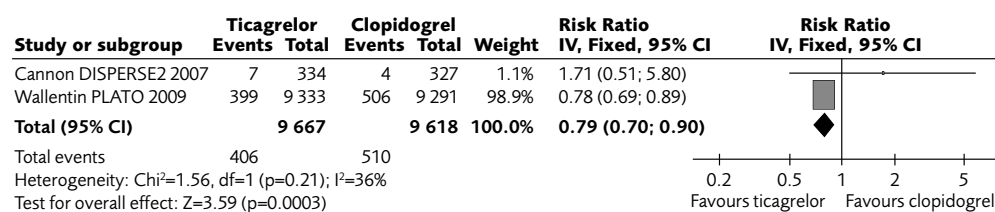
Sammantaget kan detta betyda att studierna bedöms vara för olika för att vägas samman som underlag i en evidensprofil. Om man bedömer att en uppföljningstid på 12 månader eller längre krävs för tillförlitliga resultat, kan man välja bort DISPERSE2 från evidensprofilen. Det är slutligen så att rent statistiskt spelar DISPERSE2 ingen roll, eftersom den skattade effekten och konfidensintervallet inte påverkas märkbart om DISPERSE2 tas med eller tas bort. Studien väger endast 1 procent.

Det kan verka poänglöst att genomföra en metaanalys med endast två studier som kanske är för olika för att vägas samman. Som analysverktyg kan metaanalysen ändå ha sin roll. Skillnaden mellan de två studieresultaten blir tydliga. Detta kan göra att man blir uppmärksam på kliniska och metodologiska skillnader man kanske inte uppmärksammat tidigare. Slutligen blir studie-

³ I ticagrelorstudien redovisas effekten som hasardkvot vilket är ett bättre alternativ än riskkvot eftersom tiden till händelsen beaktas. Eftersom dessa uppgifter inte finns i den mindre har vi använt riskkvot.

resultatens relativa statistiska vikt tydlig. Allt detta kan vara till hjälp när man slutligen bedömer vad som ska ingå i evidensprofilen. Om de två studierna bedöms vara tillräckligt lika bör en sammanvägning ingå i evidensprofilen för att förenkla presentation och tolkning (se Kapitel 10 om GRADE).

Figur 9.7
Ticagrelor mot
clopidogrel.

CI = Confidence interval

Metaanalys av observationsstudier

Det går att göra metaanalyser avseende resultat från *observationsstudier*, även om det är mindre vanligt än för randomiserade studier och ofta mer arbetskrävande. Grundprincipen är emellertid samma. Man väger samman effekter där interventioner jämförs med kontrollvillkor. Det finns dock ett antal praktiska och principiella problem som gör det hela svårare och mer arbetskrävande än då randomiserade studier används. Observationsstudier präglas av stor variation avseende metodologiska upplägg. Variationen kan till exempel bero på om det finns en matchad jämförelsegrupp (kontrollgrupp) vid baslinjen (mätningar före intervention) eller om man skapar en matchning i efterskott genom någon form av multivariat metodik, antalet jämförelsegrupper och vid hur många tidpunkter mätningar görs. Campbell och medarbetare [17] lyfter fram 14 varianter medan Shadish och medarbetare [18] beskriver ett 20-tal studieupplägg vilka delats in i fyra olika kategorier: (a) observationsstudier som såväl saknar jämförelsegrupp som mätningar vid baslinjen, (b) observationsstudier som har såväl jämförelsegrupp som mätningar vid baslinjen, (c) avbrutna tidsserier samt (d) avbruten regressionsdesign (regression discontinuity design).

Samtliga alternativa studieupplägg bör inkludera någon modell med vars hjälp man försöker hantera problem med risk för selektionsbias. Selektionsbias kan uppkomma då interventions- och kontrollgrupper inte är tillräckligt lika avseende till exempel risk och skyddsfaktorer. För att metaanalyser baserade på observationsstudier ska vara praktiskt möjliga, krävs att data finns tillgängliga i ett format där interventionsgruppen ställs mot en jämförelsegrupp efter justeringar för eventuella skillnader. Man kan matcha kontrollgruppen mot interventionsgruppen vid baslinjen med stöd av till exempel kända risk- och skyddsfaktorer med syftet att grupperna ska vara så lika som möjligt. I andra fall försöker man skapa likvärdighet i efterhand med hjälp av statistiska metoder.

Om syftet med studien är att utvärdera en intervention i jämförelse med ett kontrollalternativ kan det vara möjligt att använda studieresultaten i en metaanalys. Om huvudsyftet inte varit en sådan utvärdering utan istället att testa

en kausal modell kan det vara svårare att använda resultaten i en metaanalys, speciellt om det inte finns tillräckligt med statistisk information (t.ex. antal individer, medelvärden, spridningsmått).

Att använda metaanalysen baserad på observationsstudier som ett analysredskap behöver inte vara förenat med några större principiella problem; det kan till exempel handla om att få grepp om heterogeniteten. Att använda de statistiska sammanvägningarna som en del i en evidensprofil kan emellertid vara riskabelt med resultat från observationsstudier. De justeringar man gjort kan avse olika bakgrundsfaktorer i de skilda studierna varför de kanske inte är tillräckligt lika för att kunna vägas samman. Man kan då göra en forest plot utan sammanvägning. I vissa fall kan emellertid observationsstudier ge viktig information när det saknas randomiserade studier, till exempel studier av långsiktiga biverkningar [19].

Komplexiteten kring observationsstudier som inte är likvärdiga vid baslinjen illustreras i Exempel 9.1.

Syftet i en observationsstudie var att undersöka om multidisciplinär vård (MDC) påverkar dödligheten för äldre patienter med kronisk njursjukdom [20]. I en logistisk regression använde man erhållandet av MDC som beroende variabel och ett antal riskfaktorer som oberoende variabler. Med stöd av denna modell kunde man därefter räkna fram ett sannolikhetsvärde för att en given patient skulle få MDC. Efter att varje patient fått ett sådant värde (propensity score) matchade man patienterna parvis. Därefter jämförde man överlevnadskurvor för dem som fått MDC med dem som inte fått denna vård. Resultatet var att de som fått MDC hade en tydligt lägre momentan risk att dö jämfört med kontrollgruppen med en hasardkvot på 0,50 (95 % KI, 0,35 till 0,71).

Exempel 9.1
Observationsstudie med skillnader i baslinjedata.

För att få en överblick över likheter och olikheter avseende inkluderade observationsstudier kan det krävas att man tabellerar ytterligare information än den som normalt tabelleras för randomiserade studier. Det kan röra sig om vilka variabler som ingår i den modell man använder för att hantera selektionsbias samt själva modellen. Detta exemplifieras i Tabell 9.1 med studier rörande program med multidisciplinära team för sjuka äldre jämfört med standardbehandlingar.

Om metoden för matchning bedöms vara tillräckligt lika, kan metaanalyser genomföras på samma sätt som för randomiserade studier (förutsatt att de är tillräckligt lika i andra väsentliga avseenden). Om skillnaderna är för stora kan man göra forest plots, men utan att väga samman effekterna (Figur 9.6).

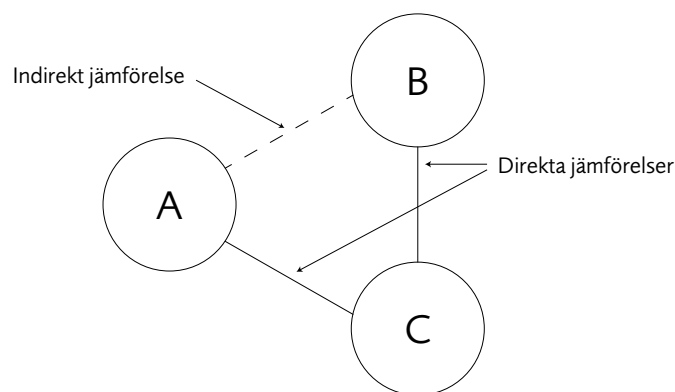
Tabell 9.1
Modell, variabler och
matchningsprocedur.

Study	Matching/ adjustment	Variables	Outcome measure
Hemmelgarn et al 2007 [20]	Logistic regression for propensity scores Greedy matching algoritms on propensity scores at ratio 1:1	<i>Independent:</i> Age, gender, index GFR, diabetes, co-morbidity score, and medication use including angiotensin-converting enzyme, inhibitor or angiotensin receptor blockers, β -blockers, calcium channel blockers, anti-arrhythmics, diuretics, cholesterol-lowering agents, and nonsteroidal anti-inflammatory drugs <i>Dependent:</i> Assignment to MDC-group	HR 0.50 (0.35 to 0.71) In favour of intervention
Wong et al 2006 [21]	Logistic regression for estimating independent risk and adjustment for confounders	<i>Intervention:</i> ACE vs other units <i>Confounders:</i> Age, sex, Apache II score, Charlson's index score, Cumulative Illness Rating Scale score, Geriatric Prognostic Index score, Internal medicine physician service	HR 1.36 (1.10 to 1.67) In favour of intervention
Meissner et al 1989 [22]	Adjusted for outliers		WMD 1.80 (-0.85 to 4.45) In favour of control
Stewart et al 1999 [23]	No adjustment		WMD -1.10 (-3.83 to 1.63) In favour of intervention
Zelada et al 2009 [24]	Logistic regression for estimating independent risk and adjustment for confounders	<i>Intervention:</i> Geriatric unit vs usual care unit <i>Confounders:</i> Age, Mental status score <21, Geriatric depression score >5, Baseline dependency in ≥ 1 BADL, Apache II score, Comorbidity Charlson index score	OR 4.24 (1.50 to 11.99) In favour of intervention

HR = Hazard ratio; **OR** = Odds ratio; **WMD** = Weighted mean difference

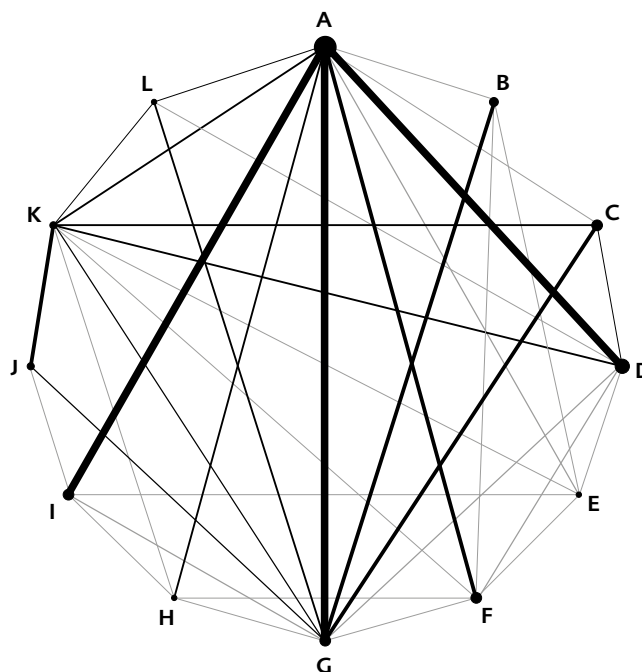
Nätverksmetaanalys

Det har utvecklats metaanalysmetoder för att hantera underlag där direkta jämförelser av relevans för praktiken saknas. Man kan till exempel behöva veta vilka effekterna skulle bli om två interventioner ställdes mot varandra, men där de båda endast jämförts med ett tredje alternativ (Figur 9.8).

Figur 9.8
Exempel på en enkel indirekt jämförelse.

Ofta är indirekta jämförelser mer komplicerade än den i figur 1 och kan bestå av omfattande nätverk med ett stort antal jämförelser (Figur 9.9).

Figur 9.9
Exempel på ett relativt stort nätverk. Större nätverk ökar inferensen då underlaget blir större. Figuren visar ett nätverk av direkta jämförelser där bokstäverna representerar jämförelseobjekt, till exempel olika mediciner, och linjerna representerar jämförelser, där tjockare linjer indikerar fler jämförande studier. Indirekta jämförelser kan beräknas där inga linjer finns.

För att nätverksmetaanalysen ska ge bra resultat krävs:

1. De ingående jämförelserna som till exempel patientegenskaper och andra effektmodifierare ska vara likartade (likhetsantagande).
2. Det får inte finnas relevant heterogenitet avseende studieresultaten (homogenitetsantagande).
3. Det får inte finnas relevanta motsägelser mellan effekterna i de direkta och indirekta jämförelserna (jämförbarhetsantagande) [36].

De första två antagandena gäller även för traditionell metaanalys.

Sedan cirka 2009 är den vanligaste metoden vid nätverksmetaanalys baserad på bayesianska hierarkiska modeller. Tidigare var Buchers metod och meta-regression⁴ vanligare.

Vid nätverksmetaanalys görs flera jämförelser parallellt. Som i exemplet i Figur 9.8 där intervention A jämförs med B, B med C samt A med C. Här är endast jämförelsen mellan A och B indirekt men flera jämförelser kan vara indirekta så länge det finns tillräckligt många direkta jämförelser som stödjer beräkningen. Dessutom kan jämförelserna vara direkta och indirekta samtidigt, så kallade mixade jämförelser. Ett grundläggande antagande vid nätverksmetaanalys är att direkta och indirekta jämförelser skattar samma parameter, det vill säga en direkt mätning av den relativa effekten mellan A och B i exemplet är densamma som den indirekta mätningen av den relativa effekten mellan A och B. Den indirekta jämförelsen mellan A och B estimeras med direkta mätningar mellan A och C samt C och B.

Nätverksmetaanalystekniker stärker inferensen på den relativa effekten av två behandlingar genom att inkludera direkta och indirekta jämförelser och samtidigt tillåta inferens på samtliga behandlingar med bibehållen randomisering [37].

Metaanalys av diagnostiska studier

Ytterligare ett tillämpningsområde för metaanalyser är *diagnostik* [2].

Det viktigaste utfallsmåttet för studier av diagnostiska metoder är effekter på deltagarnas hälsa. Sådana studier bör vara randomiserade och gängse metodik för metaanalyser kan användas. Ofta saknas studier som utvärderar effekter av att använda ett test utan man får nöja sig med att utvärdera testets diagnostiska tillförlitlighet (Se Kapitel 7).

Metaanalys av studier om diagnostisk tillförlitlighet är mera komplicerat än för interventionsstudier. Orsaken är att det finns två utfallsmått, sensitivitet och specificitet, som är korrelerade till varandra (Kapitel 7). En tidigare använd metod var kopplade forest plots, dvs diagrammet visade metaanalyser för sensitivitet respektive specificitet parallellt (Se Kapitel 7, Figur 7.3). Metoden förutsatte att samtliga studier använde samma tröskelvärde.

Kopplade forest plots kan vara värdefulla som ett första steg för att få en uppfattning om hur heterogent materialet är. Det finns möjligheter att göra kopplade forest plots i Cochrane collaborations programvara RevMan men observera att diagrammet inte kommer att ge sammanvägda värden för sensitivitet och specificitet. Om den kopplade forest plot visar hög heterogenitet mellan studierna kan det finnas skäl att analysera orsaker till heterogeniteten och överväga om alla studier ska ingå.

⁴ Endast lämplig för random-effects models enligt Higgins and Thompson, 2004, Statistics in medicine.

Nackdelen med kopplade forest plots är att de inte tar hänsyn till det inbördes beroendet mellan sensitivitet och specificitet, tröskeleffekten. Resultaten kan istället vägas samman med hjälp av antingen bivariat metaanalys eller Hierarkisk summa ROC-analys (HSROC). De beskrivs utförligt i Cochranes handbok, Kapitel 10 [24]. Metaanalyserna kan inte genomföras helt inom programvaran RevMan utan kräver också tillgång till statistisk programvara av typen Stata, SAS eller SPSS (senare versioner).

Programvaror

Det finns flera olika program som kan användas för metaanalys. Ett av de mest lättanvända programmen, som för närvarande är fritt tillgängligt på internet, är Review Manager (RevMan) som har tagits fram inom Cochrane Collaboration. Programmet följer internationellt etablerade konventioner men klarar inte mer komplicerade former av metaanalyser som till exempel diagnostiska metaanalyser eller nätverksmetaanalys.

Något mer avancerad är Comprehensive Meta-Analysis (CMA) som har fler funktioner än RevMan (t.ex. metaregression), men är avgiftsbelagd.

Meta-DiSc som utvecklats speciellt för metaanalyser inom diagnostik är ännu fritt tillgängligt via internet.

Ytterligare ett par fritt tillgängliga programvaror för metanalys, men som dessutom har ett brett register av tillämpningar inom statistisk analys i övrigt är R tillsammans med ett stort urval av programpaket, samt Python tillsammans med programarkiven NumPy, SciPy och PANDAS.

Även STATA och SAS är kompetenta verktyg för statistisk analys bland annat metaanalys. Dessa två är dock inte fritt tillgängliga.

Några programvaror som är lämpliga för nätverksmetaanalys är WinBUGS, OpenBUGS, JAGS, Python tillsammans med PyMc, Stan, JULIA tillsammans med Mamba, R tillsammans med WinBUGS, OpenBUGS, JAGS, Laplaces demon, STATA och SAS. Samtliga dessa programmeringsverktyg, utom STATA och SAS, är fritt tillgängliga på internet.

Ett område i snabb utveckling

Metaanalyser och relaterade metoder är föremål för en snabb utveckling. Gamla arbetssätt modifieras och nya metoder tillkommer.. I dessa sammanhang är det av stor vikt att följa utvecklingen via internationella nätverk såsom Cochrane Collaboration och GRADE Working Group, där konventioner, systematik och transparens utvecklas. Av speciell betydelse för arbetet med metaanalyser är PRISMA statement (en vidareutveckling av QUORUM statement). Tre förändringar det senaste decenniet kan lyftas fram: (a) fokus har förskjutits från

enskilda studier till effektmått (vilka kan inkludera resultat från flera studier) då risk för bias bedöms, (b) betydelsen av kontext och extern validitet har betonats mer än tidigare, och (c) gamla former av evidenshierarkier har börjat problematiseras (vilket innebär att det inte är omöjligt att resultat från observationsstudier kan bedömas ha låg risk för bias).

Exempel 9.2

Kopplade forest plots av sensitivitet och specificitet av fem studier som undersöker tillförlitligheten hos kyla-test (en pellet doppad i etylklorid appliceras på tandytan) för att bestämma om en tandpulp är vital eller non-vital.

Sensitivitet				
Studie	Sensitivitet	(95% KI)	SP/(SP+FN)	SN/(SN+FP)
Evans 1999	0,92	0,82 till 0,98	49/53	72/81
Gopikrishna 2007	0,81	0,66 till 0,91	34/42	35/38
Kamburoglu 2005	0,94	0,84 till 0,99	49/52	40/41
Petersson 1999	0,83	0,64 till 0,94	24/29	27/30
Seltzer 1963	0,89	0,65 till 0,99	16/18	29/121
Specificitet				
Studie	Specificitet	(95% KI)	SP/(SP+FN)	SN/(SN+FP)
Evans 1999	0,89	0,80 till 0,95	49/53	72/81
Gopikrishna 2007	0,92	0,79 till 0,98	34/42	35/38
Kamburoglu 2005	0,98	0,87 till 0,99	49/52	40/41
Petersson 1999	0,90	0,73 till 0,98	24/29	27/30
Seltzer 1963	0,24	0,17 till 0,33	16/18	29/121

FN = Falska negativa; **FP** = Falska positiva; **KI** = Konfidensintervall;
SN = Sanna negativa; **SP** = Sanna positiva

Referenser

- Haynes RB, Devereaux PJ, Guyatt GH. Clinical expertise in the era of evidence-based medicine and patient choice. *ACP J Club* 2002;136:A11-4.
- Borenstein M, Hedges LV, Higgins JPT, et al. *Introduction to meta-analysis*. Chichester: John Wiley & Sons Ltd; 2009.
- Bond GR, Witheridge TF, Dincin J, Wasmer D. Assertive community treatment for frequent users of psychiatric hospitals in a large city: A controlled study. *Am J Community Psychol* 1990; 18:865-91.
- Clarke GN, Herinckx HA, Kinney RF, Paulson RI, Cutler DL, Lewis K, Oxman E. Psychiatric hospitalizations, arrests, emergency room visits, and homelessness of clients with serious and persistent mental illness: findings from a randomized trial of two ACT programs vs. usual care. *Ment Health Serv Res* 2000;2:155-64.
- Conrad KJ, Hultman CI, Pope AR, Lyons JS, Baxter WC, Daghestani AN, et al. Case managed residential care for homeless addicted veterans: Results of a true experiment. *Medical Care* 1998; 36:40-53.
- Cox GB, Walker RD, Freng SA, Short BA, Meijer L, Gilchrist L. Outcome of a controlled trial of the effectiveness of intensive case management for chronic public inebriates. *J Stud Alcohol* 1998;59:523-32.

10. Lehman AF, Dixon LB, Kernan E, DeForge BR, Postrado LT. A randomized trial of assertive community treatment for homeless persons with severe mental illness. *Arch Gen Psychiatry* 1997;54: 1038-43.
11. Rosenheck R, Kasprow W, Frisman L, Liu-Mares W. Cost-effectiveness of supported housing for homeless persons with mental illness. *Arch Gen Psychiatry* 2003;60:940-51.
12. Lipton FR, Nutt S, Sabatini A. Housing the homeless mentally ill: a longitudinal study of a treatment approach. *Hosp Community Psychiatry* 1988;39:40-5.
13. Morse GA, Calsyn RJ, Allen G, Tempelhoff B, Smith R. Experimental comparison of the effects of three treatment programs for homeless mentally ill people. *Hosp Community Psychiatry* 1992;43:1005-10.
14. Morse GA, Calsyn RJ, Dean Klinkenberg W, Helminiak TW, Wolff N, Drake RE, et al. Treating homeless clients with severe mental illness and substance use disorders: costs and outcomes. *Community Ment Health J* 2006;42:377-404.
15. Sosin MR, Bruni M, Reidy M. Paths and impacts in the progressive independence model: a homelessness and substance abuse intervention in Chicago. *J Addict Dis* 1995;14:1-20.
16. Higgins JPT, Green S. *Cochrane handbook for systematic reviews of interventions* Version 5.1.0. The Cochrane Collaboration. Available from www.cochrane-handbook.org; 2008.
17. Hopewell S, Loudon K, Clarke MJ, Oxman AD, Dickersin K. Publication bias in clinical trials due to statistical significance or direction of trial results. *Cochrane Database of Systematic Reviews* 2009, Issue 1. Art. No.: MR000006. DOI: 10.1002/14651858.MR000006.pub3.
18. Wallentin L, Becker RC, Budaj A, Cannon CP, Emanuelsson H, Held C, et al. Ticagrelor versus clopidogrel in patients with acute coronary syndromes. *N Engl J Med* 2009;361:1045-57.
19. Cannon CP, Husted S, Harrington RA, Scirica BM, Emanuelsson H, Peters G, et al. Safety, tolerability, and initial efficacy of AZD6140, the first reversible oral adenosine diphosphate receptor antagonist, compared with clopidogrel, in patients with non-ST-segment elevation acute coronary syndrome: primary results of the DISPERSE-2 trial. *J Am Coll Cardiol* 2007;50:1844-51.
20. Campbell DS, Stanley JC. *Experimental and quasi-experimental designs for research*. Chicago: Rand McNally & Company; 1963.
21. Shadish WC, Cook TD, Campbell DT. *Experimental and quasi-experimental designs for generalized causal inference*. Boston/New York: Houghton Mifflin Company; 2002.
22. Golder S, Loke YK, Bland M. Meta-analyses of adverse effects data derived from randomised controlled trials as compared to observational studies: methodological overview. *PLoS Med* 2011;8:e1001026.
23. Hemmelgarn BR, Manns BJ, Zhang J, Tonelli M, Klarenbach S, Walsh M, Cullerton BF. Association between multi-disciplinary care and survival for elderly patients with chronic kidney disease. *J Am Soc Nephrol* 2007;18:993-9.
24. Wong RY, Chittock DR, McLean N, Wilbur K. Discharge outcomes of older medical in-patients a specialized acute care for elders unit compared with non-specialized units. *Canadian Journal of Geriatrics* 2006;9:96-101.
25. Meissner P, Andolsek K, Mears P, Fletcher B. Maximizing the functional status of geriatric patients in an acute community hospital setting. *Gerontologist* 1989;29:524-8.
26. Stewart M, Suchak N, Scheve A, Popat-Thakkar V, David E, Laquinte J, Gloth FM 3rd. The impact of a geriatrics evaluation and management unit compared to standard care in a community teaching hospital. *Md Med J* 1999;48:62-7.
27. Zelada MA, Salinas R, Baztán JJ. Reduction of functional deterioration during hospitalization in an acute

- geriatric unit. *Arch Gerontol Geriatr* 2009;48:35-9.
28. Brozek JL, Akl EA, Jaeschke R, Lang DM, Bossuyt P, Glasziou P, et al. Grading quality of evidence and strength of recommendations in clinical practice guidelines: Part 2 of 3. The GRADE approach to grading quality of evidence about diagnostic tests and strategies. *Allergy* 2009;64:1109-16.
 29. Gatsonis C, Paliwal P. Meta-analysis of diagnostic and screening test accuracy evaluations: methodologic primer. *AJR Am J Roentgenol* 2006;187:271-81.
 30. Zamora J, Abraira V, Muriel A, Khan K, Coomarasamy A. Meta-DiSc: a software for meta-analysis of test accuracy data. *BMC Med Res Methodol* 2006;6:31.
 31. Field AP. Meta-analysis of correlation coefficients: a Monte Carlo comparison of fixed- and random-effects methods. *Psychol Methods* 2001;6:161-80.
 32. Wiviott SD, Braunwald E, McCabe CH, Montalescot G, Ruzyllo W, Gottlieb S, et al. Prasugrel versus clopidogrel in patients with acute coronary syndromes. *N Engl J Med* 2007;357:2001-15.
 33. Biondi-Zoccai G, Lotrionte M, Agostoni P, Abbate A, Romagnoli E, Sangiorgi G, et al. Adjusted indirect comparison meta-analysis of prasugrel versus ticagrelor for patients with acute coronary syndromes. *Int J Cardiol* 2011;150:325-31.
 34. Woods BS, Hawkins N, Scott DA. Network meta-analysis on the log-hazard scale, combining count and hazard ratio statistics accounting for multi-arm trials: a tutorial. *BMC Med Res Methodol* 2010;10:54.
 35. Wandel S, Jüni P, Tendal B, Nüesch E, Villiger PM, Welton NJ, et al. Effects of glucosamine, chondroitin, or placebo in patients with osteoarthritis of hip or knee: network meta-analysis. *BMJ* 2010;341:c4675.
 36. Kiefer C, Sturtz S, Bender R. Indirect comparisons and network meta-analyses. *Dtsch Arztebl Int* 2015;112:803-8.
 37. Bayesian Hierarchical Methods for Network Meta-Analysis. A dissertation submitted to the faculty of the graduate school of the university of Minnesota. By Jing Zhang. In partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy Advised by Haitao Chu July, 2014.

REVIDERAD 2016

10 Evidensgradering

Det sista steget i utvärderingen är att bedöma hur starkt det samlade vetenskapliga underlaget är. SBU använder det internationellt utarbetade GRADE-systemet [1,2] för att klassificera styrkan på det vetenskapliga underlaget.

GRADE är ett system som utvecklas kontinuerligt via GRADE Working Group där även SBU ingår. Bakgrunden till att GRADE bildades är att det finns en flora av olika system som används parallellt för att gradera evidens och styrka på rekommendationer. Denna mångfald har lett till en viss förvirring, och att många har upplevt att viktiga steg i tidigare utvärderingsrapporter ibland utelämnats eller varit otydliga.

I princip bygger GRADE på erfarenheter från andra graderingssystem men med ett tydligare fokus på risk–nyttaperspektivet. GRADE har redan anammats av internationella aktörer som till exempel WHO, NICE, Cochrane Collaboration och BMJ. I Sverige används GRADE av bland andra SBU och Socialstyrelsen.

GRADE:s evidensgradering bygger på en fyrgradig skala från starkt, måttligt och lågt till mycket lågt vetenskapligt underlag. SBU har valt att ersätta ordet ”långt” med ”begränsat” och ”mycket lågt” med ”otillräckligt”, men de innebär i princip samma sak. Skälen till att vi ändrat ordvalet är att det överensstämmer bättre med SBU:s tidigare nomenklatur och att vi anser att det ger lite mer vägledning. Evidensstyrkorna blir då med SBU:s terminologi starkt (⊕⊕⊕⊕), måttligt starkt (⊕⊕⊕○), begränsat (⊕⊕○○) och otillräckligt (⊕○○○) vetenskapligt underlag. Begränsat underlag kan vara tillräckligt för att tillämpa metoden i klinisk praxis om andra kriterier är uppfyllda, till exempel

rimlig kostnadseffektivitet. Otillräckligt underlag tydliggör att vi måste ha mer forskning. Förenklat kan man säga att ett starkt vetenskapligt underlag är så stabilt att det är liten risk för att ny forskning kommer att komma fram till nya slutsatser. På samma sätt innebär ett begränsat vetenskapligt underlag att det är högre risk för att nya studier kan förändra slutsatsen.

Detta avsnitt beskriver SBU:s tillvägagångssätt för att använda GRADE. Observera att systemet hittills är utvecklat för interventions-/behandlingsstudier. Det kan dock på likartat sätt användas för evidensgradering av orsakssamband och diagnostisk tillförlitlighet. För studier med kvalitativ metodik testas för närvarande CerQUAL som är inspirerat av GRADE men systemet är fortfarande under utveckling och presenteras inte här. För den intresserade hänvisas till (Using qualitative evidence in decision making for health and social interventions: an approach to assess confidence in findings from qualitative evidence syntheses (GRADE-CERQual). Lewin S, Glenton C, Munthe-Kaas H, Carlsen B, Colvin CJ, Gülmezoglu M, Noyes J, Booth A, Garside R, Rashidian A. PLoS Med. 2015 Oct 27;12(10):

I GRADE-systemet finns också en rekommendationsdel som inte används av SBU.

En sammanfattande resultattabell ger en bra och kortfattad bild av underlaget

Ett lämpligt första steg är att göra en sammanfattande resultattabell. Detta förenklar det fortsatta arbetet. Ett exempel på en sådan resultattabell syns i Tabell 10.1. I tabellen bör den sammanvägda effekten för samtliga viktiga effektmått redovisas separat (t.ex. dödlighet, funktion och livskvalitet). I vissa fall förtecknas även effekter som mer är att betrakta som surrogatmått (t ex HbA_{1c} och blodtryck). Effektmåtten innefattar positiva effekter, men även negativa som biverkningar och komplikationer bör tas med. De olika effektmåtten bör tabelleras hierarkiskt så att de viktigaste står före de mindre viktiga. Som framgår av Tabell 10.1 fyller man i kolumnerna ”Vetenskapligt underlag” och ”Kommentarer” i ett senare skede efter den samlade bedömningen.

Tabell 10.1
Sammanfattande
resultattabell (summary
of findings). Effekten
av antibiotikaprofylax
jämfört med placebo vid
käckkirurgiska ingrepp.

Effektmått	Studie- design Antal patienter (antal studier)	Medelrisk i standard- grupp (min–max)	Relativ risk (95 % KI)	Absolut effekt per 1 000 patienter	Veten- skapligt underlag	Kom- men- tarer
Sårinfektioner vid operation av käkfrakturer	RCT 461 (3)	39 % (20–62 %)	RR 0,25 (0,15 till 0,41)	259 färre		

KI = Konfidensintervall; RCT = Randomiserad kontrollerad studie; RR = Relativ risk

I exemplet med sårinfektioner vid operationer av käkfrakturer (Tabell 10.1) fanns tre RCT med sammanlagt 461 patienter där det gick att göra en meta-analys och på så sätt få fram en sammanvägd effekt i numeriska termer [3]. I många fall går det dock inte att få fram så preciserade data på medelvärden och riskdifferens. När data är för heterogena är det inte möjligt att väga ihop resultaten i en poolad metaanalys med en absolut eller relativ riskdifferens. Effekten kan då istället redovisas som min–maxvariation för studierna.

Om det finns gott om välgjorda randomiserade kontrollerade studier (RCT) behöver normalt sett inte observationsstudier inkluderas i bedömningen av positiva effekter. Om det inte finns randomiserade studier eller om de randomiserade studierna är bristfälliga eller har för kort uppföljningstid kan observationsstudier ge viktig tilläggsinformation och bidra till den samlade evidensgraderingen i både positiv och negativ riktning. RCT och observationsstudier redovisas dock separat i resultattabellen. Vid bedömning av risker är det ofta viktigt att inkludera observationsstudier eftersom RCT i de flesta fall inte är utformade för att besvara frågor om långsiktiga risker.

Preliminär evidensstyrka

Som nämnts ovan sätts en evidensstyrka för varje utfallsmått som finns med i resultattabellen.

I arbetet med GRADE utgår man från en preliminär evidensstyrka. Den baseras enbart på vilket studieupplägg (studiedesign) som studierna som ingår i det vetenskapliga underlaget består av. Den preliminära evidensstyrkan justeras sedan uppåt eller neråt beroende på ett antal kvalitetsfaktorer som beskrivs närmare nedan. Om underlaget till största delen består av randomiserade studier där risken för systematiska fel är minst bedöms det preliminärt som starkt.

När det gäller diagnostiska tillförlitlighetsstudier (accuracy) har GRADE-gruppen tagit ställning för att den preliminära evidensstyrkan ska utgå från stark även för observationsstudier [4]. Detta kan diskuteras, men SBU accepterar denna utgångspunkt tills vidare. Däremot är det mycket viktigt att man analyserar om förbättrad diagnostik i slutändan ger patientnytta och inom socialtjänst om strukturerad bedömning i slutändan ger någon klientnytta.

Faktabruta 10.1

Preliminär evidensstyrka baserad på studiedesign och skäl för ned- eller uppgradering av evidensgraderingen.

Preliminär evidensstyrka för interventionsstudier:

Evidensstyrka	Studiedesign
Stark (⊕⊕⊕⊕)	Randomiserade studier
Måttligt stark (⊕⊕⊕○)	
Begränsad (⊕⊕○○)	Observationsstudier; kohort- och fall-kontrollstudier
Otillräcklig (⊕○○○)	Fallstudier

Sedan kan evidensstyrkan sänkas eller höjas enligt nedanstående:

Sänk gradering om	Höj gradering om
• Brister i studiekvalitet (maximalt -2) • Bristande överensstämmelse mellan studierna (maximalt -2) • Brister i överförbarhet/relevans (maximalt -2) • Bristande precision (maximalt -2) • Hög sannolikhet för publikationsbias (maximalt -1)	• Stora effekter och inga sannolika confounders (maximalt -2) • Tydligt dos-responssamband (maximalt -1) • Confounders som inte är med i analysen borde leda till bättre behandlingsresultat i kontrollgruppen, dvs. hög sannolikhet att effekten underskattas

Åtta faktorer påverkar den slutliga evidensstyrkan

För att fastställa den slutliga evidensstyrkan bedömer expertgruppen hur tillförlitligt det vetenskapliga underlaget är. Den preliminära evidensstyrkan sänks om underlaget är osäkert med avseende på:

- studiekvalitet
- samstämmighet/överensstämmelse
- överförbarhet/relevans
- precision i data
- risk för publikationsbias.

Evidensstyrkan kan dras ner med ett eller två steg för varje faktor beroende på hur stora bristerna är. Om bristerna är mindre allvarliga kan man notera det utan att gradera ner. Om det finns mindre allvarliga brister med avseende på flera av faktorerna kan det leda till att evidensstyrkan totalt sett dras ner ett steg. Man bör dock komma ihåg att observationsstudier redan i utgångsläget graderats ned på grund av studiedesign och därför inte generellt bör graderas ned ytterligare på grund av brist på confounding-kontroll. Vid allvarliga brister i confounding-kontrollen kan det dock vara motiverat att även nedgradera observationsstudier. Däremot kan brister som rör samstämmighet, överförbarhet, precision och risk för publikationsbias motivera nedgradering av observationsstudier.

I vissa fall finns det också skäl till att *öka* evidensstyrkan med ett eller två steg. Detta gäller när det vetenskapliga underlaget består av stora, välgjorda observationsstudier med god kontroll för förväxlingsfaktorer. De tre faktorer som kan höja evidensstyrkan är:

- stora effekter
- dos–respons samband
- hög sannolikhet att effekten i studien är underskattad.

Studiekvalitet

Under granskningsfasen bedömdes varje studies kvalitet individuellt. I detta steg görs en samlad värdering av hela materialet. I första hand vägs de traditionella faktorerna som till exempel randomisering, blindning och bortfall in. Hur välgjorda är studierna med avseende på randomisering totalt sett? Är några mycket välgjorda medan resterande studier har ett oklart randomiseringsförfarande? Även andra faktorer som är belysta i granskningsmallarna kan vara viktiga att beakta, likaså ämnesspecifika metodproblem som experterna har identifierat.

För kohortstudier och andra observationsstudier är frågan om jämförbarhet mellan försöks- och kontrollgrupp central. Det innebär att bedömningen av den sammanvägda studiekvaliteten i hög grad beror på i vad mån studierna har kontrollerat för förväxlingsfaktorer (confounders, se vidare i Kapitel 6).

Observationsstudier visade att östrogenbehandling minskade risken för hjärt- och kärlsjukdom. Eftersom man visste att östrogenbehandling var vanligare bland kvinnor från högre socialgrupper kunde man ha misstänkt att den observerade effekten var överskattad och därigenom nedgraderat tilltron till sambandet.

Exempel 10.1
Risk för att effekten överskattats.

Diagnostiska studier kan graderas ner om rekryteringen inte är konsekutiv, om utvärderarna inte är blindade och om studien har någon form av verifikationsbias.

GRADE-klassificeringen innebär att evidensstyrkan kan justeras ned ett steg om det finns allvarliga kvalitetsbrister i underlaget och två steg om begränsningarna är mycket allvarliga. Observera att GRADE i sig inte kräver att underlaget ska ha minst medelhög kvalitet. För SBU:s vidkommande, där studier med låg kvalitet sorterats bort, är det i praktiken mycket ovanligt att evidensstyrkan dras ner två steg på grund av metodologiska brister.

Samstämmighet/överensstämmelse

Här bedöms i vilken utsträckning studierna kommer fram till samma resultat. Pekar de åt samma håll och är effektstorleken av jämförbar storlek i de

olika studierna? Metaanalyser kan vara en god hjälp för att bedöma graden av samstämmighet.

Samstämmigheten kommer att vara beroende av hur likartade studierna är med avseende på population, exakt hur interventionen genomfördes och vilken kontrollgrupp som användes. En annan viktig faktor är om större delen av studierna har genomförts av samma forskargrupp.

Generellt sett ökar trovärdigheten i det samlade materialet om studierna har gjorts av olika forskargrupper med olika populationer och studierna samstämmigt pekar i samma riktning. Om studierna visar såväl över- som underrisker kan evidensstyrkan minskas med ett steg. Detsamma gäller om effektstorlekarna varierar kraftigt mellan studierna, vilket leder till en ökad osäkerhet.

I vissa fall kan skillnaderna förklaras med olikheter i studierna, till exempel att de undersökt olika populationer. I sådana fall kan det vara mer lämpligt att dela upp materialet och formulera slutsatser för de olika populationerna var för sig.

Överförbarhet/relevans

Med överförbarhet menas i vilken utsträckning det vetenskapliga underlaget är generaliserbart och relevant för svenska förhållanden. Viktiga frågor att överväga är till exempel hur väl populationen överensstämmer med den man ser i daglig svensk praxis, om interventionen utförs på samma sätt som i Sverige, om kontrollgruppen är relevant och om sammanhanget inom vilket det sociala stödet ges är rimligt likartat.

Ett exempel på bristande överförbarhet är att kontrollgruppen får en behandling som inte finns tillgänglig i Sverige. Det går då inte att avgöra hur effektiv interventionen är jämfört med sedvanlig behandling i svensk praxis.

Om överförbarheten och relevansen är bristfällig kan evidensstyrkan justeras ned ett eller två steg. På samma sätt som när det gäller studiekvalitet har sannolikt studier som är mindre relevanta för svenska förhållanden redan sorterats bort (med hjälp av relevansmallen, se Kapitel 5 och Bilaga 1).

Ett specialfall är när det bara finns en studie som mäter effekten med hjälp av ett visst utfallsmått. SBU:s bedömning är att överförbarheten vanligtvis kräver minst två studier. Det innebär att evidensstyrkan i detta fall oftast justeras ner ett steg. Undantag kan till exempel vara när underlaget består av en stor mycket välgjord randomiserad multicenterstudie.

Precision i data

Detta kriterium uppskattar hur osäker den sammanvägda effekten är. Få observationer och breda konfidensintervall i de olika studierna kommer att leda till sämre precision. Precisionen beror av antalet händelser, antal personer i grupperna och den relativa riskminskningen.

Ett hjälpmedel för att bedöma om precisionen är osäker är att göra en power-analys baserad på det totala antalet observationer i de inkluderade studierna. Om antalet observationer i dessa inkluderade studier är mindre än det antal som krävs för att visa statistiskt signifikanta resultat kan det finnas anledning att nedgradera för bristande precision. Om studierna är mycket små bör man även om utfallen är statistiskt signifikanta vara uppmärksam på om skillnaderna i ingångsvärden (baslinjedata) är stora. Skiljer sig baslinjedata mycket åt mellan grupperna kan det finnas anledning att nedgradera för precision i data.

Risk för publikationsbias

Med publikationsbias avses att delar av det vetenskapliga underlaget inte är tillgängligt i publicerade studier. Risken för publikationsbias ökar bland annat om underlaget enbart består av små studier som är utförda av samma forskargrupp och som har stora metodbrister. Utvärderingar av nya metoder faller ofta inom den här kategorin. Analoga situationer är när underlaget utgörs av företagssponsrade studier av till exempel ett läkemedel. Om samtliga studier av en ny metod har innovatören som huvudförfattare finns det också skäl att överväga publikationsbias.

Effekterna av selektiv publicering framgår väl i en svensk studie från Läkemedelsverket [6]. Systematiska översikter [7] och många andra studier [8,9] pekar entydigt på att studier som sponsrats av industrin eller andra aktörer med egenintressen av resultaten överskattar effekterna av sina produkter. Kostnadseffektanalyser som utförts av läkemedelsföretag visade till exempel mer än två gånger så ofta kostnadseffektkvoter under 20 000 amerikanska dollar per kvalitetsjusterat vunnet levnadsår som icke-industrisponsrade studier [8,9].

Det är ofta svårt att avgöra om det finns publikationsbias, men det finns några metoder som underlättar bedömningen. Ett sätt är att använda centrala register (t ex www.controlled-trials.com och www.clinicaltrials.gov) över påbörjade kliniska prövningar. En kontroll av vilka studier som finns i registren bör ingå i bedömningen.

Registren har funnits sedan början av 2000-talet och kan ge värdefull information om studier som startats det senaste decenniet. Studier som, enligt registret, förefaller vara avslutade sedan flera år tillbaka kan vara en möjlig källa till publikationsbias. Omvänt kan stora pågående studier leda till en ökad risk för att evidensstyrkan påverkas av deras resultat i framtiden, så även för bedömning av osäkerhet kan registren ge viss vägledning.

Ytterligare ett sätt att påvisa publikationsbias är att titta i databaser för konferensabstrakt. Förekomst av abstrakt för studier som inte publicerats inom ett rimligt antal år är ett starkt stöd för att publikationsbias föreligger. Detta är dock ett arbetskrävande moment.

Om det finns många studier kan risken bedömas med hjälp av en så kallad funnel plot (Bilaga 9). Som en tumregel krävs minst fem studier för att analysen ska vara meningsfull.

Effektstorlek

Detta kriterium kan användas om det finns minst två stora, välgjorda observationsstudier med god kontroll för förväxlingsfaktorer. Om effekten är hög ökar sannolikheten för att det funna sambandet är kausalt.

GRADE anger att den samlade evidensstyrkan kan höjas med ett steg om den sammanvägda effekten definierad som relativ risk (RR) är större än 2 ($RR > 2,0$ alternativt $RR < 0,5$). Om $RR > 5,0$ (alternativt $RR < 0,2$) kan evidensstyrkan höjas med två steg. Om man tidigare bedömt att studiekvaliteten är bristfällig kan man avstå från att höja evidensgraderingen på grund av stor effektstorlek.

Observera att om utfallsmåttet är oddskvoter (OR) kan effekterna vara över-skattade om utfallen är vanliga (> 10 procent). Gränserna kan då behöva justeras. Se mer i statistikavsnittet (Bilaga 9) där skillnaden mellan RR och OR förklaras tillsammans med en formel för hur man kan omvandla OR till RR och vice versa.

Exempel 10.2 Stor effekt kan höja evidensstyrkan.

En metaanalys av observationsstudier visade att cykelhjälm reducerade risken för huvudskador med en oddskvot på 0,31 (0,26–0,37) [5]. Detta är en stor effekt och leder till att evidensstyrkan justeras upp ett steg. Om det inte finns någon anledning till att justera ner evidensstyrkan på grund av brister i underlaget skulle det medföra att det vetenskapliga underlaget blir måttligt starkt ($\oplus\oplus\oplus\circ$).

Dos-responssamband

Även detta kriterium är begränsat till att gälla stora, välgjorda observationsstudier. Dos-respons kan avse både effekter och risker. Ett dos-responssamband ökar trovärdigheten för att en åtgärd har effekt. Dos-respons kan gälla för både läkemedel och andra insatser. Effekten kan mätas dels inom en studie, dels mellan studier. Generellt är ett dos-responssamband mycket mer trovärdigt när det visats inom en studie än när det har visats genom jämförelser mellan studier.

Ett dos-responssamband kan öka evidensstyrkan med ett steg.

Exempel 10.3 Dos-responssamband kan höja evidensstyrkan.

I SBU-rapporten "Mat vid diabetes" [10] studerades bland annat risken för hjärtinfarkt bland personer med diabetes med varierande alkoholkonsumtion. I tre stora observationsstudier med totalt 10 312 patienter såg man i samtliga studier ett dos-responsförhållande så att gruppen med högre alkoholkonsumtion hade betydligt lägre relativ risk än de med låg eller ingen konsumtion. Expertgruppen uppgraderade därför evidensstyrkan till måttligt starkt vetenskapligt underlag på grund av dos-responsförhållande.

Hög sannolikhet att effekten i studien är underskattad

Vid enstaka tillfällen kan evidensstyrkan justeras upp om det är mycket sannolikt att studierna underskattat effekten. Detta kan gälla om de förväxlingsfaktorer (confounders) som studien inte har kunnat justera för, talar för att effekten är underskattad.

I en systematisk översikt som omfattade 38 miljoner patienter var dödstalen högre på vinstdrivande privata sjukhus än på icke-vinstdrivande privata sjukhus [11]. GRADE Working Group menar att det är sannolikt att patienterna var sjukare på de icke-vinstdrivande sjukhusen och att de vinstdrivande sjukhusen hade större resurser och fler patienter som var väl försäkrade. Evidensen för att dödstalen verkligen är högre på vinstdrivande sjukhus har då stärkts.

Exempel 10.4
Underskattad effekt kan höja evidensstyrkan.

Samlad evidensgradering

Det är viktigt att projektgruppen kommenterar skriftligt hur underlaget påverkats av var och en av ovan diskuterade faktorer, som motivering till bedömningen. För att underlätta arbetet med evidensgradering kan man göra en evidenstabell (Tabell 10.2). I denna noteras den preliminära evidensstyrkan och de justeringar som görs i nästa steg.

När det gäller exemplet antibiotikaproylax vid käckkirurgi med utfallsmåttet sårinfektion kan man i första steget göra en evidenstabell (Tabell 10.2) som underlag för en sammanfattande resultattabell (Tabell 10.3).

I detta fall bedömdes brister i studiekvaliteten motivera en nedgradering liksom de sammanlagda bristerna av att studierna hade få utfall och använt olika antibiotika.

Studier Patienter	Design	Studiekvalitet	Överensstämmelse	Överförbarhet	Opresisa data	Publiceringsbias	Effektstorlek	Dos-respons	Förväxlingsfaktor
3 461	RCT ⊕⊕⊕⊕○	–1*	0	0**	–1***	0	0	0	0

* Ingen blindning, en studie har ingen uppgift om bortfall.

** Olika antibiotika.

*** Få utfall, tillsammans med ** –1.

Tabell 10.2
Evidenstabell.
Sårinfektioner,
antibiotikaproylax
jämfört med placebo
vid operation av
käckfrakturer.

Den sammanfattande resultattabellen för antibiotikapfylax redovisas därefter i Tabell 10.3. Den relativa risken var här stor och kunde ha motiverat en uppgradering, men expertgruppen bedömde att bristande studiekvalitet i detta fall inte motiverade en uppgradering.

När det vetenskapliga underlaget för samtliga utfallsmått har bestämts ger resultattabellen en samlad bild av kunskapsläget för en viss fråga.

Tabell 10.3
Sammanfattande
resultattabell (summary
of findings). Effekten
av antibiotikapfylax
jämfört med placebo vid
käkkirurgiska ingrepp.

Effektmått	Studie- design Antal patienter (antal studier)	Medelrisk i standard- grupp (min–max)	Relativ risk (95 % KI)	Absolut effekt per 1 000 patienter	Veten- skapligt underlag	Kommen- tarer
Sårinfektioner vid operation av käkfrakturer	RCT 461 (3)	39 % (20–62 %)	RR 0,25 (0,15 till 0,41)	259 färre	⊕⊕○○ Begränsat	Svagheter i studie- kvalitet (–1) Få utfall (–1)

KI = Konfidensintervall; RCT = Randomiserad kontrollerad studie; RR = Relativ risk

SBU:s bedömning är generellt att enbart en studie av begränsad omfattning är otillräckligt för att utgöra evidens. Det finns i dessa fall en stor osäkerhet om precisionen och ingen annan studie har bekräftat resultaten. Undantag från denna regel måste motiveras, till exempel att det är en stor multicenterstudie eller att det finns andra starka skäl.

Tolkning av evidensstyrkan

Även om utvärderingen inte mynnar ut i en rekommendation så ger den vägledning. Om det vetenskapliga underlaget är otillräckligt indikerar det behov av mer forskning. En begränsad evidensstyrka kan motivera att metoden används under förutsättning att den uppfyller andra krav på acceptabel balans mellan risk och nytta, kostnadseffektivitet och att den är etiskt acceptabel. Vid måttlig eller hög evidensstyrka är det vetenskapliga underlaget gott och motiverar sannolikt att metoden tillämpas under förutsättning att den ekonomiska, etiska och sociala analysen i utvärderingen ger stöd för metoden.

Studiekvalitet avser den vetenskapliga kvaliteten hos en enskild studie och dess förmåga att besvara en viss fråga på ett tillförlitligt sätt.

Evidensstyrka är ett mått på hur tillförlitligt resultatet är. SBU tillämpar det internationellt utarbetade evidensgraderingssystemet GRADE. För varje effektmått utgår man i den sammanlagda bedömningen från studiernas design. Därefter kan evidensstyrkan påverkas av förekomsten av försvagande faktorer som studiekvalitet, samstämmighet, överförbarhet, precision i data och risk för publikationsbias.

Evidensstyrka graderas i fyra nivåer:

Starkt vetenskapligt underlag (⊕⊕⊕⊕)

Bygger på studier med hög eller medelhög kvalitet utan försvagande faktorer vid en samlad bedömning.

Måttligt starkt vetenskapligt underlag (⊕⊕⊕○)

Bygger på studier med hög eller medelhög kvalitet med förekomst av försvagande faktorer vid en samlad bedömning.

Begränsat vetenskapligt underlag (⊕⊕○○)

Bygger på studier med hög eller medelhög kvalitet med kraftigt försvagande faktorer vid en samlad bedömning.

Otillräckligt vetenskapligt underlag (⊕○○○)

När studier saknas, tillgängliga studier har låg kvalitet eller där studier av likartad kvalitet visar motsäggande resultat, anges det vetenskapliga underlaget som otillräckligt.

Ju starkare evidens desto mindre sannolikt är det att redovisade resultat kommer att påverkas av nya forskningsrön inom överblickbar framtid.

Slutsatser

I SBU:s slutsatser görs en sammanfattande bedömning av nytta, risker och kostnadseffektivitet.

Referenser

1. Atkins D, Best D, Briss PA, Eccles M, Falck-Ytter Y, Flottorp S, et al. Grading quality of evidence and strength of recommendations. *BMJ* 2004;328:1490.
2. Guyatt G, Oxman AD, Akl EA, Kunz R, Vist G, Brozek J, et al. GRADE guidelines 1. Introduction – GRADE evidence profiles and summary of finding tables. *J Clin Epidemiol* 2011;64:383-94.
3. SBU. Antibiotikaprofylax vid kirurgiska ingrepp. En systematisk litteraturöversikt. Stockholm: Statens beredning för medicinsk utvärdering (SBU); 2010. SBU-rapport nr 200. ISBN 978-91-85413-36-2.
4. Schünemann HJ, Oxman AD, Brozek J, Glasziou P, Jaeschke R, Vist GE, et al. GRADE: grading quality of evidence and strength of recommendations for diagnostic tests and strategies. *BMJ* 2008;336:1106-10.
5. Thompson DC, Rivara F, Thompson R. Helmets for preventing head and facial injuries in bicyclists. *Cochrane Database of Systematic Reviews* 1999, Issue 4. Art. No.: CD001855. DOI: 10.1002/14651858.CD001855.
6. Melander H, Ahlqvist-Rastad J, Meijer G, Beermann B. Evidence b(i)ased medicine-selective reporting from studies sponsored by pharmaceutical industry: review of studies in new drug applications. *BMJ* 2003;326:1171-3.
7. Lexchin J, Bero LA, Djulbegovic B, Clark O. Pharmaceutical industry sponsorship and research outcome and quality: systematic review. *BMJ* 2003;326:1167-70.
8. Jørgensen AW, Maric KL, Tendal B, Faurschou A, Götzsche PC. Industry-supported meta-analysis compared with meta-analysis with non-profit or no support: differences in methodological quality and conclusions. *BMC Med Res Methodol* 2008;8:60.
9. Bell CM, Urbach DR, Ray JG, Bayoumi A, Rosen AB, Greenberg D, Neumann PJ. Bias in published cost effectiveness studies: systematic review. *BMJ* 2006; 332:699-703.
10. SBU. Mat vid diabetes. En systematisk litteraturöversikt. Stockholm: Statens beredning för medicinsk utvärdering (SBU); 2010. SBU-rapport nr 201. ISBN 978-91-85413-37-9.
11. Devereaux PJ, Choi PT, Lacchetti C, Weaver B, Schünemann HJ, Haines T, et al. A systematic review and meta-analysis of studies comparing mortality rates of private for-profit and private not-for-profit hospitals. *CMAJ* 2002;166:1399-406.

REVIDERAD 2017

11 Hälsoekonomiska utvärderingar

Inledning

I SBU:s uppdrag att utvärdera medicinska metoder ("health technology assessment", HTA) och metoder inom socialtjänsten, ingår att utvärdera metoderna ur ett ekonomiskt perspektiv. Att ekonomi har en viktig roll beror på att samhällets resurser är begränsade. I kombination med att efterfrågan på sjukvård och omsorg hos befolkningen är hög och dessutom ökar [1,2] uppstår ett gap mellan vad samhället kan erbjuda och vad som efterfrågas av dess invånare. Prioriteringar behöver därför göras när det ska bestämmas vilka behandlingar eller diagnostiska metoder som resurserna ska läggas på. Hälsoekonomiska utvärderingar, som på ett strukturerat sätt jämför kostnader och effekter för två eller flera alternativ, är ett hjälpmedel för beslutsfattare att avgöra huruvida en metod ger så pass mycket hälsa att det står i proportion till vad den kostar.

När vi i denna bok nämner hälsoekonomiska metoder är diskussionen tillämplig även på samhällsekonomiska utvärderingar av insatser inom socialtjänsten. Även om hälsa inte alltid ingår som ett viktigt utfall i de utvärderingarna, är metodiken och tankegången likartad.

Analys av ekonomiska aspekter utgör en viktig del av de projekt som SBU genomför. I det här kapitlet beskrivs arbetet med att sammanställa och kvalitetsgranska ekonomiska utvärderingar och hur SBU arbetar med sina egna ekonomiska utvärderingar. Därefter beskrivs de hälsoekonomiska begrepp och analysformer som utgör grunden i arbetet med hälsoekonomiska utvärderingar. Många av de hälsoekonomiska begreppen och termerna definieras i SBU:s miniordlista [3].

SBU:s hälsoekonomiska arbete

Hälsoekonomiska aspekter i SBU:s projekt beaktas vanligtvis i en eller flera av följande former:

- Sjukdomars och sociala problems påverkan på livskvalitet och samhällskostnader
- Hälsoekonomiska utvärderingar
 - systematiska översikter av befintlig litteratur om kostnadseffektivitet (empiriska studier och modeller)
 - egna kostnadseffektivitetsanalyser
- Budgetpåverkansanalyser (budget impact analysis).

Sjukdomars och sociala problems påverkan på livskvalitet och samhällskostnader

Sjukdom, ohälsa och sociala problem kan beskrivas och mätas utifrån olika perspektiv. Dessa kan vara individens egna eller baserat på till exempel kliniska kriterier. I det första fallet används patientens/brukarens egna upplevelse (självrapporterad sjuklighet, illness), medan det i andra fallet är professionens definition baserad på kliniska kriterier (diagnostiserad sjuklighet, disease) som används.

Ett sätt att ge en övergripande beskrivning av sjuklighet och sociala problem är att beräkna de samlade kostnaderna de leder till för samhället. Denna typ av studier brukar kallas för cost-of-illness-studier (COI) [4,5]. Ett annat sätt är att beräkna förlusten i friska år genom att använda mått som kombinerar livslängd och hälsa, oftast DALYs men även QALYs. DALYs (disability-adjusted life years) förespråkas av WHO (Världshälsoorganisationen) och väger ihop förtida död och olika hälsoproblems svårighetsgrad (1= död, 0=full hälsa) med hjälp av standardiserade metoder [6]. DALYs har använts, exempelvis i Global Burden of Disease 2010 [7], för att beskriva de samlade hälsoförlusterna för olika befolkningar uppdelat på sjukdomar, skador och riskfaktorer. QALYs (quality-adjusted life years) mäter återstående livslängd och livskvalitet (1=full hälsa, 0=död). QALYs används mest som hälsomått i hälsoekonomiska utvärderingar (se mer information nedan), men kan även användas för att jämföra hälsan i olika befolkningsgrupper.

Samhällskostnaden eller påverkan på hälsa och välfärd för olika sjukdomar och sociala problem ger viss information om problemets storlek i samhället men ger inte besked om olika metoders kostnadseffektivitet, och utgör därmed inget beslutsunderlag för fördelning av resurser i samhället [8,9].

Hälsoekonomiska utvärderingar

Systematiska översikter av hälsoekonomiska utvärderingar

Första steget i SBU:s arbete med att beskriva en eller flera metoders kostnads-effektivitet är att göra en systematisk översikt av den litteratur som är publicerad. En litteratursökning görs då utifrån de söktermer som använts i det övergripande projektets sökning, men kompletterat med ekonomiska sökord. Studiernas relevans bedöms i första hand utifrån projektets PICO (Kapitel 3) och huruvida de innehåller någon form av ekonomisk analys. Därefter granskas studiernas kvalitet och överförbarhet till svenska förhållanden och det vård- och omsorgssammanhang som frågeställningen gäller.

Kvaliteten på hälsoekonomiska utvärderingar beror främst på kvaliteten på data och vilka principer som använts för att beräkna kostnader och effekter. Den ekonomiska utvärderingen kan inte bli bättre än vad ingående data möjliggör. För att bedöma kvaliteten har det därför utvecklats ett antal checklistor [10-12]. Den vanligast förekommande checklistan är den lista som utvecklades av Drummond och medarbetare [11]. Det finns emellertid andra liknande checklistor [10,12] och det har även utvecklats specifika checklistor för att bedöma kvaliteten på modeller [13]. SBU har, baserat på dessa checklistor och erfarenhet från tidigare arbete, utvecklat två egna mallar för granskning; en för empiriska studier och en för modellstudier (Bilaga 7–8). De har grunden gemensam men har anpassats för att bättre fånga de specifika frågor som gäller de olika typerna av studiedesign. De har även kompletterats med tre frågor om risk för jäv som även ingår i mallarna för granskning av kliniska studier.

När det gäller bedömning av kvaliteten på data som används i modeller (exempelvis epidemiologiska data, kostnader och livskvalitet) hänvisas till Cooper och medarbetare [14] som har gjort en hierarkisk kvalitetsbedömning av olika typer av data som kan användas i modeller. Sefton och medarbetare [15] ser dock att en sådan hierarki inte är självklar för utvärderingar inom socialtjänsten, utan tvärtom kan leda fel. Man menar att det måste tas hänsyn till att insatser inom socialtjänsten kan vara mycket komplexa och kännetecknas av flerpartssamverkan, hög grad av brukarmedverkan, stora individuella variationer bland deltagarna i programmen, och effekter som behöver mätas över lång sikt.

Överförbarheten till svenska förhållanden bedöms utifrån hur väl de olika delarna i den hälsoekonomiska analysen stämmer överens med svenska data. Skillnader i kostnader, dödlighet och livskvalitet samt i epidemiologiska data som förekomst av problemet, påverkar alla resultatet av den hälsoekonomiska analysen [16,17]. Generellt skulle det vara bäst om alla data kunde hämtas från svenska datakällor av god kvalitet [14]. Majoriteten av de hälsoekonomiska analyserna genomförs emellertid i andra länder, så en viktig del i SBU:s granskning är att bedöma i vilken mån en analys med svenska data skulle ge ett likartat resultat. Den organisation som insatserna genomförs i kan även den skilja sig från sedvanliga svenska förhållanden. Exempelvis kan vissa arbetsuppgifter genomföras i öppen specialistvård i vissa länder och i slutenvård i andra länder. Även detta vård- och omsorgssammanhang påverkar den hälsoekonomiska analysens resultat, så en bedömning görs huruvida de organisatoriska förutsättningarna är likartade de svenska förhållandena.

När granskningsmallarna används är det viktigt att komma ihåg att endast ett fåtal hälsoekonomiska analyser uppfyller mallarnas krav i sin helhet. Det innebär inte att studier som inte motsvarar alla krav skulle vara utan värde, men däremot att man bör vara medveten om bristerna vid tolkning av resultaten. För att beskriva resultatet av kvalitetsgranskningen anges studierna, efter en samlad bedömning, vara av hög, medelhög eller låg kvalitet och hög, medelhög eller låg överförbarhet till svenska förhållanden.

Egna analyser

Ibland visar det sig att den systematiska översikten inte kan besvara projektets ekonomiska frågeställningar. Detta gäller främst då tillgången på ekonomiska studier inom aktuellt område är knapp och resultaten i tillgängliga empiriska utländska studier inte är relevanta i förhållande till svenska förutsättningar. Om det inom ramen för projektet går att få fram trovärdiga data avseende kostnader och effekter kan en egen analys av kostnadseffektivitet göras inom projektet. Oftast utgår analyserna från den kliniska evidens som fastslagits i projektet och kompletteras med beräkningar över vad de olika alternativen kostar.

Beroende på komplexiteten i frågan och tillgången på data kan dessa analyser bli mer eller mindre omfattande. Om det exempelvis finns evidens för att två behandlingar har lika effekt, kan det räcka med ett resonemang kring metodernas kostnader för att bedöma vilken av metoderna som är kostnadseffektiv. I andra fall kan en omfattande analys av både kostnader och effekter behöva göras. I vissa fall kan det även bli aktuellt att göra egna modellanalyser. De inom ett projekt framtagna egna modellanalyserna görs vanligen med utgångspunkt från tillgängliga kliniska studier men anpassas till svenska förhållanden (t ex kostnadsdata, behandlingsgrupp). Utformningen av beräkningarna bör följa samma krav som ställs för att publicera studier i vetenskapliga tidskrifter. Projektgruppens sakkunniga bör konsulteras för att bedöma om använda data är relevanta och korrekta. Oavsett form av modellanalys bör egna modellberäkningar bli föremål för utförlig känslighetsanalys och såväl intern som extern granskning.

Budgetpåverkansanalys

För att underlätta för dem som ska finansiera införandet av en viss metod kan kostnadseffektivitetsanalyserna kompletteras med en budgetpåverkansanalys (budget impact analysis). Analysen skiljer sig från de andra analysformerna på så sätt att den är till för att beskriva hur en viss eller flera budgetar påverkas av införandet av en metod och vilka konsekvenserna förväntas bli för olika aktörer. Den utvärderar alltså inte om det finns en rimlig relation mellan metodens kostnader och effekter och går därför inte att använda för att optimera samhällets resurser. ISPOR Task Force har publicerat riktlinjer för budgetpåverkansanalyser [18].

Vad är en hälsoekonomisk utvärdering?

I hälsoekonomiska utvärderingar jämförs två eller flera alternativa behandlingsmetoder avseende såväl kostnader som effekter i syfte att klargöra vilken metod som är kostnadseffektiv i jämförelse med de andra alternativen [19]. Kostnadseffektivitet är alltså ett relativt begrepp. Ibland kan det mest relevanta alternativet emellertid vara "ingen behandling". Det är vanligt att skilja mellan fem olika typer av hälsoekonomiska utvärderingar. Samtliga utvärderingar inkluderar kostnader men skiljer sig åt när det gäller beskrivning och värdering av effekter, se Tabell 11.1.

Typ av utvärdering	Effektmått	Hur analysens resultat presenteras
Kostnadsminimeringsanalys (<i>Cost Minimisation Analysis, CMA</i>)	Inget effektmått då effekterna förutsätts vara helt lika	Presenterar bara kostnader
Kostnadskonsekvensanalys (<i>Cost Consequences Analysis, CCA</i>)	Flera olika mått på effekter	Presenterar kostnaderna och effekterna
Kostnadseffektsanalys (<i>Cost Effectiveness Analysis, CEA</i>)	Fysiska enheter, t.ex. levnadsår, antal personer med lyckat resultat, genomsnittlig minskning i riskmarkör	Kostnad per effekt, t.ex. per vunnet levnadsår (LYS), per ungdom med slutbetyg från grundskolan, per enhets förbättring i depressionsskala
Kostnadsnyttoanalys (<i>Cost Utility Analysis, CUA</i>)	Mått som väger samman livslängd med hälsa eller livskvalitet, t.ex. kvalitetsjusterade levnadsår (QALYs)	Kostnad per vunnet kvalitetsjusterat levnadsår (QALY, DALY)
Kostnadsintäktsanalys (<i>Cost Benefit Analysis, CBA</i>)	Effekterna, t.ex. fullgjord skolgång eller minskad smärta, värderade som intäkter i monetära termer, t.ex. i svenska kronor	Nettokostnad

Tabell 11.1
Olika typer av hälsoekonomiska analysmetoder.

De fyra förstnämnda typerna av utvärdering brukar kallas kostnadseffektivitetsanalyser, och är egentligen varianter på samma metodik. Till skillnad från kostnadsintäktsanalysen mäter de inte effekterna i monetära termer.

I *kostnadsminimeringsanalysen* förutsätts effekterna vara likvärdiga och alternativen jämförs därför endast med avseende på sina kostnader.

I en *kostnadskonsekvensanalys* presenteras kostnader och flera olika effekter, till exempel antal hemtjänstbesök, förmåga att promenera och anhörigas livskvalitet, men utan att räkna samman dem i ett och samma mått. Analysen överläter åt beslutsfattaren att själv välja de för beslutssituationen mest relevanta uppgifterna och dra egna slutsatser därav.

I en *kostnadseffektsanalys* används ett endimensionellt effektmått, såsom antal personer som blivit friska eller som fått ett lyckat resultat, antal besvärsfria dagar eller minskning i riskmarkörer, eller antal vunna levnadsår (life years saved, LYS).

Kostnadsnyttoanalysen innebär att kostnaderna relateras till ett mått som kombinerar överlevnad och livskvalitet, till exempel antalet vunna kvalitetsjusterade levnadsår ("quality-adjusted life years", QALY). Ibland benämns kostnadsnyttoanalyser som kostnadseffektivitetsanalyser med QALY som effektmått.

I en *kostnadsintäktsanalys* värderas även effekterna i monetära termer (dvs. pengar), vilket alltså direkt ger besked om den studerade metodens "lönsamhet". Om intäkterna är högre än kostnaderna är metoden lönsam. Denna typ av analys har länge ansetts svår eller omöjlig att tillämpa i sjukvårdssammanhang på grund av de praktiska och etiska svårigheterna att värdera effekter som livskvalitet, välfärd eller levnadsår i monetära termer [20,21]. Senare års metodutveckling inom området, bland annat genom olika metoder för att mäta betalningsvilja, WTP (willingness to pay), har inneburit att kostnadsintäktsanalysen kommit till viss ökad användning, men fortfarande kvarstår etiska och metodologiska problem. Effektens värde i monetära termer skattas ofta genom att fråga patienterna eller andra individer om deras betalningsvilja för effekten. Då betalningsviljan för hälsa har visats vara kopplad till individers inkomst har det funnits en oro för att behandlingar som riktas till populationer med högre inkomst skulle värderas högre än behandlingar som riktar sig till populationer med lägre inkomst.

Inom andra områden än hälsosektorn är kostnadsintäktsanalyser mer vanliga. Både Trafikverket och Naturvårdsverket tillämpar kostnadsintäktsanalys, inkluderande monetär värdering av liv (= värdet av ett statistiskt liv), för att beräkna den samhällsekonomiska lönsamheten av olika investeringsalternativ eller projekt inom infrastruktur- och miljösektorn. Internationellt finns databaser inom socialtjänstområdet med kostnadsintäktsanalyser [22,23]. Analysernas resultat kan dock vara svåra att överföra till svenska förhållanden.

Olika typer av utvärderingar besvarar olika frågor. Valet av metod bestäms av aktuell frågeställning men även av tillgången på relevanta data. Om utvärderingen ska ligga till grund för val mellan två behandlingsmetoder (t.ex. alternativa läkemedel eller alkoholpreventiva program) med samma effektivitet och inga skillnader vad gäller negativa konsekvenser som till exempel biverkningar, så är det naturligt att nöja sig med en kostnadsminimeringsanalys. Handlar det om alternativa metoder som främst påverkar dödligheten kan det räcka att göra en kostnadseffektsanalys med levnadsår som effektmått. Om det däremot rör sig om behandling av tillstånd som inte är direkt livshotande, till exempel kroniska sjukdomar och långvariga sociala problem, är det nödvändigt att även beakta effekterna på livskvalitet, vilket alltså pekar på kostnadsnyttoanalys som lämplig metod.

Vad menas med kostnadseffektivitet?

För att avgöra vilken av två metoder som är kostnadseffektiv behövs uppgifter om både kostnader och effekter. Om en ny metod har lägre kostnad och bättre effekt än den jämförda metoden så kallas den nya metoden ”dominant” och valet av metod är enkelt från hälsoekonomisk synpunkt; välj den nya. Oftast är emellertid effektivare metoder mer kostnadskrävande. I en beslutsmatrix visas nedan (Tabell 11.2) de nio alternativ som kan uppkomma vid en jämförelse mellan metoder.

Ny metod jämförs med gammal	Lägre effekt	Lika effekt	Högre effekt
Lägre kostnad	1. Läget oklart, ev inkrementell analys	4. Inför den nya metoden	7. Inför den nya metoden
Lika kostnad	2. Behåll den gamla metoden	5. Metoderna likvärdiga	8. Inför den nya metoden
Högre kostnad	3. Behåll den gamla metoden	6. Behåll den gamla metoden	9. Läget oklart, gör inkrementell analys

Tabell 11.2
En beslutsmatrix för kostnadseffektivitet.

Vid alternativen 2, 3 och 6 är den gamla metoden kostnadseffektiv och behålls. Vid alternativen 4, 7 och 8 gäller motsatsen, det vill säga att den nya metoden är kostnadseffektiv. För alternativ 5 föreligger ingen skillnad, inget talar för ett behov av att byta till en nyare metod. Däremot behövs eventuellt för alternativ 1 men definitivt för alternativ 9 ytterligare analyser, se även Figur 11.1.

Resultatet från en hälsoekonomisk analys presenteras ofta som en inkrementell kostnadseffektivitetskvot (incremental cost-effectiveness ratio, ICER), vilken är kvoten mellan kostnadsskillnad och effektskillnad:

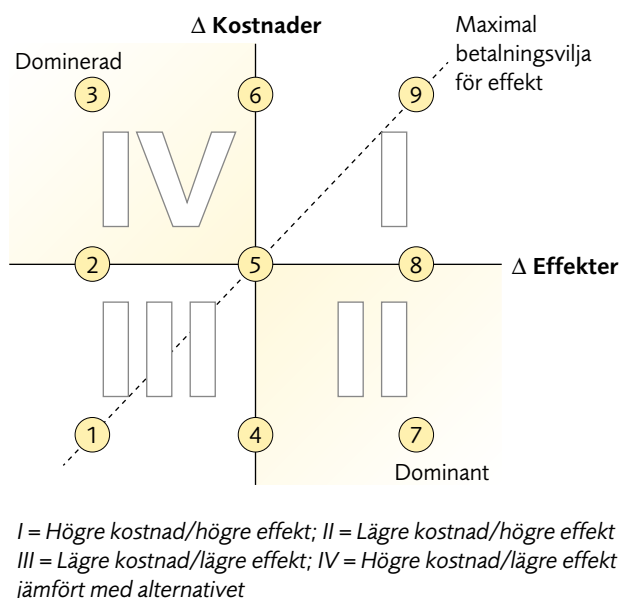
$$\text{ICER} = \frac{\text{Kostnad A} - \text{Kostnad B}}{\text{Effekt A} - \text{Effekt B}}$$

där Kostnad A står för kostnaden som följer metod A, Kostnad B står för kostnaden som följer metod B, Effekt A står för effekten av metod A och Effekt B står för effekten av metod B. Alltså anger ICER:n kostnaden för att uppnå ytterligare en effektenhet (t.ex. ett vunnet levnadsår eller en ungdom med slutbetyg) när man byter från den ena metoden till den andra. Den nya metoden är kostnadseffektiv om det i samhället finns en betalningsvilja för effekten som är högre än vad det kostar att uppnå effekten med hjälp av den specifika metoden.

Resultatet kan även beskrivas i ett ”kostnadseffektivitetsplan” (cost-effectiveness plane), då värdena för kvoten placeras i en figur med fyra kvadranter (Figur 11.1). Då kvadrant IV respektive II ger självskrivna svar (enligt IV dominerar den gamla metoden, enligt II dominerar den nya metoden) fokuseras intresset i allmänhet främst på kvadrant I och III. I dessa återfinns resultatet då den nya metoden medför högre effekt men också högre kostnad eller lägre kostnad men lägre

effekt jämfört med alternativet. Om man vet hur mycket samhället är berett att maximalt betala för en effektenhet kan man rita in en gräns för vad som är kostnadseffektivt. Denna gräns går då igenom kvadranterna I och III och alla insatser som har en kostnadseffektivitetskvot till höger om denna linje uppfattas som kostnadseffektiva.

Figur 11.1
Kostnadseffektivitetsplan.

Val av perspektiv på analysen

Oftast eftersträvas att analysen ska använda ett samhällsperspektiv för att den ska visa de totala kostnaderna och effekterna för hela samhället och inte leda till suboptimering inom olika sektorer. Att ha ett samhällsperspektiv innebär att kostnader och effekter ska beaktas oberoende av var och när de uppkommer. Det kan emellertid ändå vara av intresse att beskriva hur kostnader och effekter fördelar sig på olika intressenter, såsom patient/brukare, landsting, kommun, staten, med flera.

Kostnader

I en ekonomisk analys ingår både kostnader och kostnadsbesparingar uttryckta i monetära termer. Kostnader uppstår när resurser förbrukas för att ge en viss behandling. Om en åtgärd har en positiv effekt i form av minskad sjuklighet eller sociala problem kan detta också innebära framtida besparingar. Ett exempel är ett antirökningsprogram som medför en initial kostnad för själva programmet men som resulterar i framtida kostnadsbesparingar då samhället inte behöver lägga resurser på att behandla rökkningsrelaterade sjukdomar. Ett annat exempel kan vara extra lässtöd i skolan för barn med dyslexi vilket kan leda till att de i framtiden kan förvärvsarbeta i större utsträckning, vilket i sin tur innebär ökade intäkter för samhället.

Utifrån ett samhällsperspektiv bör samtliga relevanta kostnader förknippade med de metoder som utvärderas identifieras, kvantifieras och värderas. Det inom hälsoekonomin relevanta kostnadsbegreppet är alternativkostnaden, det vill säga värdet av det som kan uppnås av resurserna i bästa alternativa användning. I praktiken är man dock oftast hänvisad till att använda marknadspriser eller kostnader härledda ur den offentliga sektorns kostnadsredovisningar.

Kostnader relaterade till sjukdom, vård och omsorg kan delas in i direkta och indirekta kostnader [24]. Direkta kostnader är den resursförbrukning som uppstår som en direkt följd av vård och behandling, medan indirekta kostnader beskrivs ofta som de resurser som förloras indirekt på grund av sjukdom eller behandling, till exempel nedsatt arbetsförmåga. Exempel på direkta kostnads-slag är personal, material, byggnader, hjälpmedel och kostnader för patienten/anhöriga. Vilka direkta kostnader som inkluderas beror på vilken typ av metod som utvärderas. I vissa fall kan kostnader i andra samhällssektorer än den där insatsen utförs och betalas vara av störst betydelse för analysen. Till exempel kan en insats inom sjukvården ha stor påverkan på kommuners kostnader. Den viktigaste indirekta kostnaden är produktionsbortfall på grund av sjuklighet.

Underlag för att beräkna kostnader kan hämtas från svenska register eller statistik-källor. Socialstyrelsen har till exempel hälsodataregister och statistikdatabaser som innehåller uppgifter om vårdtillfällen, antal operationer, vård dagar, medelvård-tider och läkemedelskonsumtion för olika åldersgrupper uppdelat på diagnoser, operationer eller DRG (diagnosrelaterade grupper). Socialstyrelsen har också öppna jämförelser för socialtjänsten i Sverige där uppgifter om bland annat kostnad per brukare och antal hemtjänsttimmar återfinns. Sveriges Kommuner och Landsting (SKL) har två kostnadsdatabaser: KPP, som innehåller uppgifter om kostnad per patient vid vissa sjukhus, och KPB, kostnad per brukare för vissa kommuners omsorg om äldre och personer med funktionshinder. Regionala priser och ersättningar publiceras också av regionvårdsnämnder. Ytterligare en källa är de nationella kvalitetsregistren som ofta innehåller ganska specifika data om behandlingsinsatser och patientens status.

Att beräkna värdet av produktion

Kostnader för produktionsbortfall kan uppstå när en individ inte kan arbeta på grund av sjukdom eller att den får en viss behandling. Dessutom kan produktionsbortfall uppkomma om individen arbetar men till följd av sin sjukdom eller skada har lägre produktivitet än tidigare, vilket brukar beskrivas som "sjuknärvaro" eller "presenteeism". I äldre studier, i synnerhet av sjukdomskostnader (COI), beräknades ibland produktionsbortfall även på grund av förtida död, vanligtvis död före 65 års ålder.

Ett vanligt scenario är emellertid att en metod bidrar till att någon som tidigare varit sjukskriven kan börja arbeta igen, vilket alltså då resulterar i ökad produktion. För att tydliggöra detta har vi i nedanstående stycken valt benämningen produktionspåverkan även om det i annan litteratur ofta benämns som produktionsbortfall.

Det finns två olika metoder för att skatta värdet av produktion; humankapitalmetoden och friktionskostnadsmetoden [19]. Med humankapitalmetoden görs värderingen av produktion vanligtvis under antagande att produktionen kan värderas till marknadspris, det vill säga lön plus arbetsgivar- och sociala avgifter. Vissa hävdar att humankapitalmetoden kan leda till överskattningar. Detta är en känd kontrovers i den hälsoekonomiska litteraturen, där flera holländska hälsoekonomer istället förespråkar friktionskostnadsmetoden (friction cost methods) [25,26]. Med "friktion" menas den tid (med tillhörande kostnad) som går innan en tidigare arbetslös individ fullt ut kan ersätta en person. Metoden kan ses som ett pragmatiskt förhållningssätt till det faktum att produktionspåverkan oftast är koncentrerad till kortvarig sjukfrånvaro eller till den första tiden av sjukfrånvaron, det vill säga tills en ersättare har övertagit arbetsuppgifterna.

För individer som inte är i arbetsför ålder inkluderas vanligen inte produktionspåverkan i analysen. Detta har dock kritiserats då ålderspensionärer ofta bidrar med informell produktion, vilket också borde värderas och inkluderas i den hälsoekonomiska analysen [27]. Att inkludera produktionspåverkan i analysen endast för arbetsföra individer kan dessutom anses stå i konflikt med människovärdesprincipen som säger att prioriteringar inom svensk hälso- och sjukvård ska göras "oberoende av personliga egenskaper och funktioner i samhället" [27,28] och där ålder betraktas som en personlig egenskap. När produktionspåverkan inkluderas i analysen endast för individer under 65 innebär det att åtgärder riktade till äldre skulle kunna komma att ges lägre prioritet. Det har därför rekommenderats att resultatet från hälsoekonomiska analyser presenteras både med och utan produktionspåverkan [19,27], ett förhållningssätt som även SBU rekommenderar.

Om löner används som underlag för att beräkna värdet av produktion är det viktigt att inte göra alltför detaljerade indelningar eftersom skillnader i lön mellan olika grupper kan bero på annat än värdet av vad som produceras. Ett exempel är skillnader i lön mellan män och kvinnor. Om produktion av kvinnor respektive män värderas olika baserat på officiell lönestatistik, kommer en behandling riktad till män att få en lägre kostnad per effekt än om samma behandling ges till kvinnor, vilket alltså även skulle kunna leda till att behandlingar riktade till män ges högre prioritet. För att undvika detta kan produktion värderas utifrån en genomsnittlig nationell lönekostnad istället för en genomsnittlig lönekostnad för varje kön.

Kvalitetsjusterade levnadsår (QALY)

Som tidigare beskrivits i tabell 11.1 används olika sorter av mått på effekter i hälsoekonomiska utvärderingar. Exempel på mått som är relaterade till insatser, så kallade intermediära mått, kan vara antal rökslutare, blodtryck och läsförmåga. Dessa kan antas påverka personernas framtida välfärd, livskvalitet eller hälsa. Det finns en fördel i att hälsoekonomiska utvärderingar utförda inom olika områden har gemensamma mått så man kan jämföra resultaten.

Det rekommenderas ofta att den hälsoekonomiska analysen ska använda kvalitetsjusterade levnadsår (QALY) som effektmått [29–31]. QALY mäter både tid

(överlevnad) och livskvalitet, det vill säga både livslängd och hälsostatus inklusive effekter av eventuella biverkningar. Livskvalitet mäts på en skala mellan 0 och 1 där 0=död och 1=full hälsa. Exempelvis ger 5 år med en livskvalitet på 0,7 sammanlagt 3,5 QALY ($5 \times 0,7$). Fördelen med QALY är att de i princip kan användas för jämförelser mellan helt olika behandlingsområden. Detta kan emellertid vara problematiskt om det saknas tillräckligt säkra och generellt giltiga livskvalitetsvikter, så kallade QALY-vikter.

QALY-vikter kan skattas med direkta och indirekta metoder. De direkta metoderna används för att skatta värdet av olika hälsotillstånd. Värdet skattas på en skala där 0 är lika med död och 1 är full hälsa. De indirekta metoderna består av ett frågeformulär, ofta kallat livskvalitetsinstrument, som kan kopplas till en värdering, ett värderingssystem (även kallat tariff eller algoritm), som tagits fram med någon av de direkta metoderna.

De vanligaste direkta metoderna är standard gamble (SG) [32], time trade-off (TTO) [33] och visual analogue scale (VAS) [34]. Alla kan användas såväl för att be patienter och brukare skatta sin egen livskvalitet som för att be allmänheten skatta hypotetiska tillstånd. SG och TTO är baserade på att individer får göra val mellan olika scenarion medan VAS bygger på att individer markerar hur de värderar ett hälsotillstånd på en linje mellan bästa tänkbara tillstånd och sämsta tänkbara tillstånd.

De mest vanligt förekommande indirekta instrumenten är EQ-5D [35], SF-6D [36] och HUI-3 [37]. Det finns även andra instrument, till exempel AQoL [38] och särskilda instrument framtagna för barn och ungdomar [39]. Frågeformulären de bygger på ser olika ut och de värderingssystem som används för att omvandla svaren i formulären till QALY-vikter har tagits fram på olika sätt. Även vilken befolkningsgrupp som gjort värderingen skiljer sig åt, där tre grupper förekommer: den allmänna befolkningen, patienter/brukare som värderar sitt eget hälsotillstånd samt experter. Generellt brukar patienter ge högre värden än den allmänna befolkningen [40].

De flesta värderingssystem som används idag bygger på värderingar gjorda av representanter från den allmänna befolkningen. Till exempel baseras det vanligaste värderingssystemet för EQ-5D (som ofta används i Sverige) på värderingar av 3 395 briter som fått skatta värdet av olika kombinationer av svarsalternativ i EQ-5D formuläret med TTO-metoden [41]. På senare tid har det publicerats ett svenskt värderingssystem med värderingar från patienter som ombetts värdera sitt eget tillstånd [42]. För de flesta tillstånd ger det nya värderingssystemet högre värderingar av tillstånden än det brittiska [43]. Detta antas främst bero på att det svenska värderingssystemet baseras på patienters värderingar av sina egna tillstånd istället för, som i den brittiska, allmänhetens värderingar av hypotetiska tillstånd. Vilket värderingssystem som används kan därmed påverka utfallet av hälsoekonomiska beräkningar [44].

De olika metoderna för att skatta livskvalitetsvikter har inom ett flertal olika sjukdomsområden visats ge olika resultat [45–51], vilket i sin tur kan komma att ge olika kostnader per QALY. Detta kan bero på skillnader i vilka frågor som ingår i formulären, vilken direkt värderingsmetod som har använts, vilken

statistisk metod som använts för att beräkna värderingssystemet samt vilken population som fått skatta vikterna till värderingssystemet [52].

Hur vet man att en metod är kostnadseffektiv?

En metod bedöms som kostnadseffektiv i förhållande till en annan om dess inkrementella kostnadseffektivitetskvot är lägre än samhällets betalningsvilja för en enhet av utfallsmåttet, till exempel en QALY. Gränsen för samhällets betalningsvilja brukar ofta kallas tröskelvärde. Idealt skulle betalningsviljan för en QALY representera dess alternativkostnad, vilket alltså är vad vi skulle förlora om vi omfördelade resurser från de åtgärder som redan ingår i hälso- och sjukvårdens och socialtjänstens budgetar till den nya åtgärden [29,53]. Om införandet av den nya metoden skulle innebära att vi måste utesluta en metod som producerar 1 QALY för 500 000 kronor måste alltså den nya metoden producera 1 QALY för mindre än 500 000 kronor för att ett införande ska kunna motiveras. Annars skulle det innebära att vi får ut mindre hälsa av ett införande än vad vi redan fick med dagens fördelning av resurser. För att ovanstående resonemang ska fungera krävs det att vi vet kostnaden per QALY för allt som betalas av samhällets skattemedel, vilket tyvärr är praktiskt omöjligt. Av dessa anledningar antas ofta samhällets betalningsvilja för en QALY uppgå till ett visst tröskelvärde [53–55].

I England och Wales använder sig NICE av ett tröskelvärde på 20 000–30 000 brittiska pund (cirka 225 000–335 000 svenska kronor) för att bestämma huruvida en metod anses kostnadseffektiv [29]. I Sverige har det inte satts en exakt gräns för hur mycket en QALY får kosta för att uppfattas som kostnadseffektiv. Dock har Socialstyrelsen presenterat riktmärken i sina Nationella Riktlinjer för vad som uppfattas som en låg respektive hög kostnad per QALY. En låg kostnad per QALY definieras som under 100 000 kronor, en hög kostnad per QALY som över 500 000 kronor och en mycket hög kostnad per QALY som över 1 miljon kronor [56,57].

Modellanalyser

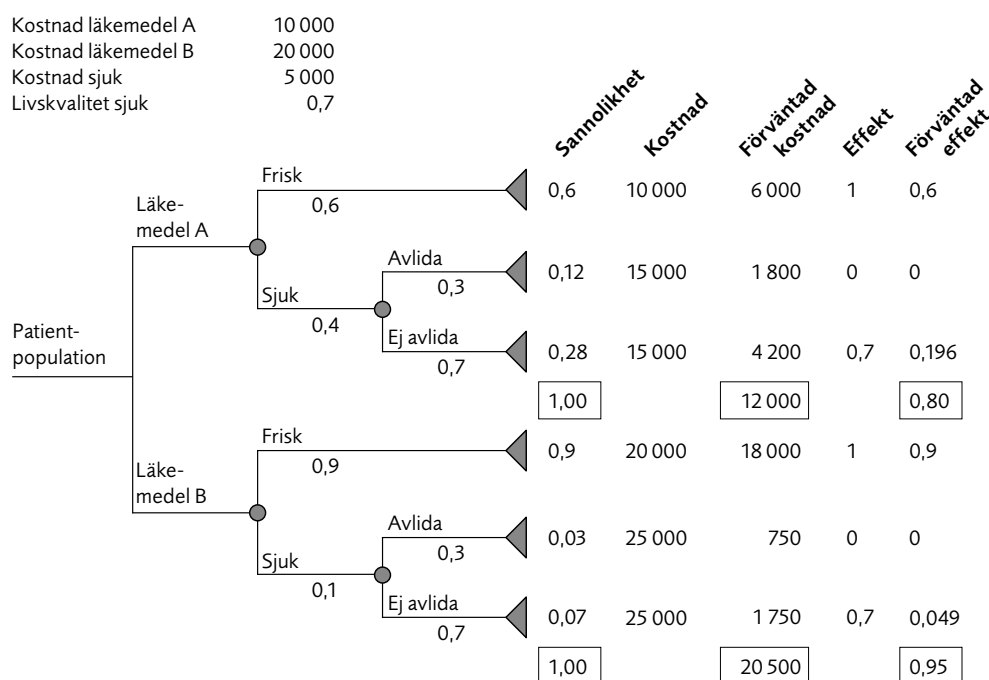
Ekonomiska utvärderingar är i hög grad beroende av i vilken utsträckning kostnader och effekter av metoder är kända. Ofta använder utvärderingarna endast uppgifter som samlats in i samband med den särskilda prövningen av metoden. Sådana ekonomiska utvärderingar kallas ofta empiriska hälsoekonomiska studier, eftersom de baseras på enbart särskilt insamlad primärdata. I många fall är emellertid inte de uppgifterna tillräckliga för att besvara den hälsoekonomiska frågan, till exempel vid diskussion om att införa nya metoder för utredning eller behandling. Då kan primärdatan kompletteras med andra data i en så kallad modellanalys.

En modell syftar till att belysa ett beslutsproblem utifrån bästa tillgängliga information, inte att ersätta empiriska studier. I modellanalyser används därför en mängd olika uppgifter som har samlats in tidigare, ofta kallad sekundärdata, tillsammans med primärdata från prövningar. Det är främst i situationer när kostnader och effekter till följd av åtgärder påverkas över en längre tid än vad

som har kunnat studeras i prövningen som modeller tillämpas vid hälsoekonomisk utvärdering. Dessutom är det ofta aktuellt vid följande situationer [58]:

- Då relevanta kliniska utvärderingar saknas eller inte inkluderar data på kostnader och QALYs.
- För att extrapolera från intermediära utfallsmått, exempelvis från blodtryck till hjärtinfarkt eller från läsförmåga till förvärvsarbete i vuxen ålder.
- Då det av etiska skäl är omöjligt att genomföra kontrollerade kliniska prövningar.
- Då kostnaderna för att genomföra tillräckligt stora empiriska studier är orimligt höga i förhållande till det potentiella värdet av den ytterligare information som kan vinnas.
- Att kostnader som beräknats inom ramen för kliniska prövningar inte är realistiska eller att de inte är relevanta för svenska förhållanden.

De vanligaste teknikerna vid modellanalyser inom hälsoekonomin är så kallade beslutsträd (Figur 11.2) eller Markov-modeller (Figur 11.3) [58]. Principerna för dessa två metoder är i stora avseenden lika, men ett beslutsträd visar en sekvens av händelser under en bestämd tidsperiod. Denna teknik är lämplig vid utvärdering rörande sjukdomar eller problem av mer akut karaktär med ett händelseförlopp som är begränsat till en relativt kort tidsperiod.

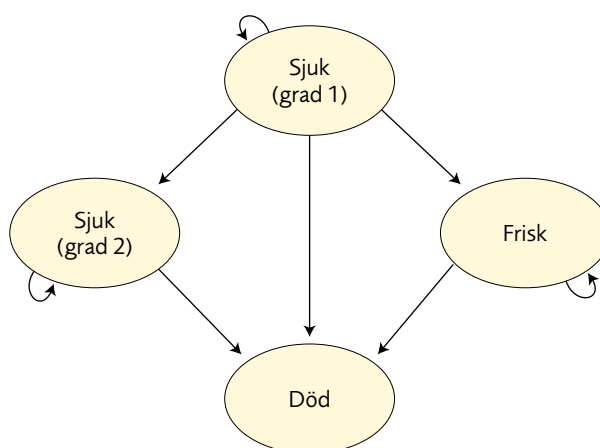
Figur 11.2
Beslutsträd. Exempel: jämförelse av två alternativa läkemedel (A och B).

I Figur 11.2 jämförs två alternativa läkemedelsbehandlingar (A och B) med hjälp av ett beslutsträd. Modellen består av två beslutsgrenar som sedan förgrenar sig beroende på olika utfall av behandlingarna. Sannolikheten för olika utfall anges vid respektive gren. Samtliga grenar slutar i så kallade slutnoder (trianglar). I övre vänstra hörnet av figuren anges ingångsvärden för aktuella parametrar. Till höger om trädets rötter anges i första kolumnen sannolikheten för att hamna i respektive slutnod, givet det initiala valet av behandlingsstrategi. I övriga kolumner anges på motsvarande sätt kostnad, förväntad kostnad, effekt och förväntad effekt. Inramade värden i tredje och femte kolumnerna anger förväntad kostnad och förväntad effekt av de två alternativen A och B. Den inkrementella kostnadseffektivitetskvoten (ICER), det vill säga merkostnaden per effektenhet om man väljer läkemedel B istället för A, blir:

$$\text{ICER} = \frac{20\,500 - 12\,000}{0,95 - 0,80} = 56\,667 \text{ kronor}$$

Markov-modeller är uppbyggda kring ömsesidigt uteslutande tillstånd, se Figur 11.3. Varje tillstånd är förknippat med en viss kostnad och en viss QALY-vikt. Modellerna innehåller alltid ett initialt tillstånd, exempelvis sjuk i en viss sjukdom eller tonåring med ökad risk för kriminalitet, och ett slutligt tillstånd, vanligtvis död. Pilarna i figuren representerar övergångssannolikheter, det vill säga risker, för förflyttningar mellan de olika hälsotillstånden. Dessa risker kan i moderna Markov-modeller (via så kallad mikrosimulering) tillåtas variera över tid, exempelvis öka med åldern på patienterna. Markov-modellen är mer användbar för analys av beslutsproblem som avser lång tid, till exempel behandling av kroniska problem, och är därför den vanligaste skattningsmodellen.

Figur 11.3
Markov-modell.

Förutom beslutsträd och Markov-modeller har det på senare tid även blivit vanligare att använda sig av händelsestyrda modeller (discrete event simulation, DES) [59]. Istället för att utgå från olika hälsotillstånd som i Markov-modellerna, bygger dessa modeller på olika händelser (events) som inträffar vid specifika tidpunkter. Det kan vara händelser som till exempel att en patient insjuknar, ett läkarbesök eller att en viss behandling påbörjas. Flera olika händelser kan ske samtidigt och var och en av dessa händelser kan i sin tur få kon-

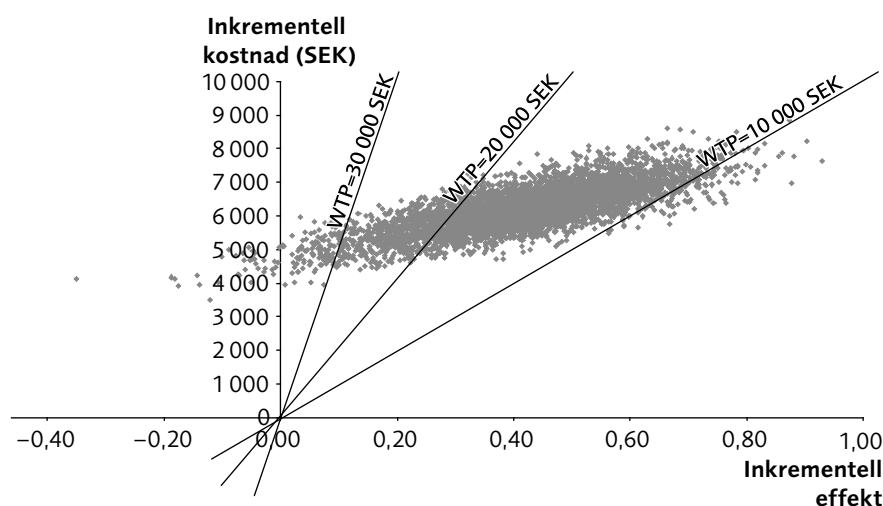
sekvenser i form av till exempel kostnader, livskvalitetsförändringar och/eller förändrad risk för framtida händelser. DES-modellerna har dock kritiserats för att de kräver mer detaljerade data, vilka ofta inte är publicerade och kan vara svåra att få tag på. En annan kritik mot DES-modellerna är att det har ansetts svårt och tidskrävande att utföra så kallade probabilistiska känslighetsanalyser (se nedan) i dessa modeller [60] men den uppfattningen delas inte av alla [59].

Känslighetsanalyser

Vid hälsoekonomiska utvärderingar är det viktigt att göra känslighetsanalyser [24], för att beskriva osäkerheten i resultatet. Att göra en känslighetsanalys innebär att man varierar en eller flera variabler i analysen för att undersöka vad som händer med analysens resultat. Om resultatet förändras mycket, till exempel så att kostnadseffektivitetskvoten förändras till att bli högre än tröskelvärde för samhällets betalningsvilja, sägs att resultatet är känsligt för variabeln. Det kan till exempel gälla att öka interventionskostnaden om man misstänker att den kan vara högre än den skattning som använts i grundanalysen. Det kan också handla om att man är osäker på olika antaganden som gjorts i en modell, till exempel hur stor andel av brukarna som behöver göra ett test eller hur ofta en patient behöver komma tillbaka för kontrollbesök. Då kan man testa ett flertal olika scenarion och se om resultatet ändras eller inte. En annan ansats är att analysera vilket värde en variabel måste anta för att resultatet ska förändras, från att ligga under tröskelvärde för kostnadseffektivitet till att överstiga det, eller tvärtom.

I modeller brukar probabilistisk känslighetsanalys (probabilistic sensitivity analysis) tillämpas [58]. Det förkortas ofta PSA och innebär att osäkerheten kring modellens variabler inkluderas i analysen. Varje variabel får då en statistisk fördelning (t.ex. normal-, beta- eller gammafördelning) utifrån den osäkerhet som omger den specifika variabeln (t.ex. baserat på uppgifter om standardavvikelse). Därefter körs modellen flera gånger (ofta mellan 1 000 och 10 000 gånger) varvid olika tänkbara variabelvärden kombineras för beräkning av en förväntad kostnad per effekt. I varje körning dras ett värde från varje variabelfördelning och ett resultat beräknas. I Figur 11.4 illustreras resultatet av en modell som körts 5 000 gånger. Linjerna i figuren anger olika nivåer för betalningsviljan för en effektenhet, det vill säga tröskelvärden. Förutom medelvärdet av alla skattningar presenteras i en PSA sannolikheten för att metoden är kostnadseffektiv. Den beräknas utifrån hur många procent av skattningarna som hamnar till höger om den linje som representerar betalningsviljan för en effekt. Till exempel visar figuren att cirka 90 procent av skattningarna hamnar till höger om linjen som representerar en betalningsvilja på 30 000 kronor per effektenhet, alltså är sannolikheten för att metoden är kostnadseffektiv cirka 90 procent om vi är beredda att betala 30 000 kronor för att vinna ytterligare en effektenhet.

Figur 11.4
Kostnadseffektivitetsplan med probabilistisk känslighetsanalys.

SEK = Svenska kronor; WTP = Willingness to pay (maximal betalningsvilja för effekt)

En annan osäkerhetsanalys som också kan presenteras i ett kostnadseffektivitetsplan kan göras på data från empiriska studier genom att bootstrappa kostnader och effekter [9]. Bootstrapping innebär att man skattar datauppgifters statistiska fördelning genom att använda de datauppgifter man har. Vid empiriska studier kan man använda de två gruppernas data på kostnader och effekter för att beräkna ett stort antal kostnadseffektivitetskvoter. Detta görs genom att slumpmässigt dra individdata ur de två grupperna och beräkna skillnaden. Detta görs ett stort antal gånger, ofta minst 1 000 gånger, och varje gång läggs individdatan tillbaka så att den kan dras igen. Bootstrappingen ger alltså ett stort antal olika kostnadseffektivitetskvoter, och ett slags konfidensintervall kan anges genom att beräkna mellan vilka värden 95 procent av dragningarna återfinns. Motsvarande metod kan användas för att beskriva den empiriska, icke-parametriska, fördelningen av kostnader och effekter separat, både från behandlingsstudier och modellskattningar.

Hälsoekonomi och evidens

Hälsoekonomiska utvärderingar är teoretiskt baserade på ämnet nationalekonomi. Det innebär i sin tur att det bygger på teorier om människors beteenden och värderingar. Tanken med hälsoekonomiska utvärderingar är att de ska användas som stöd vid beslutsfattande. Av den anledningen görs ofta andra analyser och statistiska test än till exempel de som genomförs för att fastställa en medicinsk åtgärds kliniska effekt.

Resultat från modeller som bygger på ett flertal olika källor och antaganden ska inte tolkas som evidens utan som en skattning av en metods påverkan på kostnader och hälsoeffekter. Däremot är det, utifrån SBU:s synpunkt, viktigt att de effektmått som modellen bygger på är statistiskt säkerställda. Hälsoekonomiska utfallsmått i randomiserade kontrollerade studier (t.ex. antal vård dagar) kan evidensgraderas precis som de medicinska utfallsmåtten men det är viktigt att

evidensgraderingen görs på de enstaka utfallsmåtten och inte den sammanvägda kostnadseffektivitetsknoten, eftersom den består av en sammanslagning av ett flertal olika utfallsmått [10].

Avslutningsvis är det värt att påminna om att hälsoekonomiska analyser är viktiga för att kunna styra begränsade resurser inom den offentliga sektorn så att de används på bästa sätt. Om resurser används till åtgärder som inte är kostnadseffektiva leder det till att åtgärder som ger mer effekt per krona inte kan genomföras, och då använder vi inte resurserna på ett optimalt sätt.

Referenser

1. Stevens A, Milne R, Burls A. Health technology assessment: history and demand. *J Public Health Med* 2003; 25:98-101.
2. Newdick C. Who should we treat? rights, rationing, and resources in the NHS. New York, Oxford University Press; 2005.
3. SBU. SBU:s ordlista. <http://www.sbu.se/sv/var-metod/sbu-ordlista/>
4. Rice DP. Estimating the cost of illness. *Am J Public Health Nations Health* 1967;57:424-40.
5. Hodgson TA, Meiners MR. Cost-of-illness methodology: a guide to current practices and procedures. *Milbank Mem Fund Q Health Soc* 1982;60:429-62.
6. Salomon JA, Vos T, Hogan DR, Gagnon M, Naghavi M, Mokdad A, et al. Common values in assessing health outcomes from disease and injury: disability weights measurement study for the Global Burden of Disease Study 2010. *Lancet* 2012;380:2129-43.
7. Murray CJ, Vos T, Lozano R, Naghavi M, Flaxman AD, Michaud C, et al. Disability-adjusted life years (DALYs) for 291 diseases and injuries in 21 regions, 1990-2010: a systematic analysis for the Global Burden of Disease Study 2010. *Lancet* 2012;380:2197-223.
8. Drummond M. Cost-of-illness studies: a major headache? *Pharmacoeconomics* 1992;2:1-4.
9. Byford S, Torgerson DJ, Raftery J. Economic note: cost of illness studies. *BMJ* 2000;320:1335.
10. Brunetti M, Ruiz F, Lord J, Pregno S, Oxman A. Chapter 10: Grading economic evidence. In: Schemilt I, Mugford M, Vale L, Marsch K, Donaldson C, editors. *Evidence-based decisions and economics: health care, social welfare, education and criminal justice*. Oxford: Wiley-Blackwell; 2010.
11. Drummond MF, Jefferson TO. Guidelines for authors and peer reviewers of economic submissions to the BMJ. The BMJ Economic Evaluation Working Party. *BMJ* 1996;313:275-83.
12. Evers S, Goossens M, de Vet H, van Tulder M, Ament A. Criteria list for assessment of methodological quality of economic evaluations: Consensus on Health Economic Criteria. *Int J Technol Assess Health Care* 2005;21: 240-5.
13. Philips Z, Ginnelly L, Sculpher M, Claxton K, Golder S, Riemsma R, et al. Review of guidelines for good practice in decision-analytic modelling in health technology assessment. *Health Technol Assess* 2004;8:iii-iv, ix-xi, 1-158.
14. Cooper N, Coyle D, Abrams K, Mugford M, Sutton A. Use of evidence in decision models: an appraisal of health technology assessments in the UK since 1997. *J Health Serv Res Policy* 2005;10: 245-50.
15. Sefton T, Byford S, McDaid D, Hills J, Knapp M. Making the most of it: Economic evaluation in the social welfare field. In: Joseph Rowntree Foundation, York; 2002.

16. Drummond M, Barbieri M, Cook J, Glick HA, Lis J, Malik F, et al. Transferability of economic evaluations across jurisdictions: ISPOR Good Research Practices Task Force report. *Value Health* 2009;12:409-18.
17. Mulligan J-A, Fox-Rushby J. Transferring cost-effectiveness data across space and time. In: Fox-Rushby J & Cairns J (eds). *Economic evaluation*. Open University Press, 2005.
18. Mauskopf JA, Sullivan SD, Annemans L, Caro J, Mullins CD, Nuijten M, et al. Principles of good practice for budget impact analysis: report of the ISPOR Task Force on good research practices – budget impact analysis. *Value Health* 2007;10:336-47.
19. Drummond M, Sculpher M, Torrance G, O'Brien B, Stoddart G. *Methods for the economic evaluation of health care programmes*. Oxford, Oxford University Press; 2005.
20. Bayoumi AM. The measurement of contingent valuation for health economics. *Pharmacoeconomics* 2004;22:691-700.
21. Liljas B, Blumenschein K. On hypothetical bias and calibration in cost-benefit studies. *Health Policy* 2000;52:53-70.
22. WSIPP [Internet]. Washington State Institute for Public Policy; [cited 2016 Dec 15]. Available from: <http://www.wsipp.wa.gov/Reports>.
23. Investigating in Children [Internet]. Dartington Social Research Unit; [cited 2016 Dec 15]. Available from: <http://investinginchildren.eu/cost-benefit>.
24. Gold M, Siegel J, Russell L, MC W. *Cost-effectiveness in Health and Medicine*. New York, Oxford University Press; 1996.
25. Johannesson M, Karlsson G. The friction cost method: a comment. *J Health Econ* 1997;16:249-55; discussion 257-9.
26. Koopmanschap MA, Rutten FF, van Ineveld BM, van Roijen L. The friction cost method for measuring indirect costs of disease. *J Health Econ* 1995;14:171-89.
27. Sahlén K-G, Löfgren C, Lindholm L. *Är det lönsamt med prevention efter 65? Ålderns betydelse i hälsoekonomiska utvärderingar*. Stockholm: Statens folkhälsoinstitut; 2006.
28. Sculpher M. The role and estimation of productivity costs in economic evaluation. In: Drummond M, McGuire A, editors. *Economic evaluation in health care. Merging theory with practice*. Oxford: Oxford University Press; 2001.
29. National Institute for Health and Clinical excellence. *Guide to the methods of technology appraisal*. London: National Institute for Health and Clinical Excellence (NICE); 2008.
30. International Society for Pharmacoeconomics and Outcomes Research. *Pharmacoeconomic guidelines around the world*. In: ISPOR, Lawrenceville (NJ); 2008.
31. Tandvårds- och läkemedelsförmånsverket (TLV). *Tandvårds- och läkemedelsförmånsverkets allmänna råd om ekonomiska utvärderingar*. TLVAR 2017:1. Tandvårds- och läkemedelsförmånsverket (TLV); 2017.
32. von Neumann J, Morgenstern O. *Theory of games and economic behaviour*. Princeton, NJ, Princeton University Press; 1944.
33. Torrance GW, Thomas WH, Sackett DL. A utility maximization model for evaluation of health care programs. *Health Serv Res* 1972;7:118-33.
34. Patrick DL, Bush JW, Chen MM. Methods for measuring levels of well-being for a health status index. *Health Serv Res* 1973;8:228-45.
35. The EuroQol Group. EuroQol – a new facility for the measurement of health-related quality of life. *The EuroQol Group. Health Policy* 1990;16:199-208.
36. Brazier J, Roberts J, Deverill M. The estimation of a preference-based measure of health from the SF-36. *J Health Econ* 2002;21:271-92.
37. Feeny D, Furlong W, Torrance GW, Goldsmith CH, Zhu Z, DePauw S, et al. Multiattribute and single-attribute utility functions for the health utilities index

- mark 3 system. *Med Care* 2002;40: 113-28.
38. Mihalopoulos C, Chen G, Iezzi A, Khan MA, Richardson J. Assessing outcomes for cost-utility analysis in depression: comparison of five multi-attribute utility instruments with two depression-specific outcome measures. *Br J Psychiatry* 2014; 205:390-7.
 39. Chen G, Ratcliffe J. A Review of the development and application of generic multi-attribute utility instruments for paediatric populations. *Pharmacoeconomics* 2015; 33:1013-28.
 40. Bernfort L. QALY som effektmått inom vården. Möjligheter och begränsningar. Linköping: CMT, Linköpings universitet. CMT Rapport 2012:2 2012.
 41. Dolan P, Gudex C, Kind P, Williams A. A social tariff for EuroQol: results from a UK general public survey. York: Centre for Health Economics, University of York; 1995.
 42. Burstrom K, Sun S, Gerdtham UG, Henriksson M, Johannesson M, Levin LA, et al. Swedish experience-based value sets for EQ-5D health states. *Qual Life Res* 2014;23:431-42.
 43. Aronsson M, Husberg M, Kalkan A, Eckard N, Alwin J. Differences between hypothetical and experience-based value sets for EQ-5D used in Sweden: Implications for decision makers. *Scand J Public Health* 2015;43:848-54.
 44. Norrlid H, Dahm P, Ragnarson Tennvall G. Evaluation of the cost-effectiveness of buprenorphine in treatment of chronic pain using competing EQ-5D weights. *Scand J Pain* 2015;6: 24-30.
 45. McDonough CM, Tosteson AN. Measuring preferences for cost-utility analysis: how choice of method may influence decision-making. *Pharmacoeconomics* 2007;25:93-106.
 46. Seymour J, McNamee P, Scott A, Tinelli M. Shedding new light onto the ceiling and floor? A quantile regression approach to compare EQ-5D and SF-6D responses. *Health Econ* 2010;19:683-96.
 47. Kopec JA, Willison KD. A comparative review of four preference-weighted measures of health-related quality of life. *J Clin Epidemiol* 2003;56:317-25.
 48. Heintz E, Wirehn AB, Peebo BB, Rosenqvist U, Levin LA. QALY weights for diabetic retinopathy--a comparison of health state valuations with HUI-3, EQ-5D, EQ-VAS, and TTO. *Value Health* 2012;15:475-84.
 49. Bleichrodt H, Johannesson M. Standard gamble, time trade-off and rating scale: experimental results on the ranking properties of QALYs. *J Health Econ* 1997;16:155-75.
 50. Puhon MA, Schunemann HJ, Wong E, Griffith L, Guyatt GH. The standard gamble showed better construct validity than the time trade-off. *J Clin Epidemiol* 2007;60:1029-33.
 51. Stiggelbout AM, Kiebert GM, Kievit J, Leer JW, Stoter G, de Haes JC. Utility assessment in cancer patients: adjustment of time tradeoff scores for the utility of life years and comparison with standard gamble scores. *Med Decis Making* 1994;14:82-90.
 52. Karlsson JA, Nilsson JA, Neovius M, Kristensen LE, Gulfe A, Saxne T, et al. National EQ-5D tariffs and quality-adjusted life-year estimation: comparison of UK, US and Danish utilities in south Swedish rheumatoid arthritis patients. *Ann Rheum Dis* 2011;70: 2163-6.
 53. McCabe C, Claxton K, Culyer AJ. The NICE cost-effectiveness threshold: what it is and what that means. *Pharmacoeconomics* 2008;26:733-44.
 54. Devlin N, Parkin D. Does NICE have a cost-effectiveness threshold and what other factors influence its decisions? A binary choice analysis. *Health Econ* 2004;13:437-52.
 55. Rawlins MD, Culyer AJ. National Institute for Clinical Excellence and its value judgments. *BMJ* 2004;329:224-7.
 56. Carlsson P, Anell A, Eliasson M. Hälsoekonomi får allt större roll för sjukvårdens prioriteringar. *Läkartidningen* 2006;103:3617-23.

57. Socialstyrelsen. Bilaga 4, Metod, Nationella riktlinjer för diabetesvården 2010 – Stöd för styrning och ledning. Stockholm: Socialstyrelsen; 2010.
58. Briggs A, Claxton K, Sculpher M. Decision modelling for health economic evaluation. New York, Oxford University Press; 2006.
59. Caro JJ, Moller J, Getsios D. Discrete event simulation: the preferred technique for health economic evaluations? *Value Health* 2010;13:1056-60.
60. Claxton K, Sculpher M, McCabe C, Briggs A, Akehurst R, Buxton M, et al. Probabilistic sensitivity analysis for NICE technology assessment: not an optional extra. *Health Econ* 2005;14: 339-47.

REVIDERAD 2014

12 Etiska och sociala aspekter

Bakgrund

Etiska och sociala aspekter bör beaktas i alla led av utvärderingsarbetet, alltifrån valet av utvärderingsobjekt och sedan fortlöpande genom hela utvärderingsprocessen. Tyngdpunkten ligger dock på att belysa etiska och sociala aspekter på tillämpningen av en viss medicinsk metod och det är detta som är i fokus i det här kapitlet [1]. I slutet av kapitlet berörs även forskningsetik och miljöaspekter.

Vad menas med etiska och sociala aspekter?

Etik (från grekiskans ethos; sed) är liktydigt med moralfilosofi, det vill säga den del av den filosofiska vetenskapen som försöker besvara frågor som ”vad är det goda”, ”vad är det rätta”, ”hur bör man bete sig”. Etiska aspekter i sjukvårdssammanhang rör i första hand vad som gagnar eller skadar den enskilda patienten. Vidare aktualiseras frågor rörande respekten för patientens autonomi och integritet, samt jämlikhet när det gäller vem som ska erbjudas vårdinsatser av olika slag. Framför allt är det patientperspektivet som står i fokus, men även andra perspektiv såsom de av andra patienter eller patientgrupper, sjukvårdspersonalen, sjukvården som helhet eller samhället.

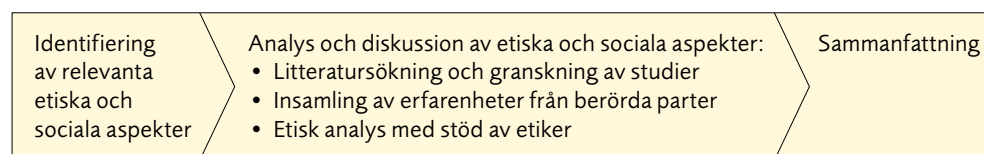
Sociala aspekter kan avse såväl orsaker till sjukdom som konsekvenser av sjukdom och av användning av olika medicinska metoder. Sociala konsekvenser av en ny metod eller ändrad praxis berör till exempel patientens möjligheter att leva ett normalt liv när det gäller boende, familjeliv och umgänge, samt vilka resurstillskott och/eller organisationsförändringar som kan krävas för detta. Det

kan också handla om patienternas möjligheter att välja sin egen livsstil. Vid utvärdering av medicinska metoder kan sociala aspekter även handla om vilka resurser som krävs för att använda en viss metod och om hur vårdens resurser fördelas i befolkningen [2]. Etiska och sociala aspekter går i många fall in i varandra och de behandlas därför oftast tillsammans i SBU:s arbete.

Arbetet med etiska och sociala aspekter i projekt

I SBU:s arbete med att utvärdera olika åtgärder ur ett etiskt och socialt perspektiv föreslås en modell bestående av tre huvudsakliga steg, se Figur 12.1. Hur många av dessa steg som genomförs i ett SBU-projekt beror bland annat på karaktären på de etiska och sociala aspekter som identifierats i det inledande steget, som görs i samtliga projekt.

Figur 12.1
Översikt över SBU:s arbetsmodell för att utvärdera åtgärder inom hälso- och sjukvården ur ett etiskt och socialt perspektiv.

Identifiering av relevanta etiska och sociala aspekter

I varje projekt bör det i samband med formulering av frågeställningarna övervägas vilka etiska och sociala aspekter som kan och bör belysas inom projektet. Som ett första led i arbetet är det alltså angeläget att – förslagsvis vid något av de första projektgruppsmötena – identifiera och beskriva tänkbara etiska och sociala frågor och problem kring de åtgärder som ska utvärderas. SBU har tagit fram ett underlag med vägledande frågor som ett stöd för detta (Bilaga 9). I vägledningen fokuseras det främst på etiska frågeställningar – men då de etiska och sociala frågeställningarna ofta går in i varandra innefattas även vissa sociala aspekter.

Inom SBU:s projekt, bör projektledare och projektgrupp inleda arbetet med att identifiera relevanta etiska och sociala aspekter med en allmän diskussion kring vilka frågeställningar som kan vara relevanta i relation till åtgärden. Detta första steg är viktigt för att inte gruppen direkt ska styras in på det som frågorna i vägledningen behandlar och därmed missa sådana frågeställningar som de annars spontant skulle identifiera.

Projektgruppen kan därefter använda SBU:s vägledning för att på ett systematiskt sätt bedöma om den första diskussionen behöver kompletteras med ytterligare frågeställningar. Vägledningens frågor kan ha varierande tyngd i olika projekt och endast de frågeställningar som anses relevanta för den aktuella

åtgärden redovisas i rapporten. Processen kan behöva upprepas efterhand som det vetenskapliga underlaget klarläggs.

Vägledningens uppbyggnad

Vägledningen bygger på arbeten av den norske filosofen Bjørn Hofmann [3,4]. Den har även kompletterats med frågor från arbeten publicerade av de internationella HTA-nätverken European network for Health Technology Assessment, EUnetHTA [5], samt International Network of Agencies for Health Technology Assessment, INAHTA [6], och har sedan anpassats till svenska förhållanden och SBU:s arbetsmetoder.

De frågeområden som vägledningen behandlar relaterar till värden och normer i svensk hälso- och sjukvårdslagstiftning (Hälso- och sjukvårdslagen, Patientdatalagen, Patientsäkerhetslagen etc). Listan har delats in i fyra olika frågeområden med en avslutande sammanfattning (Figur 12.2). Det första området rör god hälsa vilket är det etiskt motiverade målet för hälso- och sjukvården och där ställs frågor kring hur åtgärden på olika sätt kan relateras till detta mål. Det andra området rör etiska värden – i form av jämlikhet, rättvisa, autonomi, integritet och kostnadseffektivitet – värden som sätter gränser för hur målet rörande god hälsa kan uppnås. Det tredje området behandlar olika strukturella faktorer – som resursmässiga och organisatoriska aspekter, professionella värderingar och särintressen – vilka kan påverka patienters möjlighet att få tillgång till åtgärden, eller som kan leda till att annan vård får mindre utrymme om den utvärderade åtgärden används. Det fjärde området behandlar långsiktiga etiska konsekvenser av åtgärden. Listan avslutas med frågor för att sammanfatta etiska argument för och emot åtgärden och om det finns förändringar av åtgärden eller dess former, som kan göras för att komma tillrätta med eventuella etiska problem.

Åtgärdens påverkan på hälsa

Enligt Hälso- och sjukvårdslagen (HSL) är ett av huvudmålen för vården en god hälsa för befolkningen. För att kunna bedöma om en åtgärd över huvud taget ska användas måste det först slås fast om åtgärden har en positiv inverkan på personers hälsa i vid bemärkelse. I detta ingår också att värdera om det för patienten finns negativa konsekvenser av åtgärden som, trots en positiv effekt, inte gör det motiverat att använda den. Om det saknas vetenskapligt stöd för att bedöma effekten uppstår särskilda etiska frågeställningar som bör beaktas. Det kan till exempel finnas etiska och/eller metodologiska problem med att bedriva vidare forskning för att stärka det vetenskapliga underlaget. Då är frågan om det kan finnas etiska skäl att använda en åtgärd även med bristande vetenskapligt stöd. Om det finns evidens, men denna baseras på studier av tveksam forskningsetisk kvalitet, kan detta vara värt att påpeka – inte minst eftersom det kan ställa till problem när det gäller att bekräfta tidigare studier om evidensen är svag. Ifall att frågorna i denna del redan har behandlats i andra delar av utvärderingen, utgör dessa resultat här en utgångspunkt för de efterföljande etiska resonemangen.

I det här avsnittet ingår även åtgärdens påverkan på tredje parts hälsa, något som indirekt förefaller ha stöd i HSL med tanke på att målet är en god hälsa för

Figur 12.2
Översikt över
vägledningens
uppbyggnad samt
frågornas koppling till
svensk lagstiftning och
den etiska plattformen.

Påverkan på hälsa	Förenlighet med etiska värden
<i>Här behandlas aspekter relaterade till åtgärdens effekt på målen för hälso- och sjukvården samt hur angelägen den aktuella åtgärden är i relation till dessa mål. Frågorna skapar en utgångspunkt för efterföljande etiska resonemang</i>	<i>Under denna rubrik behandlas huruvida åtgärdens användning är förenlig med etiska värden och normer</i>
Fråga 1: Effekt på hälsa ur ett patientperspektiv Frågan har koppling till Hälso- och sjukvårdslagen (HSL), Patientsäkerhetslagen samt behovs- och solidaritetsprincipen i den etiska plattformen Fråga 2: Kunskapsluckor Frågan har koppling till HSL:s krav på att åtgärder ska vila på vetenskap och beprövad erfarenhet Fråga 3: Tillståndets svårighetsgrad Frågan har koppling till HSL och behovs- och solidaritetsprincipen i den etiska plattformen Fråga 4: Påverkan på tredje parts hälsa Frågan har koppling till HSL	Fråga 5: Jämlikhet och rättvisa Frågan har koppling till HSL och människovärdesprincipen i den etiska plattformen Fråga 6: Autonomi Frågan har koppling till HSL Fråga 7: Integritet Frågorna har koppling till HSL och Patientdatalagen Fråga 8: Kostnadseffektivitet Frågan har koppling till HSL och kostnadseffektivitetsprincipen i den etiska plattformen
Sammanfattning Hur ser åtgärdens risk/nytta-profil ut?	Sammanfattning Är användningen av åtgärden förenlig med gällande etiska värden?

befolkningen. Tredje part omfattar här i första hand närstående, men även ett folkhälsoperspektiv inbegrips i detta.

För att alla ska ha samma möjligheter att uppnå en god hälsa betonas det i HSL att vården ska ges efter behov. Detta refererar till den etiska plattformen för prioriteringar och dess behovs- och solidaritetsprincip. Utifrån att målet är att uppnå lika möjligheter och jämlikt utfall när det gäller befolkningens hälsa ska det större behovet prioriteras framför det mindre. Detta innebär att den som har ett mindre allvarligt tillstånd kan få stå tillbaka för den med ett mer allvarligt tillstånd. Behovets storlek (vad som också brukar kallas tillståndets svårighetsgrad) ska dock balanseras mot åtgärdens effekt. Det framgår tydligt i HSL att man inte kan ha behov av något som man inte har nytta av. Huruvida det även ställer krav på evidens för nytta framgår dock inte av den etiska plattformen.

Tillståndets svårighetsgrad har även betydelse för i vilken utsträckning de etiska problem som åtgärden för med sig, för både patient och närstående, kan accepteras. Om det handlar om en effektiv åtgärd riktad mot ett svårt, och därmed mer angeläget tillstånd, finns det skäl att acceptera större etiska problem eller göra andra avvägningar än om det handlar om ett lindrigare tillstånd.

Strukturella faktorer med etiska implikationer

Under denna rubrik behandlas strukturella faktorer som kan påverka huruvida tillgången till åtgärden eller andra hälso- och sjukvårdsinsatser är/blev jämlik

Långsiktiga etiska konsekvenser

Under denna rubrik behandlas frågan om åtgärden kan ha mer långsiktiga etiska konsekvenser i sig själv, eller genom att den sprider sig till andra områden eller på annat sätt påverkar hälso- och sjukvården

Fråga 9: Resurser och organisation

Frågan har implikationer för en jämlik tillgång till vård enligt den etiska plattformen både när det gäller åtgärden och andra hälso- och sjukvårdsinsatser

Fråga 10: Värderingar inom berörda professioner

Frågan har implikationer för en jämlik tillgång till vård enligt HSL och den etiska plattformen

Fråga 11: Särintressen

Frågan har implikationer för en jämlik tillgång till vård enligt HSL och den etiska plattformens behovs- och solidaritetsprincip enligt vilken hälso- och sjukvården inte ska vara efterfrågestyrd

Fråga 12: Konsekvenser på lång sikt

Frågan har implikationer för om åtgärden i förlängningen har en större etisk risk för hälso- och sjukvårdssystemet eller samhället i stort

Sammanfattning

Finns det skäl att tro att en jämlik tillgång till åtgärden eller andra åtgärder kan försvåras på grund av strukturella faktorer?

Sammanfattning

Avslutningsvis görs en sammanfattning av frågorna där man listar etiska för- och nackdelar, samt gör en bedömning av om det går att modifiera åtgärden eller dess användning för att undvika etiska problem

Med patienter menas här den person/grupp som får tillgång till åtgärden – även om alla dessa kanske inte är patienter i egentlig bemärkelse. Exempelvis i samband med graviditeter bedömer vi att det finns två patienter – modern och fostret – som båda bör vägas in.

Åtgärdens förenlighet med etiska värden

Efter att ha presenterat åtgärdens risk/nytta-profil bör det bedömas om den är förenlig med gällande etiska värden i hälso- och sjukvården. Om inte, kan åtgärden anses vara olämplig att använda. Det bör också övervägas om åtgärden för att vara mer förenlig med dessa etiska värden kan modifieras eller endast erbjudas under vissa omständigheter. I vissa fall kan det dock vara så att en viss oförenlighet accepteras, vilket beror på exempelvis hur svårt tillståndet som ska åtgärdas är, hur god effekt åtgärden har och i vilken mån det finns alternativ till åtgärden. De etiska värden som tas upp under denna rubrik har sin förankring i svensk hälso- och sjukvårdslagstiftning. Vid bedömningen av åtgärdens förenlighet med dessa värden kan viss vägledning ges av svensk lagstiftning och andra deklARATIONER samt riktlinjer och styrdokument som den svenska staten accepterat eller som är vedertagna inom den svenska hälso- och sjukvårdskontexten.

Under denna rubrik tar vi även med påverkan på tredje part, framför allt närstående, när det gäller dessa etiska värden. Detta har inte explicit stöd i svensk hälso- och sjukvårdslagstiftning men förefaller vara en viktig del av vårdens etiska praxis och kan därför behöva vägas in. Vid konflikt mellan hur åtgärden påverkar dessa etiska värden för patienten i relation till tredje part ges det dock normalt företräde för hänsyn till patientens intresse.

Strukturella faktorer med etiska implikationer

Efter att ha bedömt huruvida det finns etiska skäl som talar för eller emot att använda åtgärden bör man även bedöma om det finns strukturella faktorer som kan påverka användningen av åtgärden, eller andra åtgärder, och därmed patienters lika tillgång till vård. Enligt HSL ska vård erbjudas på lika villkor till hela befolkningen. I de fall det saknas studier för att bedöma dessa aspekter krävs en mer erfarenhetsbaserad bedömning.

Långsiktiga etiska konsekvenser

Även om en viss åtgärd inte har några etiskt problematiska aspekter utifrån de ovanstående frågorna i nuläget, kan det leda till en utveckling som på sikt kan ge problematiska etiska konsekvenser.

Analys och diskussion av etiska och sociala aspekter

När projektgruppen, med hjälp av vägledningen, identifierat vilka etiska och sociala frågeställningar som är relevanta diskuteras dessa frågeställningar mer ingående. Om det i projektet bedöms vara av vikt, kan ytterligare information inhämtas genom litteratursökning och insamling av erfarenheter från berörda grupper. En mer ingående etisk analys kan också göras med hjälp av en etikerkonsult.

Litteratursökning och granskning av studier

För att identifiera tidigare analyser kring etiska och sociala aspekter eller för att ge svar på empiriska frågeställningar som framkommit i den inledande analysen kan det vara användbart att göra en systematisk litteratursökning. För mer information om att söka efter litteratur av relevans för den etiska bedömningen, se Droste och medarbetare [7]. Sökning av relevant litteratur görs i samarbete med SBU:s informationsspecialist. Lämpliga databaser, förutom de medicinska, kan vara IBSS och PsycInfo. Identifierade studier granskas och bedöms sedan med avseende på studiekvalitet och relevans. Det är viktigt att beakta att den sociala miljön varierar med kulturella, ekonomiska och sociala villkor, vilket kan påverka resultatens överförbarhet till svenska förhållanden. För granskning av studier, se Kapitel 6–8.

Insamling av erfarenheter från berörda parter

Det kan i vissa fall även vara önskvärt att samla in information om berörda parter erfarenheter. Dessa erfarenheter kan fungera som en kunskapskälla om hur åtgärden kan påverka parterna.

I vissa fall kan det även vara lämpligt att de grupper som kommer att vara berörda av rapporten och de etiska implikationerna av resultaten, till exempel patienter, anhöriga och olika personalgrupper får ta del av och lämna synpunkter på den etiska analysen av utvärderingsområdet innan rapporten publiceras [8].

Etisk analys med stöd av etiker

Det bör också övervägas om det bör utföras en djupare etisk analys med hjälp av en professionell etiker. Att etisk expertis kopplas in för att göra en fördjupad analys blir särskilt viktigt när etiska frågeställningar av större tyngd eller principiellt intressant karaktär identifieras. Då SBU har ett etablerat samarbete med Statens medicinsk-etiska råd (SMER) finns det i vissa fall även möjlighet att hänvisa den etiska analysen till detta råd [5]. Detta gäller särskilt frågor som det är relevant att diskutera på nationell nivå ur ett övergripande samhällsperspektiv. När de etiska frågorna, eventuellt med hjälp av praxiskartläggning och litteratursökning, har identifierats av projektgruppen, kan en etiker leda en vidare diskussion i gruppen om hur man ska belysa dessa frågor på bästa sätt.

Forskningsetik

Under arbetet med granskningen av de vetenskapliga medicinska och hälsoekonomiska studierna bör projektgruppen också ställa sig frågan om den bakomliggande forskningen bedrivits på ett etiskt acceptabelt sätt, till exempel enligt den internationellt erkända Helsingforsdeklarationen [9]. En checklista för bedömning av forskningsetiska aspekter har föreslagits av Weingarten och medarbetare [10]. Där framhålls att man bör notera om de patienter som deltagit i en studie fått adekvat information och gett sitt samtycke, om etisk kommitté granskat och godkänt studien samt hur forskningen finansierats. Eventuell koppling till kommersiella och andra särintressen bör också noteras. I princip bör resultat från studier av detta slag användas, förutsatt att de håller tillräcklig kvalitet och resultaten bedöms relevanta och värdefulla. Dock bör projektgruppen formulera och resonera kring de forskningsetiska problemen som förekommer. Diskussionen kan eventuellt också sammanfattas i SBU-rapportens kapitel om framtida forskning (Exempel 12.1).

I studier av sockerersättningsmedel för att undvika karies fick försökspersonerna, som var barn i 10–14-årsåldern, tugga tuggummi med sockerersättningsmedel flera gånger om dagen. På detta sätt vande sig barnen vid daglig konsumtion av sött tuggummi. Studierna genomfördes i utvecklingsländer där produkter som innehåller sockerersättningsmedel är dyra och man kan befara att barnen istället fortsatte med sackarosinnehållande tuggummi efter studiens slut.

Exempel 12.1
Forskningsetiskt
problem.

Miljöaspekter

Vad menas med miljöaspekter?

Med miljöaspekter menas aktiviteter som kopplas till miljöpåverkan. Samtliga myndigheter ska göra en miljöutredning för att kvantifiera verksamhetens direkta miljöpåverkan. Resultatet av utredningen blir ett beslutsunderlag för myndighetens fortsatta miljöarbete och lägger grunden för myndighetens miljöpolicy, miljömål och handlingsplan. En årsrapport ska skickas till Socialdepartementet och Naturvårdsverket med uppgifter om konkreta miljömål och handlingsplaner för det som ska förbättras. Hur väl föregående års miljömål uppfyllts ska också anges.

SBU har under många år årligen redovisat effekter av direkt miljöpåverkande aktiviteter i verksamheten, exempelvis myndighetens tjänsteresor, omräknat till antal ton koldioxidutsläpp, pappersförbrukning och elförbrukning.

Miljö i SBU:s rapporter

SBU:s största miljöpåverkan är dock sannolikt indirekt, det vill säga genom SBU:s resultat och slutsatser. Slutsatser i rapporterna kan påverka vilka metoder som används inom hälso- och sjukvården vilket ger effekter på miljön. I läkemedel finns exempelvis biologiskt aktiva komponenter som kan ge olika grad av miljöpåverkan. Medicintekniska produkter kan ha andra typer av miljöpåverkan. I SBU:s utvärderingar ska därför även påverkan på miljön beskrivas där så är tillämpligt.

Exempel på frågor:

- Hur påverkar metoden miljön (t.ex. utsläpp, transport, tillverkningsprocess etc)?
- Finns det miljölagstiftning som har relevans för metoden?
- Finns det miljöengagemang i samhället som kommer i konflikt med metoden?
- Kan införande av metoden påverka tilliten till hälso- och sjukvården ur ett miljöperspektiv?

En litteratursökning kan göras i till exempel följande databaser:

- PubMed
- Academic Search Elite
- Scopus.

För mer information finns följande länkar att tillgå:

- Läkemedels miljöpåverkan:
 - www.fass.se (vid de läkemedel där det finns ett grönt "M" finns miljöinformation)
 - www.janusinfo.se (hela SLL:s klassificeringslista av läkemedel)
 - www.mistrapharma.se (forskning om läkemedelsmiljöeffekter)
- Kemikaliers miljöpåverkan:
 - www.kemi.se (Kemikalieinspektionens prioriteringsguide, PRIO)
 - www.sll.se (SLL:s arbete med utfasning av farliga kemikalier).

Referenser

1. Braunack-Mayer AJ. Ethics and health technology assessment: Handmaiden and/or critic? *Int J Technol Assess Health Care* 2006;22:307-21.
2. Lebourg P, Williams-Jones B. Mapping the integration of social and ethical issues in health technology assessment. *Int J Technol Assess Health Care* 2007;23:9-16.
3. Hofmann B. Towards a procedure for integrating moral issues in health technology assessment. *Int J Technol Assess Health Care* 2005;21:312-8.
4. Hofmann B. Etik i vurdering av helsetiltak. Utvikling av en metode for å synliggjøre etiske utfordringer i vurdering av helsetiltak. Rapport nr 26 – 2008. Oslo: Nasjonalt kunnskapssenter for helsetjenesten; 2008.
5. Saarni SI, Braunack-Mayer A, Hofmann B, et al. Different methods for ethical analysis in health technology assessment: An empirical study. *Int J Technol Assess Health Care* 2011;27: 305-12.
6. Burls A, Caron L, de Langavant GC, et al. Tackling ethical issues in health technology assessment: A proposed framework. *Int J Technol Assess Health Care* 2011;27:230-7.
7. Droste S, Dintsios CM, Gerber A. Information on ethical issues in health technology assessment. How and where to find them. *Int J Technol Assess Health Care* 2010;26:441-9.
8. Autti-Rämö I, Mäkelä M. Ethical evaluation in health technology assessment reports: An eclectic approach. *Int J Technol Assess Health Care* 2007;23: 1-8.
9. Helsingforsdeklarationen. The World Medical Association. 2008 [citerad 3 september 2014]; Tillgänglig från: <http://www.wma.net/en/30publications/10policies/b3/17c.pdf>
10. Weingarten MA, Paul M, Leibovici L. Assessing ethics of trials in systematic reviews. *BMJ* 2004;328:1013-4.